

پہتتار

تحقیقی مجلہ

شعبہ پنجابی،
لاہور کالج برائے خواتین
یونیورسٹی، لاہور۔ پاکستان
2022ء

”چھتتار“ (زنائیاں دا پہلا شاہ مکھی پنجابی جرنل)

پروفیسر ڈاکٹر بشری مرزا، وائس چانسلر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

سرپرست اعلیٰ:
مدیر اعلیٰ:
نائب مدیر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

مجلس ادارت:

ڈاکٹر نسرین مختار (ریٹائرڈ شعبہ پنجابی)، ڈاکٹر عابدہ حسن (ریٹائرڈ ایلوپینائی)، ڈاکٹر
انجم طاہرہ (ڈائریکٹر DFDI شعبہ فارسی)، ڈاکٹر ریحانہ کوثر (چیئر پرسن شعبہ اردو)،
مس راحت اجمل (پرنسپل، صدر شعبہ عربی)

ایڈوائزری بورڈ:

مجلس مشاورت:

پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
(ڈائریکٹر پنجابی انسٹیٹیوٹ آف لینگویج اینڈ ریسرچ، پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر
ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی سی یو لاہور)، ڈاکٹر صغریٰ صدف (ڈائریکٹر پلاک)
، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر ارشد اقبال
ارشد (چیئر پرسن پنجابی، دیال سنگھ کالج لاہور)، ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا
یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی بورڈ)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت
کور (ریٹائرڈ پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی
کانفرنس کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر ادسا کا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد
ادریس (صدر شعبہ پنجابی پیالہ یونیورسٹی انڈیا)

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

پتہ:

فون نمبر: 042-99203806-297, +92-334-4050347

www.chatnarlcwu.pk , chatnarjournal@gmail.com

500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 25 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

پختار

شماره نمبر 6

جنوری - دسمبر 2022ء

جلد 6

مسلسل شماره نمبر 6

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر بشری مرزا

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2022ء

ریسرچ جرنل چھتھناردی پالیسی

- 1- تحقیقی مجلہ ”چھتھنار“ وچ اجیے تحقیقی مقالے چھاپے جانے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات ”چھتھنار“ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت ”چھتھنار“ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار لئی مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 3000 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- ”چھتھنار“ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جان دی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے ”چھتھنار“ وچ شامل کیٹے جانے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
- 10- لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ چھتھنار۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: chatnaar@gmail.com, drmujahida@gmail.com, www.chatnaar.ga

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ﷺ

ویریاں پیشک جھگڑے کہتے
 ماڑے لوکی تگرے کہتے
 غوطے کھاندے تارے نبی جی
 رب دی اکھ دے تارے نبی جی
 گل دے پکے قول دے سچے
 نبیاں دے وچ سب توں اچے

جان کاشمیری

فہرست

☆ اداریہ	مدیر	11
1	سلطان العارفين حضرت سلطان باہودی ”ھو“	13 ڈاکٹر عرفان الحق
2	”وارجیمیل پھتا“	23 ڈاکٹر افتخار احمد سلہری، ڈاکٹر واصف لطیف
3	پنجابی ادب وچ ویلا، واقعہ تے بیانہ	31 ڈاکٹر ظہیر وٹو، ڈاکٹر شبنم اسحاق
4	بابا فرید تے بابانا نک دی پنجابی شاعری دا عمرانی مطالعہ	37 ڈاکٹر زینب النساء
5	پنجاب وچ ترقی پسند تحریک دا مدھ تے اثر	45 ڈاکٹر عبدالرؤف
6	پاکستانی پنجابی انشائیے وچ مزاحمت	57 ڈاکٹر فوزیہ حنیف
7	بابا فرید دی شاعری وچ علامت نگاری	69 انعام الرحمن صفر
8	رسالہ ”راوی“ دا گور مکھی حصہ	81 ڈاکٹر واصف لطیف، ڈاکٹر افتخار سلہری
9	خلقت گئی ادھوری	99 ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر وٹو
10	فقیر فیصل آبادی دی شاعری وچ لوک رنگ	105 حافظ نازیہ انور
11	تنویر بخاری دی پنجابی شاعری	119 ماجد حسین، ڈاکٹر سعادت علی ثاقب
12	گرونا نک صاحب دی بانی وچ سمکالی سماج	133 ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان

قارئین کرام!

ویلیڈی اڈاری ڈھیر سنگھنی اے رب دی مہرنال تحقیقی مجلہ چھتنار لائیکھاں پلدا اچھیویں منزل وی طے کر چکا اے۔ 12 مقالیاں دا مجموعہ سچ دھج تے آدرمان نال ادب دا حصہ بن گیا اے۔ ہمیش وانگوں ہر مقالہ اک مقامی تے اک بین الاقوامی پارکھ دی کسوٹی توں پرکھن دے بعد مجلے دا حصہ بنایا گیا اے۔ جرنل نوں اگلی پوڑی چڑھان دیاں تیاریاں تے کوششاں جاری نیں۔ جس دے مڈھلے تقاضے پاروں ایس شمارے وچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور دے کسے محقق، استاد، یاں طالب علم دا اک وی مقالہ جرنل وچ شامل نہیں۔ مجلے دا پہلا مضمون ”سلطان العارفین حضرت سلطان باہودی ہو“ از ڈاکٹر عرفان الحق اے۔ مضمون ادب دے نال نال روحانیت دے پڑ وچ وی ڈھیر مضبوط تھاں رکھدا اے۔ دو جا مقالہ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری تے ڈاکٹر واصف لطیف دی سانجھی کوشش ”وارجیمیل پھنتا“ دے سرناویں پیٹھ وارنوں عوام تک اپڑا داپر بندھ کیتا گیا اے۔ تیجا مقالہ ”پنجابی ادب وچ ویلا، واقعہ تے بیانیہ“ ڈاکٹر ظہیر وٹو تے ڈاکٹر شبنم اسحاق دی گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور توں سانجھی کاوش اے۔ ڈاکٹر زب النساء جنہاں دا تعلق علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی نال اے۔ ہمہ وقت کھوج دے عمل وچ جتیاں دسدیاں نیں۔ اکٹر پنجابی جرنلاں وچ اوہناں دے مقالے لئی کے عنواناں نال کھو جے گئے نیں۔ ”بابا فرید تے بابا نانک دی پنجابی شاعری دا عمرانی مطالعہ“ اوہناں چھتنار دے ایس شمارے نوں دان کیتا اے۔ ڈاکٹر عبدالرؤف نے ڈھیر ڈونگھی تے موکلی تحقیق مگروں ”پنجاب وچ ترقی پسند تحریک دا مڈھ تے اثر“ ڈھیر سنگھنا مقالہ پیش کیتا اے جیہڑا جرنل دا پنجواں مقالہ اے۔ ڈاکٹر فوزیہ حنیف دا مقالہ ”پاکستانی پنجابی انشائیے وچ مزاحمت“ چھیواں مقالہ اے جہدے راہیں انشائیاں دا مزاحمتی کچھ اگھیر یا گیا اے۔ بابا فرید دی علامت نگاری تے ڈھیر کم ہو چکا اے۔ پر محترم انعام الرحمن صفدر ہوراں نوں پکھوں علامت نگاری سامنے لیاندی اے۔ ڈاکٹر واصف لطیف تے ڈاکٹر افتخار سلہری دی اک ہور سانجھ ”رسالہ“ راوی“ دا گورکھی حصہ“ گورنمنٹ کالج لاہور دے تاریخی شمارے دا مکمل تے مفصل احاطہ بحوالہ گورکھی حصہ اے جہدے وچ 100 ورہیا توں وی ودھ مدت توں راوی گورکھی لپی وچ پنجابی حصہ سمونئی کھلوتا اے۔ اوہناں دی GCU نال نسبت نے اوہناں نوں راوی بارے تحقیق ول پریریا اے۔ لاہور وچ کھوج پرکھ دا کم ہوئے تے شاہ حسین نوں بھلا دتا جائے کسپر اس ممکن اے ایس وار شاہ حسین نال عقیدت دا اظہار ڈاکٹر شبنم اسحاق تے ڈاکٹر واصف لطیف نے ”خلقت گئی ادھوری“ عنوان پیٹھ کیتا اے۔ حافظہ نازیہ انور نے ”فقیر فیصل آبادی دی شاعری وچ لوک رنگ“ سنگھنا مقالہ پھلاں دی چنگیر وچ رلایا اے۔ فقیر فیصل آبادی

دے گیت مقالے دا بنیادی کچھ نہیں۔ ماجد حسین پنجابی پی ایچ۔ ڈی سکالر ہوراں اپنے نگران مقالہ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب ہوراں دی آگوائی وچ ”تنویر بخاری دی پنجابی شاعری“ بارے ڈھیر سنگھنا تے نرویا مقالہ لکھیا اے۔ بارہواں تے آخری مقالہ ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان ہوراں دا اپنے گورو بابا نانک جی دی آدرو وچ لکھیا مقالہ اے جہدا عنوان ”گرو نانک صاحب دی بانی وچ سما کی سماج“ اے جہدے راہیں اوہناں اپنی مذہبی کتاب گرو گرنٹھ صاحب وچ سماج بارے درج وچار کھوج کچھوں واضح کیے نیں۔ آساں امیدیاں تے سدھراں دا چھتینار آدرتے مان نال حاضر اے۔ رب ایہنوں ہور سنگھنا کرے تے اگلے شمارے تک ایہد بین الاقوامی مان ہور ودھائے۔ (آمین)

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

مدیر چھتینار

چیمبر پرسن شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

☆ ڈاکٹر عرفان الحق

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

"HOOO" SULTAN-UL-ARIFEEN HAZRAT SULTAN BAHOO

سلطان العارفين حضرت سلطان باهودی ”ھو“

Abstract

Hazrat Sultan Bahoo R.A is a unique and versatile classical Punjabi Sufi poet. His mother gave him the name "Ba-Hoo" (Hoo wala). Later this word "Hoo" became his identity and specialty. He used this word as radeef for his poetry. This "Hoo" is not only the part of his name but also the essential aspect of his personality and poetry Bahoo's whole poetry and personality circulate and revolve around this word. In the present article researcher has critically analyzed this "Hoo" in different perspective. As he judge the relation between Hoo and Bahoo, also found this "Hoo" as a term of Sufism and review this "Hoo" regarding Bahoo's Isam Zat. The paper is much important by its nature and more information.

Keywords: Sultan Bahoo, Hoo, Personality, Isam Zat, Informative,

اپنی طرز تے لے دے حوالے نال حضرت سلطان باہو (1631-1691) پنجابی ادب دی کلاسیکی شعری روایت دے سب توں منفرد شاعرین۔ اوہناں دی انفرادیت ”ھُو“ پاروں اے۔ ایہہ ”ھُو“ اوہناں دے ناں دا حصہ، اوہناں دی شخصیت دا اظہار، اوہناں دے شعراں دی ردیف، اوہناں دی شاعری دی پچھان تے اوہناں دے سلوک دی بنیاد اے۔ حضرت سلطان باہو دی پنجابی شاعری سی حرفی دی ہیبت وچ اے تے عام لوک اوہناں دے کلام نوں ایات باہو دے ناں نال جان دے نیں۔ ایات باہو حضرت سلطان باہو دی صوفیانہ فکر دے ترجمان تے اوہناں دے نظام سلوک دے عکاس نیں۔ ایہی وجہ اے کہ اوہناں دی ”ھُو“ صرف اک لفظ ای نہیں سگوں اسلامی تصوف دی اک اجیہی اصطلاح اے جیہدے کئی پرت نیں۔ حضرت سلطان باہو نوں ایس ”ھُو“ نال کئی نسبتاں نیں جہاں دا ویروا ایس مقالے راہیں کیتا گیا اے۔

حضرت سلطان الطاف علی (1938ء) دی تحقیق موجب سلطان العارفین حضرت سلطان باہو دا اصلی ناں صرف ”باہو“ اے۔ ایہی ای اوہ ناں اے جیہڑا اوہناں دی والدہ بی بی راستی نے اوہناں لئی پسند کیتا سی۔ حضرت سلطان باہو نوں اپنا ناں بہت پسند سی تے اوہناں اپنی کتاب عین الفقر وچ اپنی والدہ دا شکریہ ادا کیتا جہاں اوہناں داں ناں ”باہو“ رکھیا۔ باہو فارسی زبان دا لفظ اے جیہدے معنی ”ہو والا“ نیں۔ اپنی کتاب تسہیل ذکر کثیر وچ پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر (1940-2009ء) تے لفظ ”باہو“ وچ ”ہو“ بارے اپنی تحقیق نوں بڑی تفصیل نال بیان کیتا۔ اوہناں موجب الخلیل اللغوی، شیخ عبدالقادر جیلانی تے حضرت مجدد الف ثانی دے نیڑے لفظ ”اللہ“ دا تجزیہ کجھ انج اے:

”1- اول الف لام (أل) معرفت (Proper Noun) کا ہے۔

2- جب اللہ سے تعریف کا (أل) اتر گیا تو باقی (لہ) رہ گیا۔

3- (لہ) میں لام ملکیت کا ہے اور حرف چار ہے اور اسم نہیں ہے لہذا یہ زاید

ہے۔

4- (لہ) سے جب لام جو حرف چار ہے اور ملکیت کے معنی دیتا ہے الگ کر

دیا تو باقی (ہ) رہ گیا۔

5- (ہ) کا تلفظ (ھو) ہے۔

6- (هو) اصل میں هو (He) ہے۔ اور اسم ضمیر واحد غائب ہے۔ پس اللہ کا کوئی اصل نام (Proper Noun) نہیں ہے بلکہ تجزیہ کے بعد صرف حرف هو (He) رہ جاتا ہے جو اسم ضمیر (Pronoun) ہے۔ گویا اللہ کی ذات کا کوئی محسوس اور جسمانی وجود نہیں ہے۔ بلکہ اس کی طرف زیادہ سے زیادہ اسم ضمیر (Pronoun) هو (He) سے اشارہ کیا جاسکتا ہے۔

7- (هو) اسم ضمیر بھی ہے اور اسم ذات (اسم اعظم) بھی ہے۔ اس سے واضح ہوتا ہے کہ اللہ کی حقیقت اس کی ہویت یعنی (هو) ہونا ہے۔ (1)

آپ موجب ”هو“ اسم ضمیر وی اے تے اسم ذات یا اسم اعظم وی اے۔ ایہدے توں واضح اے پی اللہ دی حقیقت اوہدی ہویت یعنی ”هو“ ہونا اے۔ ایس ساری بحث توں ایہہ گل ثابت ہوندی اے پی لفظ ”هو“ سلوک وچ اسم اعظم یا اسم ذات دی حیثیت نال نظام ذکر دا حصہ ہو سکدا اے۔ اوہناں موجب تاریخ صوفیہ وچ پہلی واری حضرت مجدد الف ثانی (1564-1624) نے اللہ دے آخری حرف ”ھ“ نوں اللہ دا اسم ذات، اسم اعظم قرار دے کے ایہد اور دیکیتا سی۔ اوہناں مگروں حضرت سلطان باہونے وی ”ھ“ نوں اسم اعظم قرار دے کے اوہدا ذکر کیتا۔ ایہی وجہ اے کہ سلطان باہونے اپنا ناں ”باللہ“ یعنی اللہ والا دی تھاں ”باہو“ یعنی ہو والا اکھوانا پسند فرمایا اے۔

سلطان باہو داس ناں اوہناں دیاں دو کیفیتاں دا عکاس وی اے۔ پہلی اوہ کیفیت جیہڑی اوہناں دی والدہ بی بی راستی نے پیدائش سے تے اوہناں دے بچپن وچ محسوس کر دیاں اوہناں داس ناں ”باہو“ رکھیا۔ کیوں جے باہو دا مطلب ”هو“ والا اے۔ ”هو“ رب تعالیٰ دا اسم ذات اے۔ باہودی والدہ عربی تے فارسی زبانان دی وڈی عالمہ سن اور ایہناں زبانان دے رموز وادقاف توں ڈاڈھیاں واقف سن۔ اوہناں جدوں اپنے پترنوں ویکھیا کہ ایہہ بال دنیا تے دنیا داری ولوں اپنے دل نوں بالکل سرد رکھدا اے تے پیدائشی ولی اللہ اے تے اوہناں دی مونہوں بے اختیار نکلیا کہ ایہہ تے ”اللہ والا“ یعنی ”باہو“ اے۔ ”باہو“ نوں ایس سائیں لوک وی آکھ سکے آں۔ یعنی والدہ جاندی سن کہ پتر مادرزاد ولی اللہ ای۔ ایس کر کے اوہناں ناں ”باہو“ رکھ دتا۔ دوجی کیفیت باہو دے منتہی درجے تے فائز ہون توں مگروں وی اے۔ ایہہ کیفیت اوہناں دی صوفیانہ فکر دی عکاسی کردی ای۔ باہو داناں ”باہو یعنی اللہ کے ساتھ والا“

اوہناں دی صوفیانہ فکرنوں واضح کر دالے۔ باہو توحید شہودی دے قائل سن۔ جیہد اظہار اوہناں دے ناں توں وی ہوندا اے۔ توحید شہودی بارے حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نے لکھیا:

”وحدۃ الشہود یعنی مشاہدہ ہوتا ہے کہ حقیقت والدہ الگ شے ہے اور

کائنات الگ شے ہے۔“ (2)

توحید شہودی توں مراد اے پئی اللہ پاک دی ذات اپنی تخلیقات توں دکھ اپنے اسماء و صفات تے شیون توں وی جدا اے۔ ایہہ راز سب توں پہلے حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد سرہندی تے کھلیا سی۔ کیوں جے اوہناں توں پہلے صوفیاں دی سیر محض عالم امر دے پنجائ لطیفیاں تک محدود سی۔ ایس سیرچ اوہ ذات باری تعالیٰ دے اسماء و صفات تے اوہناں دے جلال دیاں تجلیاں دی سیر ہی کر دے سن۔ ایس گل دی وضاحت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نے انج کیمیتی:

”حضرت مجدد الف ثانی سے پہلے سلوک صرف لطائف خمسہ عالم امر تک

ہی تھا۔ اور اسماء و صفات اور ان کے جلال کی تجلیات کی سیر ہی ایک معمول

تھا۔ جبکہ حضرت مجدد الف ثانی پر اس ”ذات“ کا انکشاف ہوا جو اسماء و

صفات سے مجرد ہے۔۔۔ خصوصاً توحید و جود کی کے مقابل توحید شہودی کا

انکشاف جو لطیفہ روح سے شروع ہوتا ہے اور لطیفہ نفس پر مکمل ہوتا ہے لیکن

اس کا مکمل انکشاف عنصر خاک پر کمالات نبوت کے ورد کے بعد ہی نصیب

ہوتا ہے۔ جب ہیئت وحدانی مرتب ہو جاتی ہے۔“ (3)

حضرت مجدد الف ثانی تے جدوں توحید شہودی دادر وازہ کھلیا تے اوہناں اپنی ایس کیفیت دی خبر اپنے مرشد گرامی حضرت خواجہ محمد باقی (1563-1603) (4) نوں دتی۔ جہاں ایس سیر توں مگروں توحید و جود نوں اک تنگ کوچہ تے توحید شہودی نوں وسیع شاہراہ آکھیا۔ حضرت مجدد الف ثانی موجب جدوں صوفی توحید و جود نوں لنگھ جاندا اے تے اوہدے تے توحید شہودی دادر وازہ کھلدا اے۔ توحید شہودی اک نوں ویکھنا اے۔ جیہدے وچ صوفی لئی اک توں سوا کوئی دوجا مشہود نہ ہووے۔ توحید شہودی عین الیقین اے۔ اوہناں دی ایس نظریے نوں پروفیسر سرفراز حسین قاضی نے انج بیان کیتا اے:

”حضرت مجدد الف ثانی ہوراں دی رائے وچ صوفی لئی توحید و وجودی پہلی پوٹری دا درجہ رکھ دی اے۔ عقیدہ وحدت توں جدوں اک صوفی لنگھ جاوے تے فیر اوہدے تے وحدت شہودی دا راز کھل جاندا اے۔ اوہ فرماندے نیں توحید شہودی دے معنی اک نوں ویکھن دے نیں۔ یعنی اک صوفی یاں سالک لئی اک دے علاوہ کوئی دو جا مشہود نہ ہووے تے توحید و وجودی جاننا تے اوہدے غیر نوں معدوم سمجھنا ایں“۔ (5)

اُتے دتے گئے حوالیاں توں ایہہ حقیقت واضح ہوندی اے پئی توحید و وجودی دا قائل صوفی عین ذات داس قائل ہوندا اے تے انا الحق دا نعرہ لاند اے۔ پنجابی دی صوفیانہ شاعری وچ شاہ حسین (1539-1594)، بلھے شاہ (1680-1758) تے خواجہ غلام فرید (1842-1901) نے ایسے نظریے دا پرچار بڑا واضح تے دوٹوک انداز وچ کیتا اے۔ جد کہ حضرت سلطان باہو دا نظریہ ایہناں توں دکھ اے۔ جیویں ایس اُتے گل کیتی پئی اوہناں داناں اوہناں دے صوفیانہ نظریے دی عکاسی وی کردا اے۔ جیہدے وچ اوہ عین ذات دی تھاویں غیر ذات تے زاید بر ذات دے حامی دکھالی دیندی نیں۔ اوہ اپنے وجود نوں ذات حق توں دکھ پر ذات حق دے نال ویکھدے نیں۔ ایسے لئی جدوں اوہناں نوں باہو کہہ کے پکاریا جاندا اے دتے اوہ اپنی والدہ جنہاں اوہناں داس ناں باہو رکھیا نوں دعاواں دیندے نیں۔

حضرت سلطان باہو نے اپنی سی حرنی راہیں مفصل صوفیانہ فکر پیش کرن دے نال نال اک مربوط نظام سلوک وی واضح کیتا اے۔ اوہ اپنی سی حرنی دی مڈھلے بیت وچ فرماندے نیں:

الف اللہ چنے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لائی ہو
 نفی اثبات دا پانی ملیں ہر رگے ہر جائی ہو
 اندر بوٹی مشک مچایا جان پھلاں تے آئی ہو
 جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہو (6)

بیت دے مڈھلے مصرعے وچ حضرت سلطان باہو نے اپنے ”ذکر ملقن“ دا تذکرہ کیتا اے۔ ”ملقن“ اوس

ذکروں آکھدے نیں جیہڑا کامل پیشوا بیعت سے مریدوں تعلقین کردے نیں۔ ایہہ ذکر ”موصل“ یعنی رب نال وصل کران والا ہوندا اے۔ دتے گئے بیت دے ڈھلے مصرعے وچ باہودا ذکر ملقن اسم ”اللہ“ محسوس ہوندا اے۔ بیت دے دو بے مصرعے وچ اوہ اپنے ذکر ملقن نوں نفی اثبات دے طریقے نال کرن دی دس پاندے نیں۔ سلوک دے مروج جملہ طریقیاں وچ عمومی طور تے بطریق نفی اثبات صرف کلمہ طیبہ دا ذکر کیتا جاندا اے۔ جدکہ لفظ ”اللہ“ دا ذکر نفی اثبات دے طریقے نال ممکن نہیں۔ ایس ضمن وچ حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی لکھدے نیں:

”اسم ذات ”اللہ“ کا ذکر بطریق نفی اثبات نہیں ہوتا۔ بطریق نفی اثبات

کلمہ طیبہ کا ذکر ہے۔ چنانچہ مراد سلطان باہو کی صرف اسم ذات نہیں بلکہ

پورا کلمہ طیبہ ہے۔ یہ پورا کلمہ طیبہ بطریق نفی اثبات آپ کا ذکر ملقن ہے۔

لفظ اللہ بھی پٹی کی بنا پر ضرورت شعری سے لائے ہیں۔“ (7)

اوہناں ایس گل نوں نکھیر دیاں لکھیا کہ کلمہ طیبہ ”لا الہ الا اللہ“ وچ نفی ”الہ“ دی اے ”اللہ“ دی نہیں۔ ”اللہ“ صرف اثبات اے۔ ”لا“ نفی دا کلمہ اے تے ”الا“ اثبات دا۔ انج ”اللہ“ جو ذکر اسم ذات اے نفی اثبات دے طریقے نال نہیں ہوسکدا۔ کجھ بزرگ صرف ”الا اللہ“ دا ذکر وی کردے نیں جیہڑا ثباتی ذکر اے تے ایہنوں ذکر بقاوی آکھیا جاندا اے۔ سلطان باہو نے ”نفی اثبات دا پانی ملیا“ کہہ کے واضح کردتا کہ استھے اسم ذات اللہ توں حقیقت وچ کلمہ طیبہ بطریق نفی اثبات مراد اے تے کلمہ طیبہ ای شجرہ طیبہ اے جنوں ”چننے دی بوٹی“ آکھیا گیا اے۔ الف اللہ توں مراد پورا کلمہ طیبہ اے جیہڑا اظہار سلطان باہو دے ایس بیت وچ اے:

اندر کلمہ کل کل کردا عشق سکھایا کماں ہو

چودہ طبق کلمے دے اندر قرآن کتاباں علماں ہو

کانے کپ کپ کے قلم بناون لکھ نہ سکناں قلمماں ہو

باہو ایہہ کلمہ مینوں پیر پڑھایا ذرا نہ رھیاں الماں ہو (8)

ایس بیت نوں پڑھن مگروں واضح ہوندا اے کہ مرشد پاک نے حضرت سلطان باہو نوں کلمہ طیبہ ہی تلقین فرمایا سی تے آپ ایہہ ذکر بطریق نفی اثبات کردے سن۔ اُتے بیان کردہ بیت دے حوالے نال حضرت سلطان باہو

دے ذکر ملقن دی وضاحت کر دیاں حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی نے لکھیا:
 ”یہاں باہونے صاف ذکر کیا ہے کہ ان کے پیر نے انہیں کلمہ طیبہ تلقین
 کیا۔ صرف ”اللہ“ تلقین نہیں کیا تھا اور یہ کلمہ بطریق نفی اثبات تھا۔ بطریق
 تحلیل لسانی نہیں تھا۔ یہ میری بات کی تاہید ہے کہ سلطان باہو کا ذکر ملقن
 جو ان کو ان کے پیر نے تلقین کیا صرف اسم ذات اللہ نہیں تھا۔ بلکہ پورا کلمہ
 تھا اور وہ بھی بطریق نفی اثبات تھا۔ لہذا الف اللہ چنے دی بوٹی سے مراد اسم
 ذات اللہ نہیں ہے بلکہ پورا کلمہ طیبہ ہے اور اس کلمہ طیبہ کو سلطان باہونے
 چنے دی بوٹا کہا ہے۔“ (9)

بیان کردہ نظریے موجب کلمہ طیبہ جنہوں سلطان باہونے چنے دی بوٹی آکھیا اصل وچ اوہناں داملقن تے
 موصل ذکر سی جیہد اظہار اوہناں اپنے کئی ہور بیتاں وچ وی کیتا اے۔ جیویں اوہ آکھدے نیں:

الف اللہ چنے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لانا ہو

جس گت اُتے سوہنا راضی اوہو گت سکھاندا ہو

ہر دم یاد رکھے ہر ویلے سوہنا اُٹھاندا بٹھاندا ہو

آپ سمجھ سمجھیندا باہو آپ بن جاندا ہو (10)

”جس گت اُتی سوہنا راضی اوہو گت سکھاندا“ توں مراد اے کہ جیہد از کر رب نال وصل کروان والا ہوندا
 اے کامل پیر اوہو ذکر ہی مریدوں تلقین کردا اے۔ حضرت سلطان باہو دے پیر نے وی اوہناں نوں جیہد از کر ”کلمہ
 طیبہ“ سکھایا اوہ موصل یعنی رب نال وصال کروان والا اے۔ کلمہ طیبہ دا ذکر بطریق نفی اثبات دو طرح ہو سکدا اے
 جیہدی وضاحت تسہیل ذکر کثیر وچ حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی نے انجام کیتی اے:

”1- کلمہ شریف ”لا الہ الا اللہ“ کو ساتوں لطائف سے اس طرح گزارو کہ

لا کو قلب سے روح تک کھینچیں اور الہ کو روح سے خفی افی پر لا کر سر میں

داخل کرے اوہ الا اللہ کی ضرب قلب پر لگا دے اور ذکر زبان سے متوسط

آواز کے ساتھ کرے اور بعد سات دفعہ ذکر کرنے کے لطیفہ نفس کے مقام
ناف کو (م) محمد تصور محمد رسول اللہ کو پیشانی پر کھینچ کر بینی می سے گزارتا ہوا
اللہ کو منہ کے سامنے ختم کرے اور ایک سانس میں حتی المقدار ختم کر کے
پڑھے۔

2- لا الہ الا اللہ کو اس طرح پر کر کے کہ لام کو ناف مقام نفس سے کھینچتا ہوا
پیشانی کے اوپر گزارتا ہوا سر کے پیچھے ڈال دے اور الہ کو روح خفی اخفی
سے سر پر لاتا ہوا ختم کر کے الا الہ کی ضرب دل پر لگائے اور معنوں کا خیال
رکھے اور جس دم کر کے ایک سانس میں حتی المقدار کئی بار کرے۔ (11)

سلطان باہودا سلسلہ طریقت قادری سروری اے۔ قادریہ سلوک وچ عمومی طور تے کلمہ طیبہ پہلے ذکر دے
طور تے وی لیا جاندا اے۔ کیونکہ اوہ عالم خلق توں ابتدا کر دے نیں۔ جیہد اپہلا لطیفہ نفس اے تے ایس لطیفہ کلمہ
طیبہ بطریق نفی اثبات خاص ذکر اے۔ جد کہ اسم ذات ”اللہ“ عالم امر دا پہلا ذکر اے۔ قادریہ سلوک وچ چونکہ عالم خلق
طے کرن مگروں عالم امر طے کیتا جاندا اے ایس لئی او تھے آخری ذکر اسم ذات ”اللہ“ ہوندا اے۔ سلطان باہو کول اسم
ذات لفظ ”اللہ“ نہیں بلکہ اوہناں دا اسم ذات لفظ ”ہو“ اے۔ جیہدے بارے اوہ اپنے ایس بند وچ ذکر کر دے نیں:

ہو دا جامہ پہن کرہاں اسم کماون ذاتی ہو
کفر اسلام مقام نہ منزل ناں او تھے موت حیاتی ہو
شاہ رگ تھیں نزدیک لدھو سے پاندر و نے جھاتی ہو

اوہ اسماں وچ اسیں انہاں وچ باہو دور رہی قرباتی ہو (12)

”ہو“ بنیادی طور تے اثباتی ذکر اے۔ کچھ بزرگ ”اللہ تے ہو“ نوں ملا کے نفی اثبات دے طریقے نال
”اللہ“ دا ورد کر دے نیں۔ جد کہ دو جے کئی قادری تے چشتی بزرگاں نے ”ہو“ نوں اللہ دا اسم ذات یا اسم اعظم قرار
دے کے ایہد اور دیکیتا اے۔ ایس ذکر دا طریقہ پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نے انج دیسا اے:

”اکثر قادری اور چشتی مشائخ نے ہو کا اللہ کا اسم ذات، اسم اعظم قرار دیتے

ہوئے اصولی طور پر اس کا ورد کیا ہے۔ ذکر نفی اثبات کرتے ہوئے اللہ سے
 نفی کرتے ہیں اور ہو سے اثبات کرتے ہیں اور محض اثبات کرتے ہوئے
 صرف ہو ہو ہو کا ذکر زور و شور سے کرتے ہیں۔“ (13)

ایسے ”ہو“ نون حضرت سلطان باہو نے اپنے سارے کلام وچ ردیف دے طور تے وی ورتیا۔ اوہناں
 ابیات وچ اپنا تخلص وی ”باہو“ ہی لکھیا اے۔ ”با“ فارسی زبان دا لفظ اے جیہدا معنی ”والا“ یا ”نال والا“ اے تے باہو
 توں مراد ”ہو والا“ یا ”ہو وے نال والا“ اے۔ حضرت سلطان باہو موجب وصل الہی دا حصول بندے دا مقصود اے۔
 ایس مقام نوں حاصل کرن دا ذریعہ عشق الہی اے۔ جیہدا مرشد کامل توں بنا ممکن نہیں۔ سلطان العارفین حضرت
 سلطان باہو نے مرشد پاک دے حکم توں ”ہو“ نون اسم ذات یا اسم اعظم دے طور تے قبول کرن مگروں ایہد اور جس
 دم نال کیتا تے منزل توں شناسائی حاصل ہوئی۔ اپنی ایس کامیابی دا تذکرہ اوہناں اپنے اک بیت وچ اچ کیتا اے:

یار یگانہ ملسی تینوں جے سردی بازی لائیں ہو
 عشق اللہ وچ ہو مستانہ ہو ہو سدا لائیں ہو
 نال تصور اسم اللہ دے دم نوں قید لگائیں ہو
 ذاتے نال جاں ذاتی رلیا تہ باہو نام سدا لائیں ہو (14)

ابھی وجہ سی پئی اوہناں اپنی والدہ دے رکھے نال ”باہو“ نون حقیقت حاصل ہو جان مگروں نہ صرف پسند کیتا
 بلکہ ایہدی ”ہو“ نون اپنے نظریہ طریقت، نظریہ عشق، تصور مرشد، نظام سلوک، نصاب ذکر تے کلام وچ ہر تھاویں پیش
 نظر رکھیا۔

حوالے

- 1- محمد کبیر احمد مظہر، سید، پروفیسر، حضرت، تسہیل ذکر کثیر، لاہور: ذکر ملی فاؤنڈیشن، 2010ء، ص 129 تا 136
- 2- محمد عرفان الحق، ڈاکٹر، ہودیاں رمزاں، لاہور: ذکر ملی فاؤنڈیشن ٹرسٹ، 2016ء، ص 45
- 3- محمد کبیر احمد مظہر، پروفیسر، مقالات مظہریہ جلد اول، لاہور: ذکر ملی فاؤنڈیشن، 2020ء، ص 113-114
- 4- مسعود احمد، ڈاکٹر، پروفیسر، سیرت مجدد الف ثانی، کراچی: امام ربانی فاؤنڈیشن، 2005ء، ص 95
- 5- سرفراز حسین قاضی، پروفیسر، تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1973ء، ص 101
- 6- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، جھنگ: حضرت غلام دستگیر اکادمی، 1995ء، ص 63
- 7- محمد عرفان الحق، ڈاکٹر، ہودیاں رمزاں، ص 93
- 8- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، ص 107
- 9- محمد کبیر احمد مظہر، حضرت، پروفیسر، سید، ذاتی نوٹس
- 10- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، ص 127
- 11- محمد کبیر احمد مظہر، حضرت، پروفیسر، سید، تسہیل ذکر کثیر، ص 64-66
- 12- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، ص 619
- 13- محمد عرفان الحق، ڈاکٹر، ہودیاں رمزاں، ص 119-120
- 14- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، ص 635

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری، ڈاکٹر واصف لطیف

WAR JAMAL PHTTA**”وار جمیل پھتتا“****Abstract**

Article "Vaar Jaimal Phatta" were real brothers and were residents of Garh Chittor. Raja Jaimal was servant in the Court of King Akbar who rose a high position in very short period of time. As a result, the other servants became jealous and plotted against him. They resorted to Bairam Khan Dooti. Bairam Khan, in his greed for a reward, incited King Akbar against Jaimal Khan, saying that Jaimal had things like Kohistan's Nagara, Shona elephant, hippopotamus and daughter named Sandlan who is worthy of you and he did not even tell. Next day, Jaimal entered the court. He greeted the king twice, but the king did not answer. Jaimal asked why he did not answer. The king said, "There are four things in your house and I deserve them. Why didn't you tell me about them?" In a fit of

rage, Akbar asked Jaimal for his daughter's hand. Asking for the daughter's hand, Jaimal and Phatta turned against King Akbar and revolted. They killed Bairam Khan Dooti and Hassan Khan Pathan. Attacked Akbar. He hid and saved his life. Finally, the king killed these two brothers to avenge his disgrace.

Keywords: Vaar Jaimal Phatta, King Akbar, Bairam Khan, Dooti, Two Brothers

اجیبھی نظم جہدے وچ کسے سورمے دی بہادری دے جس گائے گئے ہون اوس نوں وار آکھیا جاندا اے۔ پرانے سسے وچ جدوں کوئی بہادر سورما اپنے علاقے دا ویر کڈھن لئی حملہ آور داہر وار ڈکن لئی اپنے ساتھیاں نال میدان وچ لڑدا بہادری دے جوہر دکھانداتے سسے دے مرانی اوہدی بہادری دیاں لمیاں نظماں لکھدے جیہناں نوں وار آکھیا جاندا۔ وارز میہ شاعری دی قسم اے۔ ایہدے وچ جوش، جذبہ تے منظر نگاری دیاں سوہنیاں تے ڈھیر ونگیاں لکھدیاں نیں۔ دکھو دکھو سوجھواناں نے واردی تعریف اپنے ڈھبوں کیتی۔ محمد آصف خاں واردے معنی بیان کردے نیں:

”پنجابی زبان وچ وار لفظ کسے ای معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ جیویں ویر کڈھنا بلہ کرنا، سٹ مارنا، لڑائی وچ گھیرا جاں و لگن مارنا، بدلہ لینا، قربان کرنا وغیرہ“۔ (1)

باو ابدھ سنگھ ہوراں واردی تعریف ایہناں لفظاں وچ کیتی اے:

”یدھ جاں کسے یودھے دی بہادری دی کہانی دی اجیبھی کوتا جییس دے سنن کر کے بیرتاتے بہادری جوش مارے“۔ (2)

مولابخش کشتہ موجب وار:

”کوش موجب واردے معنی نیں حملہ، بیررس والی کوتا جہدے وچ کسے یودھے دی بہادری دی صفت کیتی گئی ہووے جیویں نادر دی وار، جیمیل

پھتے دی وار تے چنڈی دی وار۔“ (3)

پنجابی زبان دے منے پر منے لکھاری عبدالغفور قریشی ہوراں نے وار دے مفہوم دی دس انج پائی اے:
 ”پنجابی وچ جنگ نامے جاں جنگی نظم نوں وار آکھیا گیا اے۔ انج وار وچ
 کسے بہادر دی بہادری اُتوں صدقے واری جاون دا کوئی قصہ کہانی ہوندا
 اے۔“ (4)

پنجابی وچ ڈھیر لوک واراں نیں جیویں دُ لے بھٹی دی وار، داؤد بادشاہ دی وار، ویر جودھ دی وار، سکندر
 براہم دی وار، موسے دی وار، لہلا بہلیماں دی وار۔ جمیل تے پھتتا دوویں بھراں۔ اوہ گڑھ چتوڑ دے سورمے تے
 راجا اودا دیپ دے پترن۔ راجا جمیل اکبر بادشاہ دے دربار وچ ملازم سی۔ اوہنے تھوڑے چیر وچ بادشاہ دے دربار
 وچ اپنا مقام بنا لیا تے اچے منصب تے اپڑ گیا۔ جس پاروں دو جے ملازماں نے اوہدے توں حسد کرنا شروع کر دتا
 تے بادشاہ نوں اوہدے خلاف کرن دا منصوبہ بنایا۔ ایہدے لئی اوہناں بیرم خان دوتی دا سہارا لیا۔ بیرم خان نے
 انعام دے لالچ وچ آکے اکبر بادشاہ نوں جمیل دے خلاف بھڑکایا جمیل کول کوہستان دا نگارا، شونا ہاتھی۔ دریائی گھوڑا
 تے سندلاں ناں دی اک دھی وی اے جیہڑی تہاڈے لائق اے۔ جمیل نے تہانوں دسیا تک نہیں۔ اگلے دیہاڑے
 جمیل نے دربار وچ بادشاہ نوں سلام کیتا پر بادشاہ نے اوہدے سلام دا جواب نہ پرتایا جمیل نے جواب نہ دین دی وجہ
 کچھی، بادشاہ نے جواب دتا تیرے گھر چار اجیہیاں شیواں نے جیہڑیاں میرے لائق نیں پرتوں مینوں نہیں دسیا۔ غصے
 وچ اکبر بادشاہ نے جمیل کولوں اوہدی دھی داساک منگ لیا۔ بھرے دربار وچ اکبر بادشاہ نے جمیل توں دھی داساک
 منگیا تے جمیل سوچیا کہ ایہہ ضرور کسے ویری ویر کمایا اے۔ کیوں جے اوہنے بادشاہ نال دھی بارے کوئی گل ہی نہیں کیتی
 سی۔ ایس پاروں ایہہ گل ضرور کسے ویری نے بادشاہ دے کن وچ پائی اے کہ اوہنے اچن چیت میری دھی داساک
 منگ لیا اے۔ جمیل نے دو گھڑی جی وچ سوچیا تے اکبر بادشاہ نوں اوہدی اوقات انج یاد کرائی:

بولے راجہ جیملا، سن اکبر غازی!
 چھنے دا دھگڑ نہ پکے جیہدا مڈھ پرالی
 دادا تیرا تمرنگ، جن بکری چاری
 دادی تیری نوں جایی، چکی پیسن ہاری

ماں تیری نوں جانے، ہو تجھے بھیداں دی واڑی

چاچے تیرے نوں جانے، ساڈے ہلاں دا ہالی (5)

اکبر بادشاہ جیمیل دی گل سن کے بولیا: میری گل گوہ نال سن توں آخر کس نوں اپنی دھی داساک دینا چاہنا
 ایں۔ تیری نظر وچ کون میرے نالوں چنگا اے۔ جے توں مینوں اپنی دھی داساک نہ دتاتے میں تیرے گھڑ چتوڑ دی
 اٹ نال اٹ و جا دیاں گا۔ میں تیرے سارے کنبے نوں قید کر کے کابل گھل دیاں گا۔ جے توں اپنا بھلا چاہنا ایں تے
 فیر تینوں میری گل منی پئے گی۔ جدوں اکبر بادشاہ نے بھرے دربار وچ جیمیل دی دھی داناں لیا تے اوہدے تن بدن
 نوں اک لگ گئی۔ اوس ویلے اوہدا بھرا موجود نہیں سی تے نہ اوہدے کول کوئی ہتھیار سی۔ اوہنے شیر وانگلوں گرج کے
 جواب دتا توں مغل ایں تے اسیں راجپوت آں۔ اسیں گڑھ چتوڑ دے سورمے تینوں اپنی دھی داساک نہیں دے
 سکدے۔ ساکا چاری تے او تھے کیتی جاندی اے جتھے رل کے کھادا پیتا جاسکے۔ تیرا ساڈا زمین آسمان دا فرق
 اے۔ توں مسلمان ایں اسیں ہندو آں:

بولے راجہ جیملا ، سُن اکبر غازی

توں ایں اکبر بادشاہ ، جھل رہی ہماری

ساڈے آون برہمنناں ، تیرے مٹلاں قاضی

ہم تو جیپیں رام رام ، تم کلمہ سازی

تینوں بیٹی دین نوں چت نہیں راضی (6)

جیمیل دیاں گلاں سن کے بادشاہ اوہنوں اپنی طاقت بارے دسد اے کہ جے اوہ چاہوے تے تہاڈے تے
 حیاتی اوکھی کر دے۔ توں سدھی طرحاں میری گل من لے نہیں تے تیری خیر نہیں۔ راجا جیمیل بادشاہ نوں دھی دے
 رشتے توں انکار کر کے درباروں نکل گیا۔ اوہ گھوڑے تے سوار دکھی دل نال سرسٹ کے جا رہیا سی جیس ویلے اپنے
 دیوان خانے اڑیا تے اوہدے بھرا فتح جنگ نے اوہدا اترا تیا مونہہ ویکھ کے سوچیا کہ اج ضرور دربار وچ کوئی گل ہوئی
 اے۔ اوہنے اپنے بھرا جیمیل توں پچھیا کہ ویرا کیہ بتی اے؟ تے جیمیل نے ہنجو کیر دیاں اکھاں نال ایہہ جواب دتا:

بولے راجہ جیملا ، پھتے دا بھائی

ویرا اُس وڈے دربار وچ پت رہی نہ کائی

کسے دوتی دشمن نے بھر کے چنگلی کھائی
 میتھوں گج پت ہاتھی منگیا، گھوڑا دریائی
 بادشاہ اوہ سخن بولدا ، گل کہی نہ جائی
 بیٹی دا ڈولا منگ لیا ، دھی جمیل جائی (7)

ایہہ گل سن کے راجا فتح جنگ نوں بڑی کاوڑ چڑھی تے ایس گل داس افسوس ہو یا کہ ہتھیار نہ ہون پاروں
 جمیل بادشاہ نوں جانوں نہ مار سکیا۔ فیہ راجا فتح جنگ نے اپنے بھرا کولوں پچھیا کہ توں اگوں کیہ جواب دتا سی؟ راجا
 جمیل نے آکھیا میں اوہنوں نہ کر کے آیا آں۔ ایس توں بعد دوواں بھراواں نے بادشاہ دے دربار جان دیاں تیا ریاں
 شروع کردتیاں۔ دوویں بھرا تلواراں لے کے گھوڑیاں اُتے چڑھن ای والے سن کے گھر دا باہمن آ گیا۔ راجا جمیل
 نے باہمن توں پچھیا کہ تیری کتاب کیہ دسدی اے کہ اج ساڈی قسمت وچ کیہ اے؟ اگوں باہمن نے جواب دتا کہ
 ایس ویلے تہاڈے لیکھاں وچ ہار نظر آرہی اے۔ ایس لئی تسیں کجھ دن نیوں کے لنگھا لوو:

بہمن جمیل دا بولدا ، سچیاں دیوے سنا
 کاٹھی کرت دے پترے مینوں گئے ہتھ آ
 جے میری پتری ہو گئی جھوٹی ، اگ وچ دیویں سڑا
 جے میری پتری ہو گئی جھوٹی ، پانی وچ دیویں رڑھا
 ایس پتری وچ ہار اے کجھ دن نیوں کے گھڑی لنگھا
 تسیں گڑھ میرے دے سورے اوہ وچ دلی بادشاہ (8)

جمیل تے فتح جنگ اُتے باہمن دی گل دا کوئی اثر نہ ہو یا۔ کیوں جے اوہناں دے سینے وچ بدلے دی اگ
 دکھ رہی سی۔ اوہ دوویں گھوڑیاں تے سوار ہو گئے۔ راہ وچ اوہناں نوں اوہناں ماں ٹکر گئی۔ دوویں بھرا گھوڑیاں توں
 اترے تے ماں دیاں پیراں وچ ڈگ پے تے ددھ بخشوان دی بنیتی کہتی۔ ماں نے پچھیا کہ تہاڈے نال کیہ بنیتی
 اے؟ تے جمیل نے ساری بیچنا سنادتی۔ اپنی پوتری بارے اجیہی گل سن کے اوہ غصے وچ آ گئی تے اپنے پتراں نوں
 آکھیا کہ تہاںوں میرے ولوں اجازت اے جاؤ تے بادشاہ دے نال ٹکر لوو:

بولے ماتا کیسراں ، سُن جیمل دانے
 جنگ کرو بادشاہ نال ، گلاں رہن جہانے
 جیوندے دھی نہ دیوتسیں قسم دھرم ایمانے (9)

دوواں بھرواں نے گھوڑیاں دیاں واگاں کچھیاں تے دلی جہان آبادول ٹرپئے۔ دلی جہان آباددے نیڑے
 سمن برج سی جتھے بیرم خان دوئی تے حسن خان پٹھان شطرنج دی بازی لارہے سن تے نال ایس پاروں خوش سن کہ
 چنگلی لاون پاروں بادشاہ ولوں وڈا انعام ملے گا۔ ایسے چر وچ دوویں سورمے برج دے نیڑے اڑ گئے تے
 اوہناں نے دوواں شیطاناں نوں جانوں ماردتا:

موذی مار مُکا دتے ، کیتے دو پھاڑے
 جیمل ، پھٹتا لاجپوت ، غیرت دے لاڑے (10)

بیرم خان تے حسن خان پٹھان نوں ٹھکانے لان توں بعد جدوں ایہہ دوویں سورمے بادشاہ دے دربار دے
 نیڑے اڑے تے اوہ جی ای جی وچ خوش ہویا تے اپنے درباریاں ول جھاتی ماری پردرباریاں وچ کجھ دانشمداں
 نوں ایہہ گل بھگئی سی کہ ایہناں دوواں بھراواں دیاں نیتیاں ٹھیک نہیں۔ اوہناں بادشاہ توں جان بخشی دی اجازت منگ
 کے آکھیا کہ ایہناں دے ارادے ٹھیک نہیں لگ رہے تسیں شہر دے بارہاں دروازے بند کروا دیوتے اک باری کھلی
 رہن دیوکیوں جے باری چوں آن لئی اوہناں نوں گھوڑے توں اترناوی پوے گاتے جدوں نیویں ہو کے اندروٹن
 گے تے سلام وی ہو جائے گا۔ بادشاہ نے اوہناں دانشمداں دی گل سن کے انج ای کیتا پر اوہ وی سورمے سن اوہناں
 کبوتریاں وانگوں بازی لا کے پہلوں پیراند واڑے تے فیرسراوہناں دیاں اکھاں غصے نال بلدیاں لگ رہیاں سن
 بادشاہ وی اوہناں نوں ویکھ کے خوف کھا گیا تے تخت دے پچھلے پاسے بے سمن برج راہیں حرم ول ٹر گیا تے اتے جا
 کے اوہنے پچھلے پاسے اک باری کھولی تے آکھیا۔ بادشاہ نے اے اپنی گل مکائی ای سی کہ راجا فتح جنگ نے اک تیر
 ماریا انج ای راجا جیمل نے اپنی کمان چوں اک تیر چھڈیا پر بادشاہ نے باری بند کر لئی تے دوواں دے وار خالی
 گئے۔ ایہدے بعد دوویں بھراموئی بازار ول گئے تے ٹٹ مار کیتی۔ تے لُٹیا ہو یا مال غریباں وچ ونڈ دتا:

جیمل پھٹتا آکھڑے ، وچ آن بزارے
 جیمل گھوڑا چھیڑیا ، آکے دھم اٹھائی

ٹھے کھتری راجپوت ، ٹھے حلوائی!

تساں ہندوواں نوں نہ مارنا دو جے رام دہائی (11)

لُٹ مارگروں اوہ گڑھ چتوڑ ٹر گئے تے اپنے یاراں ہیلیاں نال پہلے وانگوں رہن لگ پئے۔ سبھ کجھ پہلاں وانگوں امی سی پردوواں بھراواں دے جی وچوں ایہہ گل نہیں سی نکلدی کے بادشاہ دی جان بچ گئی اوہ ساڈے ہتھوں ماریا نہیں گیا۔ اودھرا اکبر بادشاہ وی حرم وچوں نکلیا۔ اپنے وزیراں، مشیراں تے نجومیاں نال مشورے کیتے کہ ایہناں دوواں بھراواں نوں کیویں قابو کیتا جاوے؟ در باوچ اک اکہتر سالہ بزرگ وی سی اوہنے مشورہ دتا کہ میں تہانوں اک اجیہا تعویذ دیواں گا جیس دی کرامت نال کھوہاں داپانی لہو بن جائے گا اناج وچ کیڑے پے جان گے تے لوکیں بھکے مرن لگ پین گے۔ بادشاہ اکبر نے بزرگ دی گل من لئی تے گڑھ چتوڑ دے چڑھدے پاسے بنے کھوہ وچ تعویذ سٹ دتا۔ اٹھاں گھنیاں مگروں جیویں بزرگ نے دسیا انج ای ہو یا۔ جدوں اٹھ دن لگھ گئے تے بزرگ نے گڑھ چتوڑ تے حملہ کرن دامشورہ دتا۔ بزرگ دے مشورے تے عمل کردیاں ہوئیاں اکبر بادشاہ نے گڑھ چتوڑ تے چڑھائی کرادی:

اگرٹی فتح چند جمیل دی، بنھ لئے مشکاں، بنھ ہاتھیاں تے پائیاں

بھوں کے دلی جہان آباد لے گئے اوتھے جا کے باندھاں لائیاں

رہندے کھوندے سارے مار دتے رانیاں مار مکائیاں

جمیل تے پھتا مار دتے جواناں دیاں چھاتیاں چ گولیاں لائیاں (12)

مکدی گل ایہہ وے کہ جمیل تے پھتا گڑھ چتوڑ دے بڑے بہادر تے غیرت مند سورمے سن۔ اوہناں اکبر بادشاہ دے خلاف نابری کیتی جیس دی سزا اوہناں نوں بھگتی پئی۔ تاریخ دیاں کتاباں ادھا سچ دکھاندیاں نیں۔ تاریخ دسدی اے کہ اکبر بادشاہ نے ہندوستان وچ مغلیہ سلطنت نوں مضبوط بنیاداں فراہم کیتیاں۔ وڈے وڈے سورمے اوہدے کولوں ڈردے سن۔ پر جے لوک ادب خاص کر لوک واراں دا مطالعہ کیتا جاوے تے پتا لگدا اے کہ بادشاہ دے دور وچ کجھ ایہی جی دار جوان دی ہوئے نیں جیہناں اکبر بادشاہ دے خلاف نابری کیتی۔ جیویں دُلا بھٹی، ویر جودھ تے جمیل پھتا۔ جمیل پھتے نے جان تللی اُتے رکھ کے پہلے ایہدے طرفداراں نوں ماریا فیر

ایہدے اُتے ہلا بول دتا۔ اکبر بادشاہ نے نس کے جان بچائی تے فیر موقعہ ملن تے دھوکھے نال دوواں بھراواں نوں قید کروا کے جانوں مار دتا۔ لوک واراں نے اکبر بادشاہ دی شخصیت دے دوواں پہلوواں نوں اگھیر کے ساڈے سامنے رکھ دتاے۔

حوالے

- 1- محمد آصف خاں، ”واراں دے پاتر“، لعلوں دی پنڈ، (مرتبہ) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء، ص 156
- 2- باو ابدھ سنگھ، پریم کہانی، دوجی وار، لاہور: پنجند اکیڈمی، 1988ء، ص 27
- 3- میاں مولانا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور: فرم میاں مولانا بخش کشتہ اینڈ سنز، 1960ء، ص 21
- 4- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 89
- 5- احمد سلیم، (مرتبہ) لوک واراں، اسلام آباد: نیشنل کونسل آف دی آرٹس، 1971ء، ص 66
- 6- احمد سلیم، ص 67-68
- 7- احمد سلیم، ص 71
- 8- احمد سلیم، ص 75
- 9- احمد سلیم، ص 78
- 10- احمد سلیم، ص 80
- 11- احمد سلیم، ص 85
- 12- احمد سلیم، ص 91

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو، ڈاکٹر شبنم اسحاق

TIME, INCIDENT AND DESCRIPTION IN PUNJABI LITERATURE

پنجابی ادب وچ ویلا، واقعہ تے بیانہ

Abstract

This articles is an attempt to apply the theory of narratology to Punjabi Literature. Starting from an event, various elements of a narrative - which include the clock time, experiential or human time, perception and the many facets of discourse - are shown to be in work in close coordination in order to yield the sense of narrative building. Understanding of this schema will be of help to understand the classical, folk and contemporary literature and art in a new way. Furthermore, it is argued that, being embedded in society and its culture, narrative back-tracing also help in getting at the prevalent mythologies, norms and practices of any given narrative.

Keywords: Narrative, Time, Event, Punjabi Literature,
Folk

دھرتی تے پہلے بندے دے ساہ لین نال ہی بیانیہ (Narrative) پھٹدا اے۔ بیانیہ اک کلا اے جس راہیں سارے کسے نہ کسے پکھوں جُوے ہوندے نیں۔ اساڈے مونہوں نکلے اک کن (Verb) راہیں ہی بیانیہ دا مُڈھ بچھ جاندا ہے۔ کسے گھٹنا دی گھاڑ وچ ویلا تے ڈسکورس بیانیہ ودھدے نیں۔ حیاتی داہر پکھ بیانیہ دے کلا وے وچ آوند اے۔ رولاں باتھ موجب:

“The Narratives of the world are... able to be carried by articulated language, spoken or written, fixed or moving images, gestures, and the ordered mixtures of all these substances; narrative is present in myth, legend, fable, tale, novella, epic, history, tragedy, drama, comedy, mime, painting, stained-glass windows, cinema, comics, news items, conversations.” (1)

گل بات، لکھت، لوک ادب، متھاس، فلم، ڈرامہ، الیکٹرانکس میڈیا، خبراں، سکھانت، دکھانت، چتر کاری، کارٹون، شاعری، کہانی، ناول ایہتھوں تیکر کہ چُپ وچ وی بیانیہ ہوند اے۔ منکھ نوں جم دیوں لا، ہی ایس دی لوٹ پیندی اے۔ ناول کارپاول آسٹر لکھدے ہن:

“A child 's need for 'stories is as fundamental as his need for food.” (2)

بیانیہ لئی سب توں لوڑیندا انگ واقعہ اے۔ بنا واقعے بیانیہ نہیں پھٹدا۔ جیویں:

بال کھیڈ دا پیا ہے بال کھیڈ دا ڈگ پیا ہے

دوہاں فقیریاں وچوں دو بے فقرے وچ واقعہ ہے جدوں کہ پہلے وچ نہیں۔ دونوں فقرے ہی بیانیہ دامنڈھ ہنھسی۔ واقعے دو طرح دے ہوندے نیں۔ مُڈھلا واقعہ تے جُوواں واقعہ۔ مُڈھلا واقعہ کہانی نوں گھڑداتے فیرواں

واقعے تے لکيا ٹائم تے ڈسکورس بیانیہ لے لڑدا اے۔ ہیر وارث شاہ وچ موجود امرن واقعہ۔ بھونیس دی ونڈ، رانجھے دا واہن۔ بھابیاں نال لڑائی تے گھروں نکل ہیر تائیں اپڑا ذیلی واقعییاں دی جوت اے جیہڑے اصل مڈھلے واقعے ہیر تے رانجھے دے عشق تائیں اپڑاندے نیں۔ ایس طرح پوری داستان وچ ذیلی واقعے، ویلا تے ڈسکورس اک بیانیہ جس راہیں کہانی توں وکھ کئی ہو ریکھ سامنے آندے نیں جیہڑے اٹھارویں صدی وچ لے جانڈے تے تاریخ، نفسیات، فلسفہ، سیاست، جغرافیہ، لوک سیانف سگوں اوس صدی دا ہر پہلو وکھاندے نیں۔ بیانیہ حیاتی نوں رنگ دیندا اے۔ اساڈا گزارہ ہی بیانیہ دی انگل پھڑن وچ اے۔ ویلے دی اکسارتا بیانیہ راہیں ہونڈی اے۔ ایچ۔ پورٹر ایبٹ لکھدے ہن:

“Narrative is the principal way in which our species organises its understanding of time.” (3)

گھڑی دی کاڈھ توں پہلے ویلا وکھو وکھٹنا واں راہیں آپی ٹو رڈ داہا۔ سورج دا پینڈا، چن دی ٹورتے روتاں دا پھیر ویلے نوں گن متھن دے رجھان اک ورھے دا گیز پورا ہوندا اے۔ سورج، چن، تے روتاں ویلے دی باہرلی تہہ نوں ناپ دے ہان تے اندرلی تہہ وچ گھٹنا واں ہونڈیاں ہان جیس نال ورھے گئے جانڈے ہان۔ کوئی اجیہا واقعہ جس نوں پورا ہون وچ پل لگیا ہووے، اک پل یاں سیکنڈ Human Time اے۔ پل توں ہی بیانیہ پھٹدا اے۔ بیانیہ وچ گھٹنا دے نال پہلا انگ ویلے دا جودا اے۔ کلاک ٹائم ویلے نوں ورھیاں دے گیز راہیں ناپ دا پر Human Time کسے گھٹنا نال جڑے ویلے دے نفسیاتی یاں جذباتی تول ہونڈے نیں۔ ونڈ دا ویلا 14 اگست 1947 کلاک ٹائم دے گیز توں بند اپر جیہناں دے سراہیہ گھٹنا بتی اوہ ایس نوں لٹن، ونڈ، اجاڑا تے اڑدھڑ دے ویلے توں یاد رکھدے ہن جیہڑا کہ اوس واقعے یاں ویلے ناں جُویا نفسیاتی تے جذباتی تول اے۔ پنجابی لکھاریاں نثری تے غیر نثری دوہاں صنفاں وچ بیانیہ نوں بیانیا اے۔ امرتا پریتیم دانشا بھرناول پنجر، اج دی چیتے وچ اے تے شعری صورت وچ نظم اے:

اج آکھاں وارث شاہ نوں کتوں قبریں وچوں بول
تے اج کتاب عشق دا کوئی اگلا ورقا پھول!

اک روئی سی دھی پنجاب دی توں لکھ لکھ مارے وین

اج لکھاں دھیاں روندیاں تینوں وارث شاہ نوں کہن (4)

نظم وچ پنجاب دی تاریخ دے وڈے واقعے نوں اُلکایا گیا۔ ونڈ دی ایس گھٹنا تے امرتا پریتم نے وارث شاہ دے گل لگ وین پایا ہے۔ وارث شاہ دے موڈھے لگن گھٹنا دے بیانیے نوں ہور وی نتا ردا ہے۔ ہیر وارث شاہ وچ مذہباں دارل رہن وکھالی دیندا اے۔ جتھے ٹلہ جوگیاں تے بیٹھا بالنا تھ ساریاں دا پیرسی۔ رانجھے نوں بارھاں ورھے دی چاکی نال ہیر نہ لکھی تاں لوڑ جوگ دی پئی۔ بارھاں ورھے وی لوک ریت وچ اک گنتری ہے جیویں 'بابا فرید بارھاں ورھے کھوہ وچ لکھے رہے، بارھاں ورھیاں داروزہ، بارھاں ورھے پکھوں وڑی دی وی سُنئی جاندی اے، رنگیاں متھاسی کہانی۔ داستان وچ بارھاں ورھے دا جوگ کدھی نہیں لا وندا تاں اصل وچ وارث شاہ نے بالنا تھ راہیں ایس داخل کڈھیا۔ بالنا تھ مادہ توں دوری تے سیانف دیاں شکستیاں نوں مانن دی علامت اے۔ ایس علامت نوں پورا پنجاب مند اے۔ اٹھارھویں صدی دے پنجاب وچ اسلامی صوفی مت دے پنج پیر ہن، مولوی ہے تے نال نال ناتھ مت دا تھا پڑا وی لوڑیندا اے۔ وارث شاہ نے سب نوں اکو کٹری تو لیا اے۔ مذہب دی تھاویں بندیائی دی کٹری۔ پنجاب وچ جس ویلے گوریاں دی انیائی ونڈ کارن بندہ بندے دا ویری سی۔ مذہب نوں مکھ رکھ قلام ہونداتے امرتا پریتم نے وارث شاہ دے گل ہی اوہناں نمائیاں سوانیاں دے وین پائے جیہناں آپدیاں عزتاں تے جاناں لٹائیاں۔ امرتا پریتم کول لٹ دی ایس گھٹنا نوں بیان لئی وارث شاہ توں وڈی علامت خورے ہور ہوندی وی نہ۔ اوہناں ونڈ دے واقعے نوں رانجھے دی وچھلی تے ہیر دی دکھانت دے ڈسکورس راہیں اک ان مٹ بیانیہ مڑ آون آلیاں پیڑھیاں دے موہرے رکھیا۔ کسے وڈے واقعے توں اڈ کسے اک بندے دا ذاتی دکھ سکھ دا واقعہ ویلے تے ڈسکورس نال وی بیانیہ بن سکدا اے۔ جیویں کسے دے جمن ویلے نوں او دوں پالے بہت پئے ہان، او دوں کمران نوں پھل نہیں ہان، اوس ویلے فصل چنگی ہوئی ہا، ورگے ویلیاں نال ناپ کے دسنا۔

ویلے توں مگروں بیانیے دا دوآ وڈا انگ 'گورپ' (Perception) ہوند اے۔ کسے واقعے توں مگروں اکھراں راہیں کہانی پھھدی اے۔ واقعہ آپ تاں اُکا واقعہ ہی ہوند اے جیہڑا ویلے نوں اک گڈھ مار دیندا اے اگا نہہ ڈسکورس ٹر دا جیسی وچ بیانیہ اے۔ فوٹو یاں منظر بیانیے دے ویلے نوں جامد کردا اے۔ چتر کاری یاں کیمرے

دی نوٹو توں سوچ یاں گوڑ پھٹدا اے۔ گوڑ نوں انگریزی وچ (Perception) داناں دتا جاندا اے۔ جیویں کسے چتر وچ دریا، کچا گھڑا تے سوانی دیکھیے تاں سوہنی مہینوال دی کہانی دا پتہ ایس چتر توں اوکو گوڑ سامنے آندا اے جے کہانی اساڈے چت وچ نہیں پھیرا ایس صورت توں کئی گوڑ پھٹسن۔ کئی سوال اٹھسن تے اوہناں سوالاں دے گھڑے جواب جانن توں بعد دن دا عمل بیانہ ہوسی۔ ایس راہیں کئی واری کوڑا بیانہ گھڑے کے لوکاں نوں ہنھیرے وچ رکھیا جاندا اے۔ سیاسی نظام وچ اینکر پرسن یاں خبراں دا اک روپ ایہدا عکاس اے۔ منے پر منے فلم میکس برین ڈی پالما لکھدے ہن:

“People don't see the world before their eyes
until it's put in a narrative mode.” (5)

گھٹنا (واقعہ)، ویلا تے ڈسکورس دیاں دکھو دکھ شکلاں ہن۔ گل نوں سرے لاون سعید بھٹا دی کھوجی اک لوک کہانی چارسیانے نوں مکھ رکھنیں ہاں۔ جہدے راہیں پیو دا مرن گھٹنا اے جس توں ذیلی واقعے بیانہ ٹور دے تے راہ وچ گھرے ویکھ گوڑ ”پرسپشن“ پھٹدا اے۔ پیو دے مرن تے کلاک ٹائیم دا اک سیکنڈ لگدا اے۔ ایس سیکنڈ نال پگ بنھن دی گل ٹردی اے تاں نکلے واقعے ڈسکورس ٹور دے نیں۔ دکھو دکھ گھرے ویکھ کے پرسپشن کیتی جاندا اے۔ لوک کہانی وچ لائی کول تن بھرا، دو بندے ڈاچی تے سوانی والے جا ٹکرے۔ ایہناں پنجوں چوں پہلے ڈاچی والے بندے دی گل دے ولاوے وچ تنوں بھرا سدے ہن:

”ایس چکھیا ہے زناور ٹپیا ہے۔ میں آکھیا جی ڈاچی ہے۔ کیوں جو اوں دا موٹر گھریاں اُتے ہا۔“ دُوئے آکھیا، ”ڈاچی نال مرداواں گھرا کوئی نہ۔ میں ایس توں آکھیا ہکلی ہے۔“ تریئے بھرا آکھیا، ”میں آکھیا جی کانی ہے۔ کیوں جوں ہک پاسوں رُکھاں نوں چردی ہے تے دُوئے پاسے مُونہہ نہیں مریندی۔“ چوتھے آکھیا، ”جی میں آکھیا، ماکھی لدا ہوا پاسوں کیوں جو جیہناں جھاڑیاں نوں کھن کے لگھدی ہے اوتھے ماکھی دیاں کھیاں میں ڈٹھیں۔“ (6)

سارے گوڑے پُرسپشین دا سچ نہیں۔ پہلے گھٹنا (واقعہ) ہوندی اے جس تے ویلا لگدا اے فیروزی واقعے اگانہہ ٹردے نہیں۔ گوڑے نال پورا ڈسکورس بندا اے جس راہیں کہانی بیان ہوندی تے ایس بیان نال بیانیہ پُھٹدا اے۔ بیانیہ لئی کہانی، ویلا تے ڈسکورس دا ہونا ات لُڑیندا اے۔ بیانیہ ہی کسے وی لکھت، کہانی یاں نظم نوں وڈا کردا اے۔ جس لکھت وچ کہانی نہ ہووے ویلا تے ڈسکورس اوس وچ وی ہوندا اے پراوہ بیانیہ نہیں بن سکدی۔

حوالے

- 1- Roland Barthes, " Introduction to the structural Alalysis of Narratives", Susan Sontag (ed), A Barthes Reader , New York: Hill and Wang,1982,p 251
- 2- Paul Auster , The Invention of Solitude , New York: Penguin, 1988, P 154
- 3- H. Porter Abbott, The Cambridge Introduction To Narrative, London: Cambridge University Press,2002. P 3
- 4- امرتا پریتم، کاغذ تے کینوس، لاہور: سانجھ، 2006ء، ص 47
- 5- Brian De Palma, quoted in Eric Harrison, " De Palma," Los Angels Time, Calendar Section, 1998, P 30
- 6- سعید بھٹا، کمال کہانی، لاہور: سانجھ، 2006ء، ص 223

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹریب النساء

STUDY OF BABA FARID AND BABA NANAK POETRY REGARDING PUNJABI CIVILIZATION

بابا فرید تے بابا نانک دی پنجابی شاعری دا عمرانی مطالعہ

Abstract

Baba Fareed and Guru Nanak are two great poets of Punjabi Languages who wanted to reform the Punjabi society through their poetry. They are not only preacher of their religions as it is commonly believed. Hence their poetry and sociology cannot be parted because poetry is an expression of feelings and emotions which has an institutional background in form of society. Both of these poets tried to amend the religious, moral, political and economic values of the society. This article is an attempt to study the poetry of above mentioned classical Punjabi poets under the umbrella of sociology.

Keywords: Baba Fareed, Guru Nanak, Punjabi Society, Poetry, Values Sociology.

عمرانیات دا کھر عربی زبان دے لفظ "عمران" توں اخذ کیتا گیا جہدے معنی آبادی، سماج، معاشرت تے

رہتل بہتل نہیں۔ ویب لئی "عمران" داشد ابن خلدون نے ورتیار دو وچ "عمرانیات" دی اصطلاح 1935ء وچ "علم الاخلاق" وچ لکھدی اے۔ انگریزی وچ ایہدے لئی "Sociology" دالفظ مستعمل اے جہدی اصل یونانی تے لاطینی زبان اے۔ "Sociology" دالفظ سب توں پہلاں انہویں صدی وچ فرانسیسی مفکر آگسٹ کامٹ نے ورتوں وچ لیاؤ ندا۔ اوہناں موجب سوشیالوجی دا مقصد معاشرے دی ماہیت، اوہدے طبعی اسباب طبعی قانون بھالنا کرنا اے۔ عمرانیات نوں نویاں نہیاں تے ٹورن والیاں وچ ایمل درخانم، میکس ویبر تے ولفرڈیا ایٹودے ناں اہم نہیں جہاں نے کامٹ دے ایس نقطے دی نویں سریوں آزمائش کیتی کہ سماج صرف رتی عقیدیاں دی بناتے قائم رہ سکدا اے۔ ڈاکٹر عشرت وحید موجب:

”عمرانیات کا حاصل سوسائٹی اور معاشرہ ہے گویا عمرانیات کی ماہیت کو سمجھنے کے لیے معاشرے کے تصور کی ضرورت ہے۔ معاشرہ عام طور پر پیچیدہ نظام پر مشتمل ہوتا ہے جس کی وجہ سے ہر انسان دوسرے کے ساتھ زنجیر کی مانند متصل ہوتا ہے۔“ (1)

سماجیات یا عمرانیات حیاتی دے ہر کچھ نوں سائنسی طریقے نال پرکھ کے سٹھ کڈھ دی اے تے حیاتی دا کوئی کچھ ایہو جیہا نہیں جو ایہدے دائرہ کار وچ نہیں آؤندا۔ حیاتی دے مسئلیاں دا منطقی حل کڈھن لئی عمرانی علوم دا مطالعہ ات ضروری اے۔ ایہ کسے وی سماج وچ تبدیلی دی سمت دا تعین کردے نیں تے ایہدے نال سماج وچ طاقت دے توازن، سماجی نا انصافی، ناروا سلوک، شہری و دیہی منصوبہ بندی تے طبقاتی وٹنوں دور کرن وچ اہم کردار ادا کردے نیں۔ یعنی سماج نوں سمجھن تے ایہدے مسئلے حل کرن تے منکھ نوں سماج دے پس منظر وچ رکھ کے مطالعہ کرن دا ناں عمرانیات اے۔ عمرانیات سماج تے نظام حیات دا سائنسی مطالعہ اے۔ جد حیاتی دے نظام اتے گوہ کیتیاں بے شمار پہلو سامنے آؤندے نیں ایسے پاروں عمرانیات نوں 500 توں ودھ شاخاں وچ وٹنیا گیا اے۔ محمد حسین ایہدیاں چو نویاں شاخاں دسدے نیں:

”1- دیہی سماجیات 2- شہری سماجیات 3- زراعت اور سماجیات 4- خاندان اور سماجیات 5- مذہب اور سماجیات 6- تعلیم اور سماجیات

- 7- قانون کی سماجیات 8- صنعتی سماجیات 9- انتظامی سماجیات 10- سیاسی سماجیات 11- نسلی سماجیات 12- طبعی سماجیات 13- فوج کی سماجیات 14- تفریح اور سماجیات 15- لسانی سماجیات 16- عالمی سماجیات 17- اطلاقی سماجیات 18- معاشرتی عدم تنظیم 19- معاشرتی سماجیات اور 20- آبادیات‘۔ (2)

شاعری اتے گوہ کیتیاں کسے وی سماج دی لوکائی دی حیاتی دامتند پر چھانواں دسدالے۔ شاعر اکھراں دا جادو گراے تے اپنی ایس کارگیری راہیں اوہ حیاتی دا عکس ون سونے ڈھنگ نال پیش کردالے۔ جس راہیں شاعری سماجی مسئلیاں دی جاگرتی وچ اہم کردار ادا کردی اے۔ شاعری دا اک وادھا ایہ کہ جو گل منکھ براہ راست نہیں آکھ سکدا اوہ علامتی تے مزاحمتی شاعری راہیں بیان کر جاندا اے۔ شاعر سماجی سائنسدان بن کے فہم تے ادراک راہیں حیاتی دے اڈواڈ پکھاں نوں نویں زاویے عطا کر کے سوچ تے فکر دے دروا کر جاندا اے۔ اختر ضیاء الدین شاعری تے سماجیات دی ہم آہنگی بارے اپنے وچار ایہناں اکھراں راہیں سانجھے کردے نیں:

”والدین، بچے، استاد، طالب علم، کسان کاشتکار مزدور، مریض، حکماء، ڈاکٹر، مرد، عورتیں، بوڑھے جوان، غرباء اور امراء غرض یہ کہ زندگی کے ہر طبقہ فکر سے تعلق رکھنے والے لوگ سماجیات اور شاعری سے ہر قدم پر استفادہ کرتے ہوئے اپنی زندگیوں کو کامیابی و کامرانی کی رہ پر گامزن کر کے ہر موڑ پر خوشیاں سمیٹ سکتے ہیں“۔ (3)

عمرانیات تے شاعری دا آپس وچ مڈھ قدم توں گوڑھا سمبندھ اے۔ شاعری تے سماج دے اک دو بے اتے اثرات لازم تے ملزوم نیں جہناں نوں کسے دور وچ نکھڑیا نہیں جاسکدا۔ عمرانیات تے شاعری دی جڑت پاروں کلاسیکی پنجابی شاعری دے دو عظیم صوتی شاعراں دا عمرانی مطالعہ کر کے دوہناں کلاسیکی شاعراں نوں عہد در عہد ورتیا گیا۔ کلاسیکی پنجابی شاعری دا باقاعدہ مڈھ بابا فرید توں ہوندا اے جہدے اتے سارے کھوجی متفق نیں۔ بابا فرید گنج شکر دا شمار اوہناں شاعراں وچ اے جہاں دے کلام وچ عمرانی شعور ڈھیر ملدا اے۔ بابا فرید القہب گنج شکر تے

پورانان فرید الدین مسعود یا مسعود الدین فرید اے۔ اوہناں دا کلام ہندی کلام ڈھنگ اشلوک اے جیہڑے گرونا تک ہو راں گرنہ صاحب وچ شامل کر کے محفوظ کیتے۔ بابا فرید دے سے "جوگی ازم" تے "برہمنیت" دن بدن ودھ رہی سی۔ اک پاسے مولویاں دے وعظ ڈراوا دین تے بے زار کردین والے سی دوجے پاسے فارسی شاعری اوکھی تے مبہم سی جیہڑی خاص لوکائی ای سمجھ سکدی سی۔ اچھے حالات نوں مکھ مدھ رکھدیاں باباجی نے اپنیاں گلاں باتاں لوکائی تیکر اڑان لئی مقامی زبان پنجابی نوں ورتوں وچ لیا وندا۔ مشکل تے مبہم رمزوں تے علامتاں دی تھیں مقامی رمزوں، تشبیہاں، استعاریاں تے تمثیلاں راہیں مذہب تے اخلاقیات دی تعلیم دتی تاں جے عوام الناس ایہناں نوں بنا کسے اوکڑ دل تے داغ وچ سما لین تے اپنی حیاتی نوں خوش حال کر لین۔ شاعری وچ عمرانی رویے تھیں تھیں دسدے نیں۔ بابا فرید ہو راں عام سماجی رویے بیان کردیاں خود احتسابی ول پریریا۔ ایہہ رویہ سماج وچ عام اے کہ لوکائی دوجے دیاں کمیوں، کجیاں تے کوتاہیاں نوں اچھال دی پر اپنے گریبان وچ جھاتی نہیں ماردی۔ زمان تے مکان دیاں حداں توں بالا ہو کے شلوک فریدی نوں سوورہیاں دے بعد وی سماجی رویاں دے حقیقی عکاس نیں۔ لوکائی دی اصلاح تے برائی دے خاتمے لئی بابا فرید جی نے اپنے گریوان وچ جھاتی مارن داسدا دتا۔ شلوک وچ باباجی نفسا نفسی تے آیا دھاپی دی ننڈیا کر دے آہندے نیں:

ایہنیں لوہیں ویکھدیاں، کیتی چل گئی

لوکاں آپو اپنی میں اپنی پئی (4)

معاشرے وچوں پیار، محبت، خلوص، وفا مک گئے نیں، اخلاقی قدریں تباہ ہو رہیاں نیں، نفسا نفسی دا وطیرہ اپنایا جا رہیا اے۔ دکھ درد و نڈن دا ویلا نہیں، منکھ منافق تے لالچی اے تے اپنا مقصد پورا کرن لئی سب کجھ کر گزردا اے۔ اپنیاں اکھیاں نال جنازے اٹھدے ویکھ کے وی اوہ کوئی سبق نہیں سکھدا۔ سادہ عام فہم اکھراں وچ بابا فرید نے شلوکاں راہیں لوکائی دے ذہن تے اچھے سوکھے ڈھب نال نقش کیتا۔ بابا فرید دی شاعری دے عمیق مطالعے پاروں اوہناں دی شاعری معاشرے وچ امن تے آشتی دی پیامبر اے۔ اوہناں اخلاقی تے سماجی قدریں دی تعلیم سادہ اکھراں وچ مؤثر ڈھنگ نال دتا اے۔ برداشت، رواداری تے معاف کرن دادرسی دیندے بردباری، صبر، تحمل تے اعلیٰ اخلاقیات کسے وی سماج دی ودھاتا وچ اہم کردار ادا کردی اے۔ انفرادی سطح توں لے کے اجتماعیت دے

دھارے تیکر ایہ پتھیاں خوبیاں چنگے سماج دی ضمانت نیں۔ ایہناں بناں معاشرہ جنگل دے قانون دی تفسیر بن جاندا اے جہدا اخیر تباہی تے بربادی توں اڈ کجھ نہیں کئی کئی گل دابدلہ لین توں منع کردے بابا جی عنفودر گزردی پٹی پڑھاندے نیں۔ صبر دیاں برکتاں دسیاں نیں جد کہ اوہناں آکھیا کہ کجھ لوک من دے ہولے ہوندے نیں تے بھید کھول دیندے نے پر کجھ لوک راز و نیاز لکائی رکھدے نیں۔ طبقاتی ونڈنوں وی بابا جی ہوراں شاعری دا موضوع بنایا تے کئی شلوکاں وچ آخرت تے احتساب دا خوف لوکائی نوں دوایا:

اکناں آٹا اگلا اکنا ناہیں لون

اگے گئے سجا پسن، چوٹاں کھاسی کون (5)

بابا جی فرید ہوراں جاگیر داری تے سرمایہ داری دی ننڈیا آٹے تے لون دیاں علامتاں راہیں کمیٹی اے استحصالی طبقے دیاں سازشاں نوں شلوک راہیں بے نقاب کیتا اے اک اوہ گروہ نیں جنہاں کول کناں آٹا اے یعنی حیاتی دیاں لوٹاں تے شیواں وافر نیں دو جے پاسے اوہ غریب لوک نیں جو حیاتی دیاں بنیادی لوٹاں تھوڑاں نوں ترسدے دنیا توں ٹر جاندے نیں۔ استحصالی طبقے نوں آخرت وی یاد دوائی اے جدوں ظلم چیتے آون گے ویلا لنگھ گیا ہووے گاتے دوزخ دی اگ مقدر ہوئے گی۔ شلوک بارے سید افضل حیدر لکھدے نیں:

”ایک طرف وہ طبقہ ہے جو حیات بخش عناصر وافر تعداد میں بغیر محنت و

معاوضہ کے حاصل کر لیتا ہے اور دوسری طرف وہ کثیر آبادی ہے جو اپنی

محنت شاقہ سے اس حیات بخش چیز کو قوانین فطرت کی مدد سے پیدا کرتے

ہیں لیکن استحصالی کا شکار ہو کر اپنی محنت کے پھل سے بھی محروم ہو جاتے

ہیں۔ دوسری طرف وہ سرمایہ دار ہے جو عطیہ الہی اور ذرائع پیداوار پر

قابض ہو کر لوگوں کی معمولی ضروریات کی چیزوں کو بھی کنٹرول کر لیتا ہے۔

اسی رجحان کو سورہ الماعون میں سوالیہ نشان کے ذریعے ظاہر کیا گیا

ہے۔“ (6)

بابا فرید دی شاعری دا عمرانی مطالعہ کیتیاں دسد اے کہ اوہناں دے شلوک حیاتی لنگھان والیاں سنہری

قدراں دی تعلیم دیندے نیں جنہاں تے عمل کر کے معاشرے نوں مثالی بنایا جاسکدا اے۔ بابا فرید توں بعد پنجابی شاعری دے اسمان اتے سکھ مذہب دے بانی گردونانک داناں چمکدا دکھائی دیندا اے۔ اوہ بہلول لودھی، سکندر لودھی تے ابراہیم لودھی دے دور دے نامور شاعر سن۔ اوہناں دے کلام دی بنیاد بارے سید افضل حیدر لکھدے نیں:

”ان کا عقیدہ تو سیدھے سادے الفاظ میں صرف ایک فقرے میں بیان کیا جاسکتا ہے۔ ایک خدا کی عبادت اور انسانوں کے درمیان بھائی چارہ۔ نہ انہوں نے شکر اچاریہ جیسا الجھا ہوا نظریہ پیش کیا اور نہ اپنے آپ کو بھگوان وشنو یا پر ماتما ہونے کی گستاخی کا ارتکاب کیا۔ کائنات کے پیدا کرنے والے کو وہ خدائے واحد مانتے رہے اور اسے باپ، سائیں، مالک اور شوہر کے ناموں سے پکارتے رہے“۔ (7)

صاف جا پدا اے کہ نانک جی نے عوام الناس دی فلاح بہبود تے سماج سدھار لئی کم کیتا۔ اوہناں اپنی شاعری وچ سماج دے کوچے روئے بے نقاب کیتے۔ سماج دا المیہ اے کہ لوکائی چڑھدے سورج نوں سلام کردی اے تے طاقتور دی پوجا مہاتڑاں دا کوئی پُرساں حال نہیں ہوندا مالداراں دے وارے نیارے رہندے نیں لوکائی مال تے دولت نوں طاقت سمجھدی اے حالانکہ اصل طاقت دولت نہیں تگلڑے ہر کم کروالیندے نیں تے ماڑیاں نوں کدھرے وی انصاف نہیں لبھدا۔ ایس فلسفے نوں بابا نانک ہوراں بھروس ڈھنگ نال بیان کیتا تے غریباں دیاں تکلیفاں نوں اپنے من تے محسوس کر کے شاعری وچ پرویا۔ بھکھنگ بارے نانک جی ہوراں دے وچار نیں:

دکھیں دنی سہیڑیے جائے تہ لگے دکھ
نانک سچے نام بن کسے ناں لتھی بھکھ
روپ بھکھ نہ اترے جاں دیکھاں تاں بھکھ
چیتے رس کریر کے تیتے لگے دکھ (8)

بابا نانک ہوراں ساری حیاتی معاشرے دی اصلاح واسطے کم کیتا۔ غریباں دے ہمدرد تے طبقاتی وٹڈ مکاون دے چاہیوان رہے۔ اوہناں اپنے وچاراں دی نینہہ اساری ہی بھائی چارے تے برابری اتے سی۔

اوہناں سماج وچ امن تے محبت لئی سچائی نوں ودھیری اہمیت دتی۔ سچ بھائیں کوڑا لگے پر مستقل طور تے مان ودھاندا اے۔ سچ وچ برکت اے تے معاشرے وچ سچے منکھ دی عزت اے۔ لوکائی سچے تے اعتبار کردی تے اوہدی آکھے نوں معتبر سمجھدی اے۔ سچے انساناں پاروں سماج وچ امن تے آشتی ہوندی اے تے رواداری، انصاف پھلدا اے۔ سچا منکھ بہادر تے نڈر ہوندا اے پنجابی اکھان اے "اندر ہووے سچ تے باہر کھلو کے نچ" سماج تے سچ دے جوڑنوں ناک جی ہوراں اچ لکھیا اے:

نہ میلا نہ دھندلا نہ بھگوا نہ کچ

ناک لالو لال ہے سچے رتا سچ (9)

گرو ناک ہوراں ظاہر تے باطن دے تضاد ول اشارہ کیتا اے۔ کہ منکھ دا اندر باہر اکو جیہا ہونا ای، سچائی دا نمونہ اے۔ منافقت دا وطیرہ انسانیت دی توہین اے۔ لال رنگ دا استعارہ گرو ناک ہوراں سماجی تے انسانی برابری دے پرچار لئی کیتا اے کہ سارے انسان اکو رنگ وچ رنگے جاوےں جے دھرتی اتے رب دا قانون نافذ ہو جاوے تے ساری کائنات لئی بھلائی ہی بھلائی اے۔ لہو دارنگ لال ہوندا اے تے دنیا دے کسے وی کونے وچ رہن والے انسان دے انگ رنگاں وچ لال لہو ہی دوڑ دا اے جیہڑا نظام قدرت دی انصاف پسندی دی منہ بولدی دلیل اے۔ بابا فرید تے گرو ناک ہوراں دی شاعری دے عمرانی مطالعے پاروں دسد اے کہ اوہناں اپنے ویلے توں اگانہہ دیکھیا تے کئی صدیاں بعد وا پڑن والے حالات تے واقعاں تے نا انصافیاں نوں اپنی اپنی شاعری وچ سمو کے لوکائی نوں ایہناں برائیاں توں بچن تے سدھے راہ تے ٹرن دی تلقین کیتی۔ کجھ نقاداں تے محققاں ایہناں دونوں صوفیاں نوں دنیا توں وکھ تے اکلا پے وچ رہن والے منکھ ثابت کیتا حالانکہ اوہناں صوفی شاعراں سماج دی بہتری واسطے اعلیٰ تعلیمات تے سنہری قدراں دا پرچار کیتا۔ متوازن معاشرے دی نینہ دھر کے اوہناں دو بزرگاں نے بندے نوں نفساتی سدھراں دنیا دیاں ظاہری رنگینیاں، تے لالچ لٹچ توں باز رہن دی مت دتی کیوں جے دیکھی نظر رکھن والے ایہہ دونوں صوفی جان دے سن کہ پر امن، انصاف پسند معاشرے دی بقا لئی انساناں نوں ہر ویلے ہدایت دی لوڑ ہوندی اے۔

حوالے

- 1 عشرت وحید، ڈاکٹر، فلسفہ عمرانیات، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، 2018ء، ص 9
- 2 محمد حسین، پروفیسر، ادبی سماجیات، نئی دہلی، ایم آر پرنٹرز، 2002ء، ص 7، 9
- 3 ضیاء الدین اختر، ادب کی سماجیات، نئی دہلی، ٹمر آفسٹ پرنٹرز، 2006ء، ص 13
- 4 اوہی، ص 50
- 5 اوہی، ص 20
- 6 افضل حیدر، سید، فرید، نائک، بلھا، وارث، اسلام آباد، دوست پبلی کیشنز، 2009ء، ص 68، 69
- 7 اوہی ص 176، 177
- 8 اوہی، ص 49
- 9 اوہی، ص 52

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹر عبدالرؤف

THE CENTRAL INFLUENCE OF THE PROGRESSIVE MOVEMENT IN PUNJAB

پنجاب وچ ترقی پسند تحریک دا مڈھ تے اثر: اک تحقیقی جائزہ

Abstract

Movement is the name of such a force and ideology that breaks the status quo process. There are different movements but in this article the beginning of literal movement, especially Progressive movement and its impacts in Punjab have been discussed. It also deals with the basic characters and main themes of progressive movement.

Keywords: Movement, Progressive movement, Beginning, Punjab, literary impacts.

تحریک اوہ قوت اے جیہڑی جمودنوں تروڑ دیندی اے۔ قوت دے اظہار دی نوعیت وکھو وکھ شعبیاں وچ وکھو وکھ ہوندی اے سماجی تحریک دے سارے انگ اوہ نیں جیہڑے سیاسی تحریک دے نیں۔ سیاسی تحریک ادبی تحریک نالوں وکھری اے۔ مقصد ادبی تحریک اے ادبی تحریک کچھوں گل بات اگے ٹردی اے۔ ادب حیاتی دی اجیہی سرگرمی اے جیہڑی کھلی ڈلھی ہون دے نال نال بامعنی وی اے۔ بندیاں، قومیاں، قبیلیاں تے مکاں اتے ایہدے اثرات عام نیں۔ ادب راہیں بدلاوے آندے رہندے نیں ایہناں نوں گنتی وچ گنتا، منناتے تو لانا ممکن نہیں پراہیناں نوں

محسوس کیتنا جاسکد اے۔ ادب دا ایہہ سماجی عمل جدوں تیک جاری رہندا اے اودوں تیک ایہدے وچ جمود تے ٹھہراونہیں آؤندا۔ ڈاکٹر انور سدید لکھدے نیں ہے:

”ادبی تحریک اس ادب میں تحرک پیدا کرتی ہے جو یوسٹ، یکسانیت
میکانیت کا شکار ہو جاتی ہے۔ پس ادبی تحریک فی الاصل ادب کے جمود کو
توڑنے اور اس کی کہنگی زائل کر کے تنوع اور جدیدیت پیدا کرنے کا نام
ہے۔“ (1)

عالمی سیاسی بدلاوا پوری دنیا دے نال برصغیر وچ وی سماجی بدلاوا کارن بنیا۔ پہلی جنگ عظیم نے ہندوستان وچ عام لوکاں نوں غربت، بے یقینی، ناہوان، بے وسی داسا منا کرنا سکھایا او تھے روس دے انقلاب نے مظلوماں، دکھی تے پسے ہوئے لوکاں دیاں اکھیں کھول دتیاں اوہناں نوں حیاتی دے عمل وچ حصہ لین دا حوصلہ دتا۔ ادبی لوک وی ایہدے توں متاثر ہوئے اوہناں سماج دا سچا تے کھرا نمہندرا دکھانا شروع کیتا۔ ایہدی پہلی سچی مثال پریم چند کول دسدی اے۔ یورپ دے مشینی رہن سہن توں اثر لین دارواج خطے وچ وی تیزی نال ودھر رہیا اے۔ سائنسی نظام نے مکاں تے براعظماں دے پندھ مکا کے دنیا نوں اک مک کر چھڈیا۔ جس پاروں جیہڑا بحران یورپی تہذیب وچ سی اوہ مشرقی توماں وچ وی محسوس ہون لگا۔ نفسیاتی پیچیدگیاں تے معاشی ابتری سے دے عالمی مسئلے بن کے سامنے آئے۔ اوس ویلے جیہڑے علمی نظریاں توں پوری دنیا دے سیانیاں راہی اوہناں دا واسطہ نفسیات تے معاشیات نال اے۔ نفسیات وچ فرائڈ تے معاشیات وچ کارل مارکس دے نظریاں توں ویہویں صدی دی سیہان دی ٹور بنی۔ ایہہ اثرات ادب وچ آئے۔ ڈاکٹر حامدی کاشمیری موجب:

” فرائڈ کے جنسی نظریات نے شعری موضوع اور اسلوب کے نئے
امکانات واضح کیے اور رمز نگاری کو ان نظریات سے تقویت ملی۔ فرائڈ نے
جنسی جبلت کی نا آسودگی کے نتیجے میں لاشعور میں چھپی ہوئی خون گشتہ
تمناؤں اور آرزوؤں کی پر اسرار دنیا کا انکشاف کیا۔ اس کے خیال کے
مطابق یہ دبی دبی آرزوئیں یہ خواب، ذہنی الجھنوں کا باعث بنتے ہیں اور

انسانی اعمال کو متاثر کرتے ہیں۔ چنانچہ ادیبوں اور شاعروں نے فرائڈ کے Reprssiion, Complexes, Neurosis کے تصورات سے فائدہ اٹھایا اور اپنی تخلیقات کے لیے نئی وسعت، توانائی اور روشنی لے لی۔۔۔ مارکس نے شعر و ادب کے تخلیقی محرکات کو معاشی اور پیداواری رشتے سے ملا دیا اور طبقاتی تصادم کی کشمکشوں کو معرضیت اور حقیقت پسندی کے ساتھ پیش کرنے کے عمل کو تخلیق ادب میں بنیادی حیثیت دے دی۔ (2)

ادب اتے دونویں اثرات گوڑھے دکھالی دیندینیں اودوں تیک نتارا نہیں ہوندا جدوں تیک ویہویں صدی وڈے سیانے آئن سٹائن دے نظریے دا ذکر نہ ہووے۔ جدوں اوہدے نظریہ اضافت نے مطلقیت (Absolute) دے تصورنوں رد کیتا گیا سگوں کسے شے دی حیثیت تے ماہیت دا تعین باقی شیواں دے حوالیوں ہوندا اے۔ ترقی پسند تحریک دے حوالے نال یعقوب یاور لکھدے نیں:

”ترقی پسند تحریک ہندوستان کے سماجی و سیاسی ماحول سے ابھری ہوئی ایک فطری تحریک تھی جس کی ابتداء 1936ء سے ایک صدی قبل 1857ء میں ہو گئی تھی۔ ایک صدی تک یہ اپنے ارتقائی عمل میں مصروف رہی اور بیسویں صدی کے آغاز کے ساتھ ہی اس تحریک کے خدوخال متعین ہونا شروع ہو گئے۔ یہاں کے ادیب و شاعر ادب پر جاگیر دارانہ نظام کے تسلط سے عاجز آ کر اس میں اپنی اپنی صلاحیتوں کے مطابق انقلابی تبدیلیاں لانے کی کوشش کر رہے تھے۔“ (3)

یورپ وچ ہون والے واقعاں دا اثر ساری دنیا دے نال ہندوستانی لوکاں اتے وی ہویا جیہڑی ویلے نال آزادی واسطے جتن کردی پئی۔ لوک جیہڑے اعلیٰ تعلیم واسطے یورپ رہندے سن سارے واقعاں تے حالات اتے ڈونگھی اکھر کھٹی کھلے سن۔ اوہناں وچ سجاد ظہیر، ملک راج آنند، جیوتی گھوش، محمد دین تاثیر تے پرمود سین گپتا وغیرہ دے ناں چوکھے نیں۔ بھیرے لوک وطن تے لوکاں دی آزادی واسطے بہوں کجھ کرنا چاہندے سن۔ سجاد حیدر رھوریں

اپنیاں یادداشتاں وچ لکھدے نیں:

”ہمارا دماغ ایک ایسے فلسفے کی جستجو میں تھا جو ہمیں سماج کی دن بدن بڑھتی ہوئی پیچیدگیوں کو سمجھنے اور ان کو سلجھانے میں ہمیں مدد دے سکے۔ ہمیں اس بات سے اطمینان نہیں ہوتا تھا کہ انسانیت پر ہمیشہ مصیبتیں اور آفتیں آتی رہی ہیں اور ہمیشہ رہیں گی۔ مارکس اور دوسرے اشتراکی مصنفین کی کتابیں ہم نے بڑے شوق سے پڑھنا شروع کیں۔ جیسے جیسے ہم اپنے مطالعے کو آگے بڑھاتے، آپس میں بحثیں کر کے تاریخی، سماجی اور فلسفیانہ مسئلوں کو حل کرتے۔ اسی نسبت سے ہمارے دماغ روشن ہوتے اور ہمارے قلب کو سکون ہوتا جاتا تھا“۔ (4)

لندن تے یورپ وچ تعلیم حاصل کرن والے پڑھیاں دا ہندوستان دے اڈواڈ علاقیاں، خطیاں تے قوماں نال تعلق سی پر فیروی ایہناں دے خیالاں دے فکری اکٹھ تے مقصد دے حصول نے ایہناں نوں اک دو جے دے نیڑے رکھیا۔ فکری اکٹھ نے ایہناں نوں ہم خیال ہندوستانی مصنفین دی جماعت بنان لئی پریریا تے نتیجے وچ ”انڈین پروگریسیو رائٹرز ایسوسی ایشن“ دا مڈھ بچھا۔ طے ہو یا کہ انجمن دے مقصد دے اعلان واسطے اک مسودہ بنایا جاوے جیہدی ذمہ داری ملک راج آنند تے ہو رکھی طالب علمان لئی۔ اوہناں اپنے ولوں لہا سارا مسودہ تیار کیتا جیہڑا بہوں لہا ہون پاروں رد ہو گیا تے ایہہ ذمہ داری جیوتی گھوش دے ذمے لگ گئی۔ جیہڑی اوہناں جھب ای توڑ چاڑھ چھڈی۔ فیر کمیٹی نے سجا ڈھیر نوں آکھیا کہ تسی ہن ملک آنند راج تے جیوتی گھوش دیاں مسودیاں وچوں پڑچول کر کے چونواں مسودہ بناو؟ جیہڑا اوہناں کجھ کٹ وڈھ کے جھب دے ای بنا لیا۔ اوہ مسودہ ایہ اے:

”ہندوستانی سماج میں بڑی بڑی تبدیلیاں ہو رہی ہیں۔ پرانے خیالات اور معتقدات کی جڑیں ہلتی جا رہی ہیں اور ایک نیا سماج جنم لے رہا ہے۔ ہندوستانی ادیبوں کا فرض ہے کہ وہ ہندوستانی زندگی میں ہونے والے تغیرات کو الفاظ اور ہیئت کا لباس دیں اور ملک کو تعمیر و ترقی کے راستے

پر لگانے میں مدد و معاون ہوں۔ ہندوستانی ادب قدیم زندگی کی تباہی کے بعد زندگی کی حقیقتوں سے بھاگ کر رہبانیت اور بھکتی کی پناہ میں جا چھپا ہے۔“ (5)

مسودے دی منظوری توں بعد لندن دے چینی ریٹورینٹ وچ انجمن دی پہلی بیٹھک ہوئی جیہدے وچ کوشش کیتی گئی کہ لندن وسدے سارے ہندوستانی طالب علم رلت کرن۔ تقریباً بیئتی طالب علماں رلت کر کے ملک راج آنند ہوراں نوں صدر چنیا۔ فیر باقاعدہ بیٹھکاں تے اجلاس اڈواڈ ہوٹلاں تے طالب علماں دے گھراں وچ ہوندے رہے جیہدے وچ سارے سگلی ساتھی تے ممبر اکٹھے ہو کے اپنیاں تخلیقاں تے تبصرے کر دے۔ او سے سے کجھ اشتراکی لکھاریاں فاشزم توں عالمی امن نوں محفوظ تے سلامت رکھن لئی عالمی کانفرنس دا اعلان کیتا۔ جیہدے وچ میکسم گورکی، ویلڈ و فرینک، آندرے ژید، آندرے مارلو، برتول بریخت، ای ایم فارسٹر، لوئی آراگان، تاسمان، آلڈس ہکسلے، بورس پاسترک تے رو میں رولاں جے لکھاریاں شرکت کیتی۔ کانفرنس دا مقصد امن پسند لکھاریاں نوں اک تھان اکٹھا کرنا تے فاشزم دی مخالفت سی۔ رہتل بہتل دی سلامتی تے امن دی بقالی بلائی کانفرنس نوں اورلڈ کانگریس آف دی رائٹس فار دی ڈیفینس آف کلچر، داناں دتا گیا۔ کانفرنس وچ رلت لئی ساری دنیا توں لوک آئے پر ہندوستان توں صرف اک پارسی زبانی لکھارن نوں ایہدے وچ رلت کرن دا موقع بھاپر لندن وسدے ہندوستانی ترقی پسند لکھاریاں ولوں سجاد ظہیر تے ملک آنند راج ہوراں بطور لکھاری نہیں سگوں بطور رلتی رلت کیتی۔ اوہناں کانفرنس وچ لکھاریاں دے خیالاں نوں سنیا تے اوہناں نوں ہندوستان دے تناظر وچ رکھ کے تبصرہ کیتا۔ کوئی شک نہیں کہ اوہناں دا ایہہ تجزیہ بعد وچ ترقی پسند تحریک دے آؤن والے لائحہ عمل وچ مددگار ثابت ہویا۔

لندن توں واپسی مگروں لگا کہ ہندوستان وچ جدتیک ایہہ انجمن پندر دی نہیں اودوں تیک مقصد پورے ہون والی گل نہیں۔ اخیر فیصلہ کیتا گیا کہ انجمن دے اعلان نامے دیاں سائیکلو سٹائل نقلاں تیار کر کے سارے ہندوستان وچ سنگیاں، ساتھیاں تے ساکاں نوں گھل دتیاں جان۔ جینہاں وچ پریم چند، علی گڑھ یونیورسٹی وچ ڈاکٹر اشرف، ایم اے اوکا لچ امرتسر دے پرنسپل ڈاکٹر محمود الظفر تے اوہناں دی سوانی رشید جہاں، کلکتہ وچ پروفیسر ہیرن مکھرجی، الا آباد یونیورسٹی وچ انگریزی دے لیکچرار احمد علی، مشہور افسانہ نگار سہیل عظیم آبادی، اختر اورینوی تے حیدر آباد دے سبط حسن

چوکھے نمایاں سن۔ اعلان نامے اتے سجاد ظہیر، ملک آنندراج، جیوتی گھوش، ایس سنہا، کے ایس بھٹ تے محمد دین تاثیر ہوراں دے دستخط سن۔ پریم چند ہوراں سب توں پہلاں ایہناں دا ساتھ دین دا اعلان کیتا تے اپنے ہندی رسالے ”ہنس“ وچ اداریہ وی لکھیا۔

لکھاریاں دارویہ دیکھ کے لندن وسدے جو انانوں حوصلہ ہو یا اوہناں خطاں تے چٹھیاں راہیں بنتی کیتی کہ لکھاری مقامی سطح اتے انجمن ترقی پسند مصنفین دے قیام دی کوشش کرن۔ ہندو اسی ایہو چاہندے سن تے ایس لئی آکھنا غلط نہ سی کہ لندن والیاں دے آؤن توں پہلاں ای او تھے انجمن ترقی پسند مصنفین جیہڑی بعد وچ ’ترقی پسند تحریک‘ بنی دی راہ پدھری ہو چکی سی۔ 1935ء وچ سجاد ظہیر ہوریں اپنی تعلیم مکان توں بعد ہندوستان آئے۔ انجمن ترقی پسند مصنفین دے مگروں اوہ پہلے جو ان سن جیہڑے سبھ توں پہلاں اپنے وطن آئے۔ جیہڑی اوہناں دی وڈی سدھری کہ اوہ انجمن نوں سارے ہندوستان دی تحریک بنا دین۔ اوہناں پورے ہندوستان دے دورے کیتے تے وطن دے اڈواڈ علاقیاں دے وکھو وکھ لکھاریاں تے سیانیاں نوں مل کے اپنا اعلان نامہ وکھا کے صلاح مشورہ کیتا۔ جیہدے وچ چوکھے لکھاریاں اوہناں دا ساتھ دیوے دی حامی بھری کنھیا لال منشی نوں مل کے اوہناں نوں مایوسی ہوئی اوہنے منصوبہ دیکھ پڑھ کے اپنے منصوبہ اتے چلن دا آکھیا پر سجاد ظہیر ہوری نہ منے۔ کنھیا لال نوں ملن توں بعد احساس ہو یا پئی ترقی پسند خیالاں نوں تحریک بنانا ایسا سوکھا کم نہیں۔ فیراوہ الہ آباد اپنے پیوں نوں ملن گئے۔ او تھے جا کے اوہناں بنیادی طور تے ترے مقصد انوں لکھ مڈھ رکھ کے کم کرنا شروع کیتا۔

1- الہ آباد وچ وسدے اردو تے ہندی ادبیاں نال مل کے ترقی پسند لکھاریاں دا حلقہ بنایا۔ 2- لندن وچ بنائے مسودے اتے چوکھیاں لکھاریاں کولوں مدد لئی مسودے اتے دستخط لے جان تے فیرا لیس دی پورے ہندوستان وچ تشہیر کیتی جاوے۔ 3- اوہناں موجب ساریاں شہراں وچ ہم خیال ادبیاں تے دانشوراں نال گل بات کر کے اوہناں نوں راضی کیتا جاوے کہ انجمن ترقی پسند مصنفین دیاں برانچاں اڈواڈ شہراں وچ بنایاں جان۔

الہ آباد اپڑن توں بعد سجاد ظہیر نوں ڈاکٹر اعجاز حسین، فراق گورکھپوری تے احمد علی توں بناں ہندی دے کچھ ادیب جیویں شیووان سنگھ چوہان تے زیندر شرما دی مدد لہ گئی کچھ طالب علم جیویں سید احتشام حسین تے سید وقار عظیم جیہاں وی انجمن ترقی پسند مصنفین بنان وچ دلچسپی وکھائی۔ الہ آباد وچ انجمن دے بنن توں کچھ چر بعد ای دسمبر

1935ء وچ ہندوستانی اکادمی نے جیہدے سیکرٹری تارا چند سن، کانفرنس دا انعقاد کیتا۔ جس وچ ہندی تے اردو دونوں زبانان دے ادیبان تے دانشوراں نوں بلا یا گیا۔ رلتیاں وچ منشی پریم چند، مولوی عبدالحق، جوش ملیح آبادی، دارالمصنفین اعظم گڑھ دے مولانا عبدالسلام ندوی، زمانہ کانپور دے ایڈیٹرنشی دیا نرائن نغم تے حیدرآباد توں ڈاکٹر محی الدین قادری زور وغیرہ سن۔ سجاد ظہیر ہوراں موقعے توں فائدہ چکدیاں ساریاں لوکاں نوں دکھو دکھ ملے تے گل بات کر کے اعلان نامے دیاں کاپیاں اوہناں نوں دتیاں۔ سجاد ظہیر ہوراں فراق گورکھپوری دی مدد نال منشی پریم چند، مولوی عبدالحق، جوش ملیح آبادی تے منشی دیا نرائن نغم ہوراں نوں گھر بلا کے تفصیلی دی بعد وچ ساریاں وڈیاں کولوں اعلان نامے تے دستخط کروائے۔ بزرگاں دی حمایت تے ہلاشیری توں بعد سجاد ظہیر ہوراں امرتسر تے لاہور دے دورے کیتے تے اوتھوں دے دانشوراں تے وڈیریاں ادیبان دا ساتھ دین نال انجمن ترقی پسند مصنفین دا ترقی پسند تحریک بنن دا مڈھ بچھ گیا۔

1857ء دی جنگ توں انگریزاں پورے خطے یعنی ہندوستان اتے حملہ کر کے قبضہ کیتا۔ قبضے دے جتھے ماڑے تے بھیڑے اثرات ہوئے اوتھے کجھ چنگے اثر وی پئے۔ انگریزاں دے قبضے نال ایتھے وکھریاں وکھریاں تحریکاں دا مڈھ بچھن لگا۔ تحریکاں ایتھوں دے لوکاں دی دے حق لئی اپنیاں آوازاں چکدیاں تے جتن کردیاں رہیاں۔ تحریکاں وچ کجھ مشہور تحریکاں جویں ”پگڑی سنبھال او جٹا“، وہابی تحریک تے تحریک خلافت تے کجھ نکلیاں وڈیاں آزادی دیاں تحریکاں شامل نیں۔ تمام تحریکاں دے وکھرے وکھرے مقصد اں نال اک مقصد سا نبھاسی اوہی انگریزاں توں آزادی۔ ساریاں آزادی دے نعرے نوں چکیا۔ تحریکاں توں اڈ کجھ ہور اہمیاں تحریکاں سن جیہڑیاں ویہویں صدی دے شروع وچ پورے ہل نال جڑیاں سن۔ اوہناں وچ مجلس احرار، راشٹریہ سبھوک سنگھ، خاکسار تحریک، کسان ایجیٹیشن، ٹریڈ یونین تحریک ایس توں اڈ مارکیسی تحریک تے کمیونسٹ تحریک وغیرہ چالوسن۔ تحریکاں دی سب توں وڈی وجہ سامراجی تے جاگیرداری نظام سی جس عام بندے دی حیاتی نوں چتھ کے رکھ دتا۔ وڈیرے نماں تے ماڑے نوں بندہ نہیں سمجھدے سن۔

ایس توں اڈ لوکاں نوں اڈ واڈ ویلیاں وچ دکھو دکھ تحریکاں ول پریرن دی وڈی وجہ بیرونی حملہ آور، پہلی وڈی جنگ تے روسی انقلاب سی جس عام لوکاں نوں جیون دا حق دسیا۔ 1917ء وچ روسی انقلاب دے اثرات یورپ،

لندن توں اڈ ایس خطے اتے صاف دسدے نیں۔ انقلاب لوکاں نوں متاثر کرن دے نال چوکھا شعور دتا لوک سامراجی نظام سامنے کھلو گئے مقابلے لئی ہر قربانی دین لئی تیار دکھالی دیندے۔ پنجاب دی دھرتی اتے ڈھیر حملے ہوئے ایہدی تہذیبی تے سماجی حیاتی نوں باہر لے لوکاں دی رہتل بہتل نے نے بڑا تاثر دیا تے متاثر کیتا۔ دھرتی اتے پہلے توں ای ڈھیر قوماں آباد رہیاں تے آبادوی سن اوہناں قوماں دے نال ڈھیر سیاسی، سماجی، اخلاقی تے اصلاحی تحریکاں موجود سن۔ جدوں سماجی شعور دیاں تحریکاں توں دکھ ترقی پسند تحریک نے لوکاں ول مونہہ کیتا تے لوکاں ایس نوں کھلے دل جی آیاں نوں آکھیا۔ ویلا لنگھد ا گیا تحریک وی صحت مند تے تگڑی ہوندی گئی۔ سسے دے اخباراں، کتاباں تے رسالیاں لوکائی وچ سمجھ بوجھ تے شعور پریرن دے ہتھیرے جتن کیتے جینہاں وچ ”الہلال“، ”زمیندار“ تے ”کامریڈ“ سر کڈھویں دکھالی دیندے نیں۔ واصف لطیف لکھدے نیں:

” لاہور وچ گورنمنٹ کالج (لاہور) دے پرنسپل ڈاکٹر جی ڈبلیو لائٹنر

ہوراں دی صدارت وچ بنن والی ”انجمن پنجاب“ پنجاب دے لوکاں دی

ادبی حیاتی وچ اک اہم موڑ ثابت ہوئی۔ ”انجمن حمایت اسلام“ تے ”انجمن

اتحاد“ دا قیام عمل وچ آیا۔ 1917ء دے انقلاب روس نوں پنجاب دے

وڈے تے نامور ذہن اپنیاں تحریراں راہیں اجاگر کر کیلوکاں نوں حقیقت

نگاری ول موڑ رہے سن۔ علامہ محمد اقبال تے پریم چند داناں اس ضمن وچ لیا

جاسکدا اے۔ 1922ء نوں لاہور رتوں چھپن والی کتاب ”رہنمائے حریت

یعنی لینن اور انقلاب روس“ لوکاں دے شعور دی بیداری دی بہترین ادبی

کوشش سی۔“ (6)

پنجاب وچ 1857ء توں بعد جیہڑی ہوا جھل رہی سی 1936ء وچ اوہ ہوا ای ہنیری بن گئی، 1936ء وچ

پنجاب وچ ترقی پسند تحریک رتج سی ایسے پاروں سجاد ظہیر ہوری جدوں پنجاب دے دورے واسطے لاہور آئے تے

اوہناں نوں جی آیاں نوں آکھیا گیا لاہور دے شاعراں تے ادیبوں توں اڈ عام لوکائی نے وی اوہناں نال محبت تے

پیارد اظہار کیتا۔ ترقی پسند تحریک 1936ء وچ پھٹی تحقیق کیتیاں نتر کے سامنے آیا کہ ایہہ تحریک 1936ء توں پہلے

پھٹ چکی سی۔ کیوں ہے سجاد ظہیر ایس حوالے نال آپ لکھدے نیں:

”ترقی پسند مصنفین کا پہلا حلقہ 1935ء کو چند ہندوستانی طلبا نے لندن میں قائم کیا تھا۔ انجمن کا مینی فیسٹو (منشور) مسودہ وہیں تیار ہوا۔ اس کے ایک صفحے کی دستاویز لکھنے اور اسے آخری شکل دینے میں ڈاکٹر جیوتی گھوش، ڈاکٹر ملک راج آنند، پرمود سین گپتا، ڈاکٹر محمد دین تاثیر اور سجاد ظہیر شریک تھے۔“ (7)

ترقی پسند تحریک دے بانیاں وچ پنجاب دے اہم نانواں وچ ملک آنند تے دو بے ڈاکٹر محمد دین تاثیر۔ ایہناں توں اڈ ڈاکٹر محمد الظفر تے اوہناں دی زبانی ڈاکٹر رشید جہاں دا تعلق وی پنجاب نال سی۔ پنجاب وچ ترقی پسند تحریک بڑے طریقے نال اُسری۔ ڈاکٹر رشید جہاں تے سجاد ظہیر ہوراں الہ آباد وچ ہون والی کانفرنس وچ اکٹھیاں رلت کیتی۔ رشید جہاں پاروں بہت سارے ہور پنجاب توں آئے لکھاریاں ملنی کر کے اوہناں کولوں اعلان نامے اتے دستخط کیتے۔ ڈاکٹر محمود الظفر دے گھر فیض احمد فیض نال وی ملاقات ہوئی۔ لاہور وچ سجاد ظہیر ہوراں دی غلام مصطفیٰ تبسم، اختر شیرانی، چراغ حسن حسرت، عبدالمجید سالک تے میاں بشیر احمد نال وی ملنی ہوئی۔ انجمن ترقی پسند مصنفین دی لاہور برانچ داسکرٹری صوفی تبسم تے پنجاب داسکرٹری فیض احمد فیض نوں بنایا گیا۔ انجمن دے اجلاس وی ہوندے رہے آپس وچ خطاں چھٹیاں راہیں اک دو بے نال رابطہ رکھیا۔ سجاد ظہیر دی بھیج نلس دا نتیجہ سی کہ 1936ء وچ انجمن ترقی پسند مصنفین دی پہلی کل ہند کانفرنس ہوئی۔ جس وچ پنجاب توں ترے بندیاں ڈاکٹر محمود الظفر، رشید جہاں تے فیض احمد فیض نے رلت کیتی۔ 1936 توں 1937 تیک ترقی پسند تحریک تیزی نال ودھدی رہی۔ لاہور وچ انجمن دی سرپرستی صوفی تبسم جد کے امرتسر وچ فیض احمد فیض دیاں موڈھیاں اتے سی اوہناں دونوں ترقی پسند تحریک نوں خوب وادھا دتا ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں شاعری تے افسانیاں وچ ترقی پسند موضوع تے رجحان دکھالی دین لگا۔

1937ء وچ فیض احمد فیض دی سربراہی وچ صوبائی کانفرنس کروان دا پر بندھ کیتا گیا جیہدے وچ ”پنجاب کسان سبھا“ دے ادیبیاں تے شاعراں توں اڈ مزدوراں تے کساناں وی ڈھیر رلت کیتی۔ جیہڑا منشور پڑھے لکھے طبقے تیک محدود سی اوہ عام لوکاں تک اپڑ گیا۔ کانفرنس توں بعد سجاد ظہیر تے ڈاکٹر اشرف دی علامہ محمد اقبال ہوراں

نال وی ترقی پسندی دے حوالے نال ملاقات ہوئی۔ کچھ چر بعد فیض احمد فیض تے محمد دین تاثیر ہوری لاہور وں امرتسر ٹر گئے تے انجمن دیاں سرگرمیاں مٹھیاں پئے گئیاں۔ دسمبر 1938ء وچ دوجی کانفرنس کلکتہ وچ ہوئی جیہدے وچ پنجاب ولوں کرشن چندر ہوراں رلت کیتی۔ 1939ء وچ دوجی جنگ چھڑی تے ہر پاسے افراتفری مچ گئی۔ ترقی پسنداں تے دوجیاں تریجیاں دی پکڑ دھکڑ شروع ہو گئی جس پاروں کچھ آگو برطانوی فوج وچ وڑ گئے جینہاں وچ فیض ہوری وی شامل سن۔ 1940ء توں 1942ء تک چپ رہی 1942ء توں مگروں کچھ راہنما داں پاروں تحریک فیہر جیون پی 1942ء وچ تریجی کل ہند کانفرنس ہوئی جیہدے وچ لاہور وں تے امرتسر ولوں جواناں دی وڈی گنتی رلت کرن آئی۔ فیہر ترقی پسند تحریک تے اپنا پندھ جاری رکھیا۔ 1947ء وچ ملکی ونڈ پاروں تحریک دی وی ونڈ ہو گئی۔ 1947ء دی ونڈ توں بعد ترقی پسند ادیب تے شاعر اں ہجرت کر کے آگئے جینہاں وچ فیض احمد فیض، ساحر لدھیانوی، احمد راہی، چراغ حسن حسرت، عارف عبدالمتین، ہاجرہ مسرور، خدیجہ مسرور تے حسن عابدی ورگے فیہر لاہور ترقی پسند تحریک واسطے کم کرن نوں جت گئے۔ ستارہویں صدی دیاں سائنسی ایجاداں نے یورپ دے پرانے جاگیر داری نظام نوں ختم کر کے سماج دا ڈھانچہ بدل دتا۔ جدوں نویاں ریتاں تے قدراں دا ڈھ بچھاتے ذہناں وچ سماج، معاشرے تے نظریاں بارے سوال اٹھن لگے۔ ایہناں سوالاں دے جواب لکھاریاں ولوں بلا خوف و خطر آون لگے۔ تحریک دی روشن خیالی وڈا موضوع سی۔ تحریک نوں کامیاب بنان وچ لکھاریاں تے کتب خانیاں دا وڈا ہتھ اے۔ ڈاکٹر مبارک علی لکھدے نیں:

”روشن خیالی کی تحریک کی سب سے بڑی خصوصیت سیکولر نظریات کا فروغ ہے۔ روشن خیالی تحریک کے دانشوروں نے اظہار رائے اور عمل کی آزادی پر زور دیا اور عقلیت کو تمام نظریات کے جانچنے کا معیار بتایا۔ انہوں نے ریاست اور اس کے اداروں پر تنقید کی اور اس پر زور دیا کہ یہ تنقید ہوتی ہی چاہیے۔ کیونکہ اگر اقتدار چند ہاتھوں میں محدود ہو گیا تو اس سے بدعنوانی پیدا ہوگی اور اکثریت اپنے حقوق سے محروم رہے گی۔“ (8)

ترقی پسند تحریک دے عنواناں وچ گل نکھیڑ ویں وکھالی دیندی اے ایس تحریک نے مذہبی قدامت پرستی

دے خلاف تجدید پرستی Modernism دا تصور دتا۔ جہدے وچ لوکاں نوں پرانیاں قدراں توں دوری تے نویاں قدراں نوں ورتن لئی پریریا۔ تاریخ انہویں صدی نوں اچھے عہد دا نال دیندی اے جہدے وچ صدیاں پرانے اوہام نوں ہار ہوئی تے نویاں راہواں بن گئیاں۔ تحریک نوں حقیقت نگاری منن دا درس ملیا۔ لکھاریاں اچھے ڈھنگ نال لکھیا جے حقیقت کھل کے سامنیا وے۔ تحریک دا بنیادی موضوع سی کہ جھوٹھیاں پردیاں نال کم نہ چلایا جاوے سگوں جھوٹھیاں تے بے ایمانی دیاں پردیاں نوں لاہ کے گل پورے ٹل نال کیتی جاوے۔ ایس تحریک نے جاگیرداری تے سامراجی نظام نوں تنقید دا نشانہ بنایا تے عام لوکاں تیک اپڑان دی پوری کوشش کیتی۔ بنیادی حقوق ممکن دی گل سرکڈھویں وکھالی دیندی اے۔ ایس توں اڈ ترقی پسند تحریک دے وڈے پکھاں وچ اک کچھ بولن دی آزادی سی۔ ترقی پسند لکھاریاں زور دتا کہ ہر بندے نوں بولن تے گل کرن دی مکمل آزادی ہونی چاہیدی اے۔ نوے فیصد لوکاں دی حیاتی دے فیصلے دس فیصد لوک کرن۔ ترقی پسند تحریک نے سوانیاں دے ذہن دی گل ٹل لا کے کیتی۔ زنانیاں اتے ظلم تے اوہناں نوں اوہناں دے حق نہ دین دی کھل کے مخالفت کیتی گئی۔

ترقی پسند تحریک نے مزدوراں، کساناں تے غریباں دے حق نوں اپنے موضوع وچ ڈھیر تھان دتی۔ ترقی پسند دے چوکھے لکھاریاں لوکاں واسطے آواز چاری لوکائی دی بہتری تے اچھائی واسطے ڈھیر کم کیتا۔ ترقی پسند تحریک دے موضوع وچ اصلاح دا پرچھاواں ادب دیاں چوکھیاں صنفاں اتے سنگھنا وکھالی دیندا اے۔ جہد اصل مقصد عام لوکائی تے سماج دی اصلاح اے۔ تحریک نے لوکاں نوں نسل، قومیت تے مذہب دیاں رکاوٹاں توں دکھ ہو کے سارے معاملیاں بارے سوچن تے پرکھن تیلل لایا۔ ترقی پسند تحریک اچھا سماج چاہندی سی جہڑا تاریخی ارتقاء اتے یقین رکھدا ہووے تے جاگیرداری تنگ نظری توں محفوظ ہووے۔

حوالے

- 1- انور سدید، "سوال یہ ہے" (تحریک کیا ہے؟) مطبوعہ "اوراق" لاہور، شمارہ 7,8 جولائی اگست، 1979ء
ص 17
- 2- حامدی کاشمیری، ڈاکٹر، تفہیم و تنقید، لاہور، فینس بکس، 1989ء ص 51, 52
- 3- یعقوب یاور، ترقی پسند تحریک اور اردو شاعری، کراچی، سٹی بک پوائنٹ اردو بازار، 2018ء ص 11
- 4- سجاد ظہیر، یادیں، گفتگو، بمبئی، ترقی پسند ادب نمبر، ص 78
- 5- اعظمی، خلیل الرحمن، اردو میں ترقی پسند ادبی تحریک، علی گڑھ، ایجوکیشنل بک ہاؤس، 2007ء، ص: 32, 33
- 6- واصف لطیف، ترقی پسند تحریک تے پنجابی شاعری، لاہور، پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر،
نومبر 2018ء، ص 17
- 7- سجاد ظہیر، روشنائی، لاہور، کتاب نما، 2014ء، ص 25
- 8- مبارک علی، ڈاکٹر، روشن خیالی اور دانشور، مشمولہ ادب لطیف، 55 سالہ نمبر، لاہور، دسمبر 1990ء، ص 83

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹرنوزیہ حنیف

RESISTANCE IN PAKISTANI PUNJABI INSHIYA**پاکستانی پنجابی انشائیے وچ مزاحمت****Abstract**

This research article expresses meaningful thought of Pakistani Punjabi writers who always resist against poverty and disappointment , backwardness, economic and social injustice, mutilation of real soul of religious thought, feudalism, mentality of imperialism, Martial law, partition and migration, racialism and gender distinction. They also describe the importance of Punjabi language in their light essays. In fact resistance is a voice of our conscience and when it becomes the voice of whole nation then it becomes powerful enough to change the life of nation. However Pakistani Punjabi writers have also described the resistance against injustice of classification and some falsehood being added in history. The cause of expression of resistance in Punjabi light essay is political oppression and Martial law, lack of love in

relative, impatience and tension of behaviours in society. It is also proved from the review of Pakistani Punjabi light essays that political and social irregularities also affected family setup and psychology of people. Due to these reasons, women are raising voice for their rights and several people express resistance through their suicide, murder and rebellion.

Keywords: Poverty, Economic, Essays, Injustice, Martial Law

دُنیا دی ہرزبان دا ادب بھانویں نظم یا نثر دی صورت وچ گھڑیا ہوئے اس دا مڈھ انشائیے توں ای بھیا تخلیق کار دے دل وچ پہلوں تخلیق دی سدھر جنم لیندی اے۔ تخلیق ایہہ اے ایہ سوال بعد وچ پھٹدا اے۔ جس ویلے دُنیا تے ادب دی کوئی ہیئت موجود نہیں سی اوہ انشائیہ ادب دا مڈھلا نقطہ سی۔ انشائیہ اوہدوں لکھیا جاندا اے جدوں خیال وچ پکیائی آؤندی اے جہد تعلق شعور نال اے۔ فیر انشائی پختگی تے طاقت نال گل وچ معنویت پیدا ہوندی اے جیہڑی لکھت راہیں سماج وچ مزاحمتی عمل نوں جنم دیندی اے۔ انشائیہ نفسیاتی مزاحمت دے ڈھیر نیڑے اے۔ جہدے وچ تحلیل نفسی دی تکنیک توں متاثر ہو کے انکشاف توں کم لتا جاندا اے۔ انشائیے دا اصل مقصد ذات دا ابلاغ اے جہدے راہیں سماج وچ بدلا لیا یا جاندا اے۔ نرول ڈھنگ نال سماجی ناہمواریاں توں پردہ چکھیا جاندا اے تاں جے لوکائی لکھت توں لایا بھ چکن نال ای سماج نوں سدھارن ول دھیان دیون۔ جس پاروں پاکستانی پنجابی انشائیے وچ مزاحمت دا کچھ اگھڑواں اے۔ ناصر رانا ہوراں دے انشائیے ’پینڈا‘ وچ ’ویلا‘ تے ’کچھ چُپ بارے‘ انشائیے وچ مزاحمت بھرویں دسدی اے۔ انشائیہ ’ویلا‘ وچ انشائیہ نگار نے دوستاں کول ویلے دی کمی دے خلاف مزاحمت کیتی کیوں جے دوست نوں فون کرن تے اوس پوری گل سُنے بغیر ای خدا حافظ کہہ دتا۔ انشائیہ نگار نے مشہور بادشاہ تے فلسفی مارکس اور یلیس دی گل بیان کیتی اے پی ’مصروفیت نوں قطع تعلق دا بہانہ بنانا مردانگی نہیں۔‘ لکھاری ویلے دا غلام نہیں ہونا چاہندا جس وچ رشتے ناٹیاں نوں بھلا دتا جاوے تے انسانی ذہن وی متاثر ہووے۔ ویلا حیاتی نال

مشروط اے جے کر بندہ جیوند اے تاں ویلا آپ سیس نوائے گا۔ ایس سلسلے وچ مزاحمت کردیاں درج اے کہ:

”ایسے پاروں میں ویلے نوں اپنے اُپر سوار ہون دی کدی اجازت نہیں
دے سکدا کیوں جے میں زندہ واں تے زندہ رہنا میرا حق اے ایسے لئی
میرے پیر بھائیں رکاب وچ ہون سناؤن والیاں دی گل سنن لئی میرے
کول کھلا ویلا ہے۔“ (1)

انسانی ہوند رشتے داریاں تے دوستاں نوں سمجھن تے اوہناں دی گل سنن اُتے زور دے کے دسیا اے کہ
جیہڑے لوک ویلے دی کمی پاروں دو جیاں دی نگل سُدے تے نہ ای کم آؤندے اوہناں دے خلاف مزاحمت کیتی گئی
اے۔ انشائیے ”کجھ چُپ بارے“ وچ چُپ دے خلاف مزاحمت اے۔ انشائیے نگار موجب ایہو جیہی چُپ توں بچنا
چاہیدا اے جیہڑی سماج وچ مصیبتاں تے اوکڑاں دا باعث بنے۔ عقیدہ دسد اے کہ چپ جنی مرضی مضبوط ہووے سچ
اوس نوں ضرور توڑ دیندا اے۔ کئی تھاواں تے چُپ دے فائدے گنواکے چُپ نوں برائی توں بچن دا وسیلہ جانیا اے جد
کے دل آزاری وی نہیں ہوندی ظلم دے حق وچ چُپ رہن نوں انشائیے نگار بُرا جانیا۔ میاں ظفر مقبول ہوراں دے
انشائیے ”چوہلاں“ وچ انشائیے ”ساڈے چاء“ وچ لفظ ”چاء“ دے حیاتی دے اڈواڈ شععیاں وچ ورتاوے نوں بیان
کیتا گیا۔ جد سماج وچ چاہ پین بارے لوکاں دے رویاں وچ مزاحمت دسدی اے۔ ماں دھی نوں آکھدی اے:

”خورے تینوں کھنڈ نال رَج کیوں نہیں آؤندا۔“ دھی! ”تہا نوں دو جیاں
نوں ای گلاں کرنیاں آؤندیاں نیں کدی اپنی پیڑھی تھلے وی سوٹا پھیر لیا
کرو۔ پتی مفت آؤندی اے؟“۔ (2)

ایس انشائیے وچ سماجی نظام دی اکائی خاندان وچ معاشی وسیلیاں دی تھوڑ پاروں جنم لین والی معاشی
مزاحمت اے۔ کنول مشتاق ہوراں دی ترتیب دتی انشائیاں دی کتاب ”چونویں انشائیے“ وچ محمد شفیع بلوچ دے
انشائیے ”کھیڈ“ دامنڈھ مزاحمت توں ای شروع ہوندا اے جس وچ بندے دے دُنیا اُتے آؤن توں انکار تے فیر دُنیا
وچ دل لاؤن مگروں واپس جاؤن توں انکار دی گل اے۔ زندگی دے ہر شعبے یعنی دفتر اں، سکولاں، کالج اں غریب امیر
وڈے چھوٹے عالم جاہل، حکومت تے سیاستدانان وچ ہون والی کھیڈ نوں منظر عام تے لیا کے کھیڈاں وچ جنم لین

والے غلط روئیاں دے خلاف مزاحمت کیتی اے۔ عبدالمجید سالک ہوراں دے ”بے حیاواں کنجریاں“ وچ سماج وچ لیتے لیڑیاں کارن آؤن والے بدلاوے اُتے پرانے زمانے دے لوکاں دی مزاحمت دکھائی اے۔ حالانکہ اپنے دور وچ اوہ آپ وی فیشن کردے نیں پر جدنویں نسل نوں دیکھدے نیں تاں اوہناں نوں غصہ آؤندا اے۔ لکھاری نے کچھتر ورھے پہلوں توں فیشن دی گل شروع کر کے زمانے دے بدلن نال سوانیاں دے بانی وچ آؤن والے بدلاوے اُتے وڈیاں بڈھیاں دے مزاحمتی روئے واضح نیں۔ پہلاں بانیاں وچ سادگی سی پر ویلے دے نال بانیاں وچ بدلاواتے فیرنگ کرتیاں تے گرا ریاں دے فیشن نے وڈیاں بڈھیاں نوں مزاحمت تے مجبور کردتی جیویں پاکستان بنن ویلے سوانیاں دے پاؤن والے بانیاں اُتے تنقید کردیاں روک تے اٹکا دالکلیا عنصر دسد اے۔

”بے حیاواں کنجریاں! پاکستان کیہ ملیا.....! یہناں نوں آزادی مل گئی۔

گُتتاں پٹیاں، طبخ جیہا مونیہ کڈھ کے بزاراں وچ پھر دیاں نیں۔ شرم حیا

اُڈ گئی اے“۔ (3)

انشائیے راہیں پنجاب دے خاندانی نظام وچ لیتے لیڑیاں راہیں آؤن والے بدلاوے اُتے سوانیاں دے روئیاں راہیں مزاحمت ظاہر کیتی گئی اے۔ عاشق راجیل ہوراں دے ”سوچاں“ وچ انشائیہ دیکھ کبیرا ہسیا وچ سماجی تے سیاسی ناہمواریاں دے خلاف مزاحمتی عمل اے اک بزرگ ’بھگت کبیر‘ ہوراں دے کردار راہیں رون تے ہسن دے عمل توں دسد اے۔ بھگت کبیر ہر ویلے روندے رہندے انشائیہ نگار نے اوہناں نوں ہسان دا پروگرام بنایا۔ ہر واری ناکامی ہوئی کیوں جے جنہاں شیواں نوں دُنیا خوشی دا معیار سمجھدی بزرگ اوہناں نوں دُکھ دا معیار سمجھدا اے۔ لوک ویاہ تے خوش ہوندے نیں پر بھگت کبیر روندے کیوں جے ویاہ توں بعد بندہ اپنے لئی مصیبتاں تے ذمے داریاں آپ سہیردا اے۔ سینے وچ لوک، فلم دے مزاحیہ مکالمے وچ اُستاد نوں گھوڑے دے مونہہ والا آکھن تے سالا لھنویئے دے رشتے دا احترام مکن تے ہسدے نیں جدکہ بھگت کبیر روند اے۔ بھگت کبیر انشائیہ نگار نال مال روڈ دے اولڈ کیمپس اُتے فرنگی الفریڈ ولترے دے کالے جسمے نوں پنچ چھے کالے حبشیاں تے پاکستانیاں نوں دیکھ دیاں ویکھ دیاں ویکھ کے اوس دیاں اکھاں وچ اتھر و آگئے مزاحمت ایس طرحاں دسدی اے:

”کنے افسوس دی گل اے۔ اسی غلامی دے پھندے چوں نکل کے وی

اپنیاں حاکماں نوں کنے غور نال ویکھدے آں۔“ (4)

اک واری انشائیہ نگار تے بھگت کبیر ادبی محفل وچ گئے تاں لکھاری مضمون پڑھ رہیا سی جس وچ حق تے سچ دی گل کیتی جاندی اے۔ لکھاری دے عمل وچ موجود منافقت دے خلاف مزاحمتی رد عمل بھگت کبیر دے ہاں ہے راہیں دسد اے۔ بھگت کبیر ہوراں دے سماجی ناہمواریاں اُتے ہسن تے جہاں نوں دُنیا خوشی سمجھدی اے اوس اُتے رون دے عمل راہیں مزاحمت کھل کے سامنے آؤندی اے۔ بابو جاوید گر جا کھی ہوراں دے ”کالیاں مرچاں“ وچ انشائیہ ”ماں بولی“ وچ اپنی بولی نہ بولن دے خلاف مزاحمت اے۔ انشائیہ نگار نے انساناں تے جنوراں راہیں دُنیا اُتے چڑیاں، طوطے ہر کسے دی بولی اے چڑی کدی چوں چوں چھڈ کے طوطے دی ٹیں ٹیں نہیں بولدی تے فیر انسان کیوں دھرتی دی بولی نوں چھڈے۔ پاکستان دے صوبیاں سندھ، بلوچستان تے سرحد وچ ماں بولیاں وچ بالال نوں پڑھایا جاندا اے صوبہ پنجاب دے بالال نوں اوہناں دی ماں بولی ’پنجابی‘ توں کیوں محروم رکھیا گیا اے۔ ایس بارے انشائیہ نگار اپنے ماسٹر اگے مزاحمت کر دیاں لکھدا اے:

”اک وار تے میں اپنے ماسٹر جی ہوراں نوں پچھ وی بیٹھاں پئی کیہہ گل اے سانوں ساڈی ماں بولی کیوں نہیں لکھائی پڑھائی تے سکھائی جاندی بلکہ اوس دی تھاں اک بلکہ کئی غیر زبانان کیوں لکھایاں پڑھایاں تے سکھایاں جاندیاں نیں؟ ایس اُتے ماسٹر جی ہوراں نے جواب دتا پئی اوہ ایس لئی کہ اسیں سارے صوبے کٹھے رہینے۔ میں پچھیا پئی اپنی اپنی بولی بولن نال کیہہ اسیں وکھو وکھ ہو جاواں گے؟“ (5)

لکھاری ماں بولی بولن پڑھن، لکھن تے سکھن دا چاہیوان سی کیوں جے ایس نال ای اصل سیہان اے۔ بابو جاوید گر جا کھی ہوراں دے انشائیہ ”امتحان“ وچ امتحانی مرکز اندر طالب علماں تے کئی وڈیاں لوکاں دے خلاف مزاحمتی روئیہ دسد اے۔ کیوں جے کئی طالب علم امتحان دی تیاری نہیں کردے سگوں امتحانی مرکز وچ عملے نوں ڈران تے نقل لئی اپنے نال چاقو، چھری، خنجر تے پستول رکھدے نیں جیویں اوہ امتحان وچ نہیں سگوں کسے جنگ دے میدان وچ جارہے ہوں۔ ایہناں غلط روئیاں دے خلاف لکھاری مزاحمت کردا اے:

”کدھرے ایہہ نہ ہووے پئی مُنڈا بی اے کر لڑے پراوہ بی اے وی نہ لکھیا
پڑھ سکے۔ کیہہ فیدہ اوس پڑھائی داتے کیہہ فیدہ اوس امتحان دا؟“۔ (6)

انشائیے ’لڑائیاں‘ وچ بالال برادریاں، شہراں، مکاں، امیراں تے غریباں وچ ہون والیاں لڑائیاں دا ذکر
اے جنہاں وچ نہ صرف گھر اُجڑ دے نیں سگوں پنڈ، شہرتے ملک وی برباد ہوندے نیں۔ جیہڑے لوک جنگ نال
نفرت کردے نیں اوہناں نوں وی ایس لڑائی وچ نشانہ بننا پیندا اے۔ حالات دے خلاف مزاحمت:

”..... میں نکا واں وڈیاں نوں سمجھاتے نہیں سکناں تے نہ ای
زور ازوری اوہناں کولوں کچھ منا سکناں صرف اوہناں اگے ایہہ عرض کر
سکناں پئی جے تہاں ای لڑنا ایس تے بالال وانگ لڑو پئی گھڑی پل لئی
آپس وچ لڑو تے مُصلح کر لوو۔ دو چار ہتھ دوسرے نوں لالو تے دو چار
ہتھ دوسرے کولوں کھا لوو۔ پر رب دے واسطے لڑائیاں وچ خطرناک قسم دا
اسلحہ استعمال نہ کرو۔ کسے نوں جانوں نہ مارو۔ ہسدی و سدی کسے دی وتی
نوں نہ اُجاڑو کسے محلے نوں بمباں نال نہ اُڈاؤ۔ کسے بے گناہ دا خون نہ
وگاؤ“۔ (7)

انشائیے نگار دُنیا اُتے اسلحے تے ہتھیار راہیں انسانی جاناں تے وستیاں نوں اپڑن والے نقصان دے خلاف
اے تے اوہ پیار محبت نال رہن دی گل کردا اے۔ ”ہلکایا“ وچ عمل گورھا دسد اے کسے ظالم دے زہری شے کھوان
نال اک کتابکا جاندا اے جیہڑا ہستی دے لوکاں نوں وڈھدا اے۔ سارے ہلکائے لوک بچ جاؤن والیاں نوں وڈھن
نوں پیندے نیں۔ انشائیے وچ بے حسی تے اندردی ہوس نوں پورا کرن والیاں دی گل کیتی گئی۔ غریباں دے حق
اُتے مل ماری بیٹھے اجیہے امیر طبقے دی گل اے جیہڑا طبقاتی کچھ دھرونوں ودھاؤن دی کوشش کردا اے۔ اوہ شیواں دا
ذخیرہ کر لیندا اے پر غریب لئی شیواں مہنگیاں کردیندا اے۔ درحقیقت ہلکایا ہون والفظ علامتی طور تے دو جیاں کولوں
اوہناں دا جائز حق کھون والیاں لئی ورتیا گیا۔ انشائیے ’جلوس‘ وچ کئی موقعیاں اُتے لوکی اپنے حق لئی جلوس
کڈھدے نیں پر جلوس کڈھن والیاں نوں اپنے مقصد بارے صحیح جانکاری نہیں ہوندی جس پاروں اوہ بد نظمی جنم

دیندے نہیں انشائیہ وچ لکھاری دے خیالاں راہیں کجھ لائناں اندر ڈھکیا چھپیا مزاحمتی ڈھنگ دسد اے۔ اک وار اک جلوس کڈھیا گیا۔ جہدے وچ رلت کرن والیاں بڑی توڑ پھوڑ کیتی نالے بد نظمی تے غنڈا گردی دامظاہر اوی کیتا۔ ایہ جلوس ودھدی ہوئی بد نظمی نالے غنڈا گردی دے خلاف کڈھیا گیا سی۔ انشائیہ اندر سماج دے لوکاں دے روڈیاں وچ پائی جان والی ناہمواری بارے طنزیہ ڈھنگ مزاحمت دسدی اے۔ انشائیہ ”کیک“ وچ امیر تے غریب وچکار طبقاتی کشمکش نوں بیان کیتا گیا اے۔ ملک وچ آئے دا بجران آجاوے تے امیر تے کیک کھا کے گزارا کر لیندا اے پر غریب بندے دا بر حال اے۔ ساڈے ملک نوں وی کجھ لوک کیک سمجھ کے کھاؤن دا چارہ کر رہے نیں پر ایس طرحاں نہیں ہون دتا جائے گا۔ جیویں کہ:

”ایہ دھرتی اوہدے ول بھیڑی نظر نال دیکھن والیاں لئی ہن اوہناں دا
قبرستان بنے گی۔ اوہ کسے بھل وچ نہ رہن“۔ (8)

انشائیہ ”ہڑ“ وچ ملک وچ سماجی ناہمواریاں دے ودھن نال تے اوہناں نوں ڈکن بارے مزاحمتی روڈیہ ملدا اے۔ لکھاری بے حیائی، رشوت، ظلم، تشدد تے دہشت گردی ورگے مسئلیاں دے اُپادی گل کردیاں لکھدے نیں:

”..... ساڈے معاشرے وچ بے حیائی دا ہڑ آیا ہو یا اے جہڑا شرم حیا
روڑھ لئی جا رہیا اے۔ رشوت تے سفارش دا ہڑ ادی تے قابل امید واراں
دیاں صلاحیتیاں نوں روڑھی جا رہیا اے۔ بے روزگاری دا ہڑ ساڈے
جواناں دیاں قابلیتیاں نوں روڑھ اپیا اے۔ قتل غارت، ظلم تشدد تے لڑائی
مار کٹا دا ہڑ سڑکاں اتے ساڈا خون وگا رہیا اے“۔ (9)

انشائیہ ”کندھان“ وچ ملکی ونڈ ویلے اوہناں لوکاں دیاں قربانیاں دی گل کیتی گئی جہاں خون دے بدلے آزادی حاصل کیتی۔ ویری دھرتی اُتے کندھان کرنیاں چاہندے سن۔ انشائیہ ”پانی“ وچ سماج وچ آؤن والے منفی بدلا دی گل کیتی اے۔ پہلاں لوکی پانی نوں ضائع نہیں کردے سن ملک وچ پانی دی کمی دے باوجود پانی نوں ضائع کیتا جاندا اے۔ انشائیہ دے مجموعے چٹا کاں وچ سیاسی، معاشی مسئلیاں دے خلاف مزاحمت نوں بھرپور انداز وچ بیان کیتا۔ ڈاکٹر محسن مگھیا ناندے ”چٹنا“ وچ انشائیہ ”رکھاں“ وچ مزاحمت دا عنصر دسد اے۔ پیر کول جا کے آکھدی

اے کہ مینوں میرے دشمنوں لکھاں توں لکھ کرن بارے دیو پیراوس نوں ایس پاروں رکھاں دے دیندا اے پئی
کدھرے اوہ اپنا پیرای نہ بدل لووے:

”دشمن دی بربادی دی دُعا دے بجائے جے اسیں ایہ دُعامنگ لیئے جوں
اللہ میاں اوہناں دے دل پھیر چھوڑے تے اوہ دشمنی دی بجائے دوستی
دل ٹر پون تے ساڈا کبہہ جاندا اے“۔ (10)

ہر کم لئی تعویذ لے لینا پر کوشش نہ کرنا نیک کم دے نال نال محنت کرنا تے ساڈیاں مُشکلاں حل کرنیاں۔
بابو جاوید انشائیے ”باباجی“ وچ ”الاہے“ وچ سماجی سیاسی تے معاشی مزاحمت دارنگ ڈھکے چھپے ڈھنگوں ملدا اے۔
کسے دے گھر گئے پروہنے بال جدوں کم خراب کرن تے اوس ویلے دے الاہے دیندے نیں میزبان جد بال نوں
کچھ نہیں آکھ سکدا تے اوہ دے ماں پیونوں الاہا دیندا اے۔ الاہا دینا مزاحمتی عمل نوں ظاہر کردا اے۔ لکھاری ملک
دیاں سرحد اُتے گوانڈھیاں دیاں جھڑپاں تے بمباری دے خلاف کئی واری سفارت خانے نوں گھلے گئے الاہے
بارے دسد اے جیہد اکوئی حل نہیں۔ سارے روڈیاں دے خلاف انشائیہ نگار دی مزاحمت اناج اے:

”کوئی کسے دے گھر نوں ساڑ رہیا ہووے تے اوس ویلے الاہے دین دا
کوئی فائدہ نہیں۔ سگوں سانوں نس کے تے ودھ کے اوس اگ نوں بجھانا
چاہیدا اے۔ ساڈے کئی ویری کدوں دے ساڈے گھر نوں اگ لارہے
نیں پراسیں اول تے اوس اگ نوں ویکھ ای نہیں رہے جے ویکھنے وی آں
تے فیروی چپ ای رہنے آں“۔ (11)

انشائیے ”دھماکے“ وچ زندگی دے وکھو وکھ شعبیاں یعنی سماجی حوالے نال شب برات دے موقعے تے
لوکاں دے پٹاکے چلاؤن تے دو جیاں دامداق اُڈان، ویاہ اُتے پٹاکے چلا کے اپنی فتح ظاہر کرن فلماں وچ گنڈا سے
داور تاتے آمریت دے خلاف دھماکیاں دا ذکر ملدا اے۔ ملک اندر ہون والے بمباں دے دھماکیاں دا ذکر اے
جہاں راہیں صرف سماجی سیاسی تے معاشی حالات خراب ہوندے نیں سگوں بساں دفتر اں تے گھراں وچ ہون
والے بمب دھماکیاں راہیں بے قصور تے بے گناہ لوکاں نوں موت دے منہ گھل دتا جاندا اے۔ دُنیا دی تاریخ توں

ظاہر اے پچی دُنیا وچ دُشمنناں وچکار جنگاں ہونیاں تے سزاواں وی قصور واراں نوں دیتیاں جاندیاں۔ اجو کے دور وچ جس طرحاں بے قصوراں نوں سزا دتی جانندی اے اوس دے خلاف انشائیہ نگار مزاحمت کردیاں لکھدے نیں:

”جے اسیں اپنے ایس گھرنوں ہور تباہ برباد ہون تے اگ وچ سڑن توں

بچانا اے تے فیر سانوں اوہناں ہتھاں نوں ضرور لہھنا پینا اے جھڑے

دھاکے کرا رہے نیں۔ اوہناں ہتھاں نوں صرف لہھنا ای نہیں پینا سگوں

اوہناں ہتھاں نوں ہمیشا ہمیشا لئی وڈھنا وی پینا اے۔“ (12)

بے گناہ لوکاں اُتے ظلم ستم کرن والیاں نوں تباہ برباد کرن دی گل کیتی اے کیوں جے لوکاں دے دھاکیاں پاروں ہزاراں جاناں ضائع ہون دیاں نیں۔ دو جے پاسے بد امنی پاروں خوف دی فضا قائم اے۔ دھاکے کرن والیاں نوں ہتھکڑیاں ہونیاں آکھدے نیں پچی بے گناہواں اُتے دھاکے کرن دی تھاں اوہناں اُتے دھاکے کرو ملک وچ بد امنی تشدد تے بھکھ نوں جنم دیندے نیں۔

انشائیہ ”مہنگائی“ وچ ملک وچ لوکاں دی فضول خرچی دے خلاف مزاحمتی ردِ عمل دکھایا گیا۔ انشائیہ نگار نے ملک وچ ایوب خاں، یحییٰ خان، بھٹو، ضیا الحق تے فیر بے نظیر دے دور وچ جنم لین والی مہنگائی دے بھوت دی گل کیتی۔ ایوب خاں دے اخیر دور وچ مہنگائی ودھنا شروع ہوئی تے یحییٰ خان دے دور وچ پُنگری۔ بھٹو نے مہنگائی اُتے قابو پاؤن دی کوشش کیتی پر گل نہ بن سکی تے لوک اوہدے خلاف سڑکاں تے نکل آئے اوس دی حکومت مک گئی۔ ضیا الحق دور وچ کسے حد تک مہنگائی تے قابو رہیا جد کہ بے نظیر دے دور وچ مہنگائی فیر ودھ گئی تے ماڑے لوکاں دا بُرا حال ہویا۔ اک پاسے ملکی انتظامیہ راہیں مہنگائی ودھن تے گھٹن اُتے چانن تے دو جے پاسے لوکاں دے غلط رویے نوں ظاہر کیتا جیہڑے اپنے آپ نوں سوکھیاں دین لئی گھٹ آمدنی دے باوجود مہنگیاں تے لوڑ توں ودھ شیاواں خرید کے معاشرے وچ بے سکونی نوں جنم دیندے نیں۔ انشائیہ اندر انشائیہ نگار اپنے وسائل موجب بنیادی لوڑاں نوں پورن داسبق اے ملک وچ فضول خرچی تے آپ کیتی مہنگائی دے خلاف مزاحمت اے۔

انشائیہ ”واہ واہ“ وچ پرانے زمانے وچ لوکاں دے بادشاہ دے ہر عمل اُتے واہ واہ کرن توں گل چھوئی تے

مشاعر یاں وچ لوکاں دے شعر سمجھے بغیر واہ واہ کرن دے خلاف مزاحمتی عمل دسد اے۔ انشائیہ وچ جمہوری دور وچ

واہ واہ دے ودھن اُتے وی مزاحمت انشائیہ نگار موجب وزیر تے بادشاہ دی ہر کوئی واہ واہ کرداتے فیہ سمجھدا اے پئی اوس دا اخیر ویلا نیڑے اے۔ انشائیہ نگار نے انشائیے وچ سماجی تے جمہوری نظام وچ پائے جان والے خوشامدی روئے دے خلاف مزاحمت کیتی اے۔ انشائیے ’سزا‘ وچ تعلیمی نظام، گھر وکی زندگی، فلماں، اخباراں دے چنگے معیار دے نہ ہون نوں اک سزا آکھیا اے۔ بھرے بازار وچ لٹ مار زانیاں دے انخواتے اوہناں دی بے حرمتی تے بے گنا ہواں دے خون دے خلاف مزاحمتی رد عمل اختیار اے جیویں:

”جدوں جرم حد توں ودھ جان ہر پاسے انھی پے جاوے۔ بندے دا کوئی
مل نہ رہ جاوے۔ اوہدی عزت پیراں وچ رن لگ پوے تے فیہ اوتھے
دے حاکماں لئی قصور واراں نوں سزا دینا فرض سگوں ثواب بن جاندا اے
تاں جے بد امنی کئے۔“ (13)

سماج وچ ودھدے جرم تے انسانیت سوز واقعاں دے خلاف مزاحمتی روئے پاروں اج دے دور وچ کسے دی عزت محفوظ نہیں لٹ مار عام اے جس پاروں سماج وچ بد امنی اے۔ انور علی دے ”کالیاں اٹاں کالے روڑ“ وچ انشائیے ’موتی‘ تے ’کالیاں اٹاں کالے روڑ‘ مزاحمتی ڈھنگ وچ نہیں۔ ’موتی‘ انشائیے وچ کتے دی گل اے جس نوں کریم پورے دے منڈے پھڑ لیاے پر پلہیت سمجھ کے نہ رکھیا۔ لکھاری نے اپنے ماں بیونوں منا کے کتا گھر رکھ لیا۔ اک دن کوئی اوہدے کولوں موتی لین آیا تاں ظفر نے اوس نوں کتا نہ دتا جد لڑائی نہ کی تے کتا اوس دی راہ وچ مزاحمت بنیا۔ لکھاری لکھدا اے:

”جدوں ظفر میرے نال اپی بولیا تے موتی میرے ہتھوں سگلی چھڑا کے
اوہدی شلووار پھاڑ دتی تے مڑ آ کے تھڑی اتے میرے برابر کھڑا ہو گیا۔ موتی
ظفر دی شلووار پھاڑ کے جھگڑے دا فیصلہ تے دو ٹوک کردتا۔“ (14)

انور علی ہوراں انشائیے وچ پاکستان بنن توں پہلوں دے مذہبی تے سیاسی حالات نوں بیان کیتا جس وچ مسلم لیگ تے مجلس احرار السلام نال تعلق رکھن والیاں دیاں کوششاں اُتے چانن پایا گیا۔ لکھاری نے مولوی غلام رسول تے خلیفہ عبدالحمید ہوراں دے کرداراں راہیں ایسے مولویاں دے کردار اُتے ڈھکے چھپے انداز وچ روشنی پائی

جیہڑے اپنے مقصد لئی مذہب دی اصل روح نوں مسخ کر دیندے نیں۔ اک بال دی ایہ مزاحمت، معاشی مسئلیاں دے خلاف اے۔ بہر حال بھٹیاں دی بہار ممکن مگروں بھٹیاں والا بندہ پھل و پچینا شروع کر دیندا اے تے اپنے منڈے نوں مدد لئی نال رکھ لیندا اے جدوں کارپوریشن والا ٹرک سارے پھل تے مسالے والیاں گڈیاں لے جاؤن لگدا اے تاں بھٹیاں والا بندہ ترے لے متاں کر دا اے۔ پر کارپوریشن والے اوس دی نہیں مندے۔ اتھے اوس دا پتر مزاحمت کر دا دسد:

”جدوں ٹرک پیا تے اوہنے مونہہ بھر کے اک بڑی ای گندی گاہل ٹرک
والیاں نوں کڈھی۔“ (15)

انشائیے وچ جتھے عام لوکاں نوں درپیش مہنگائی دے مسئلے نظام دیاں خرابیاں تے سیاسی جبراً تے روشنی پائی گئی۔ او تھے مارشل لاء دے دوران رائے دی آزادی نہ ہون تے اخباراں اُتے قبضے جے مسئلیاں دے خلاف مزاحمتی عمل نوں وی بیان کرن دی کوشش اے۔ مگدی ایہہ کہ پاکستانی پنجابی انشائیے نگاراں دیاں لکھتاں وچ جذباتی، بولن ڈھنگ رڈ عمل تے نکلے نکلے جملے پوری معنویت نال سامنے آؤندے نیں۔ اوہناں موضوع نوں داخلیت دے شیشے وچ بیان کرن دا جتن کیتا اے پر غیر رسمی انداز وچ لکھدیاں کسے تھاں بڑی سنجیدگی تے گوہ نال سماجی ناہمواریاں دی نشاندہی کیتی۔ انشائیے ذات دے شعور توں پندہ کر دے سماجی، سیاسی، معاشی، مذہبی، لسانی، نفسیاتی مسئلیاں دے خلاف مزاحمتی عمل نوں جنم دیندے نیں۔ پاکستانی پنجابی انشائیے نگار سماج اندر جڑت راہیں مضبوط قوم دے چاہیوان نیں۔ کیوں جے مضبوط قوم ای تہذیب یافتہ ہوندی اے تے اپنے ملک دی سلیمت نال بین الاقوامی پدھر اُتے امن قائم کرن وچ اہم کردار ادا کیتا۔

حوالے

- 1- ناصر رانا، پینڈا، لاہور: پاکستان پنجابی فکری سانچہ، 1984ء، ص 28
- 2- میاں ظفر مقبول، چوہلاں، گوجرانوالہ: سائیں مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی، 1985ء، ص 16
- 3- کنول مشتاق، چونویں انشائیے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص 142
- 4- عاشق رحیل، سوچاں، لاہور: گلشن ادب پبلیکیشنز، س ن، ص 68
- 5- بابو جاوید گر جاکھی، کرلیاں مرچاں، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1991ء، ص 11-12
- 6- اوہی، ص 30-40
- 7- بابو جاوید گر جاکھی، چٹا کاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 1997ء، ص 16
- 8- اوہی، ص 31
- 9- اوہی، ص 35
- 10- محسن مکھیانہ، ڈاکٹر، چلنا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2001ء، ص 66-67
- 11- بابو جاوید گر جاکھی، باباجی، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2003ء، ص 38-39
- 12- اوہی، ص 45-46
- 13- اوہی، ص 118-119
- 14- انور علی، کالیاں اثاں کالے روڈ، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، 2009ء، ص 107-108
- 15- اوہی، ص 132

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ انعام الرحمن صفدر

SYMBOLISM IN POETRY OF BABA FARID**بابا فریدی شاعری وچ علامت نگاری****Abstract**

In this article, the symbolism in Baba Farid's poetry is being analyzed through his Sufi thoughts. His life and symbols are also described briefly. In his poetry, religion, moral values, humility, tolerance, contentment and philosophy of life and death are symbolized by the things present in our own land and lifestyle. Symbolism is used to make common people understand the philosophical thoughts. Baba Farid has also symbolized the philosophies of Wahdat-ul-Wujood and Wahdat-ul-Shuhood.

Keywords: Symbolism, Poetry, Moral Values, Humility, Tolerance

حضرت بابا فریدؒ پنجابی زبان دے موڈھی صوفی شاعر سن۔ اوہ نہ صرف شاعر سن بلکہ اپنے ویلے دے بہت وڈے عالم دین، بزرگ تے درویش منش انسان وی سن۔ بابا فریدؒ نے جس ماحول وچ اکھ کھولی اوس سے سماج وچ بے چینیاں، نفرتاں، کدورتاں سیاسی لٹ مار تے اخلاقی برائیاں عروج تے سن۔ بابا جی نے اوس سماج دی اصلاح

کرن دا آہر کیتا، جہیدے لئی بندے تے رب دی جڑت دے فلسفے تے سماجی اچھائیاں نوں اپنی شاعری راہیں بیان کیتا۔ جیویں بقول وارث شاہ:

شکر گنج نے آن مقام کیتا دکھ درد پنجاب دا دور ہے جی (1)

اوہناں اپنی شاعری وچ علامتاں دا نواں نظام ورت کے لوکاں دی اصلاح کیتی۔ بابا فرید دی شاعری تے گل کرن توں پہلاں لفظ ”علامت“ بارے جان لینا ضروری اے۔ دنیا دے کسے وی خطے وچ زبان و ادب دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ انسان نے ڈھ قدیم توں ای اپنے آل دوالے کھلریاں ہوئیاں شیواں نوں اکدو جے نال منسوب کرن دا عمل شروع کردتا سی۔ جہیدے نال اوہنوں کیفیتاں نوں سمجھن سمجھان وچ سوکھ محسوس ہوئی۔ ہولی ہولی اوس عمل نوں ”علامت“ داناں دے دتا گیا۔ ایس لئی دنیا دے کسے وی خطے دے ادب وچ علامت نوں بڑی اہمیت حاصل اے۔ علامت بنی آدم واسطے اوہ پہلا وسیلہ سی جہیدے راہیں اظہار تے ابلاغ لئی زبان بنی تے انسان نے ایہناں سوالاں دے جواب لہئے شروع کردتے جہڑے ازل توں اوہدے نال جڑے سن۔ آج وی علامت راہیں کائنات تے انسان دا رابطہ جڑیا ہو یا اے۔ جیویں سورج، دن، رات تے پہاڑ، ایہ سب علامتاں نیں۔ انج انسان حقیقتاں دے اظہار لئی علامتاں دا سہارا لیندا اے۔ علامت لئی انگریزی زبان وچ لفظ Symbol ورتیا جاندا اے۔ عربی زبان وچ علامت لئی العلم تے العلامتہ دے لفظ ورتے گئے نیں۔ جنیہاں دا مطلب: راہ کا نشان، علامت، منارہ، دے نیں۔ (2)

انج ایہ عربی زبان دا لفظ اے جہیدے معنی ”نشان یا پتے“ دے بندے نیں۔ ایس بارے قرآن مجید دی سورت النحل وچ کجھ انج ذکر ملدا اے:

وَسَخَّرَ لَكُمْ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ط وَالنُّجُومَ

مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ ط إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

ترجمہ: ”اور اس نے تمہارے لیے رات اور دن اور سورج اور چاند کو (اپنا)

مسخر (قدرت) بنایا اور ستارے (بھی) اسی کے حکم سے مسخر ہیں۔ بیشک

اس میں (بھی) عقل مند لوگوں کے لیے چند دلیلیں موجود ہیں۔“ (3)

ایس توں گل نتر دی اے کہ لفظ علامت توں مراد اشارہ، رمزیان نشانی ہی اے جیویں سورج پہاڑ، چن نون بنان وچ علامتاں لکیاں نیں جیویں رات علامت اے ہنیرے دی، دن علامت اے روشنی دی۔ انجی ای زمین تے پہاڑ رکھنے، نہراں تے رستے بنانا تا جے انسان منزل مقصود نوں پالوے ایس وچ علامتی طریقے نال کائنات دے مقصد نوں سمجھایا گیا اے۔ لفظ علامت Symbol دی تاریخ بارے بہت ساریاں تعریفاں تے مطالب ویلے دے نال نال بدلے رہے۔ جے ایس انگریزی لفظ Symbol دے بارے گل کریئے تے ایہ لفظ یونانی تے لاطینی توں آیا جا پدا اے۔ علامت داسادہ جہیا مفہوم ایہ نظریں پیندا اے کہ جدوں کسے شے دا ذکر ہوئے تے ذہن وچ اوہدی بنیادی خوبی وی آجاوے۔ اک لمیرے پندھ دے بعد کجھ نویاں تحقیقات سامنے آوندیاں نیں۔ نویں تحقیق دے مطابق: Aa Collins Eng: Dic وچ مکمل تاریخ تے تعریف انج ملدی اے۔

“Symbol, (Simb l)n. something that represents or stands for something else, usually by convention or association espacially a material object used in to represent something abstract... from church Latin Symbolum, from Greek Sumbolon Sign, from sumballein to throw together, from syn+ballein to throw” . (4)

ایس جانکاری توں بعد ایہ گل نتر دی اے کہ کجھ symbol لفظ یونانی sumbolon توں لاطینی symbolum توں sumballein توں symballein تیک اپڑیا۔ sym دا مطلب نال تے ballein دا مطلب جوڑن یا سٹن دے نیں۔ یعنی ”شیواں نوں ایس وچ جوڑنا۔“ ایس نوں علامت یا symbol آکھدے نیں۔ ہر علاقے تے خطے وچ علامت اوہوں دی مخصوص مذہبی، سیاسی، سماجی تے تہذیبی صورت حال وچوں پیدا ہوندی اے فیراوہ ادب وچ رچ بس جاندی اے۔ جے انسان نے علامتاں دی تخلیق نہ کیتی ہوندی تے دیوانہ وار بچھا رہندا۔ دنیا دے جلال، جمال، روشنیاں تے خوشبوواں وچ اپنے ہوش کھوندار ہندا۔ ایس نے اسمان تے زمین نوں

سمجھن لئی علامتاں دی تخلیق کیتی۔ شمال، جنوب، مغرب، مشرق، چن، ستارے، سورج، بادل (بدل)، رُکھ، پُھل تے ساریاں شیواں نوں جانن لئی ناں تے پچھان دتی۔ انج ہرناں اک علامت بن گیا جیویں سورج روشنی دی، رات ہنیرے دی، پہاڑ بلندی تے مضبوطی دی علامت بن گیا۔ انج اوہنے علامتاں دی اپنی دنیا تخلیق کیتی۔ ویلے دے نال نال ایہہ علامتاں شیشہ بن گئیاں جیہدے وچ روشنی تے چمک نال انسانی شعور دیاں کنیاں منزلاں روشن ہو گئیاں۔ انج حقیقتاں دے اظہار لئی علامتاں داسہارا لیا جان لگ پیا۔ ادبی اصطلاح وچ علامت نگاری توں مراد کسے خیال یا فکر توں بالواسطہ طور تے اشارے یا نشان دے طور تے بیان کرن داناں اے۔ ادبی علامت اُن دیکھی شے یا احساس دی ایسی مشابہت اے جس نوں روح وچ محسوس کرن تے فکری اشاریاں داک لمیر اسلسلہ اے۔ ایہہ نشان توں اگے دی چیز اے۔ جیہڑی ایس نشان نال جڑے معنیاں نال نویں دنیا پیدا کر دی اے۔ عارف عبدالمتمین دے مطابق علامت نوں ایس طرح بیان کیتا گیا اے:

”علامت کے لغوی معنی ہیں ”نشان“ یا ”سُراغ“ اور اس لفظ کی توضیح یوں

کی جاسکتی ہے کہ علامت کسی بھی نوعیت کی اس چیز کو کہتے ہیں جو کسی بھی

نوعیت کی دوسری چیز کی نشاندہی کرے یا اس کا سُراغ مہیا کرے۔“ (5)

شاعری تے ادب وچ علامت دے معنی بڑے وسیع تے لامحدود ہوندے نیں۔ علامت اک ایہو جہا واسطہ اے جہیدے ذریعے معلوم توں نامعلوم ول نوں سفر کیتا جاسکدا اے۔ علامت دیاں جڑاں حقیقت نال جڑیاں ہوندیاں نیں۔ جو کہ مخصوص قسم دی رہتل بہتل وچوں پُھل دیاں نیں۔ ایہہ سمبندھ مخصوص خطے تے ماحول نال پیدا ہوندا اے۔ علامت تصویر دا اوہ مرکزی رنگ ہوندا اے جہیدے نال تصویر دے اصل مفہوم تیک اڑیا جاندا اے۔ مشرق وچ خاص کر پنجابی مسلمان صوفی شاعر دے ہاں دین تے ماحول دے مطابق علامتاں پیدا ہوندیاں دسدیاں نیں۔ جیہڑیاں قرآن تے حدیث دے اثر پٹھاں مقامی رنگ نال سامنے آندیاں نیں۔ صوفی شاعر عبادت، ریاضت، مجاہدہ نفس وچ اپنا ویلا گزار دے سن۔ انج علامت اک اجہی گھنڈی اے جیہنوں مکمل طور تے نہیں کھولیا جاسکدا۔ علامت دے مخصوص معنی ہوندے نیں۔ تلمیحات، تشبیہ، استعارہ، مجاز مرسل دی کیفیتیاں تے واقعات نوں جانن وچ مدد دیندے نیں۔ لیکن ایہناں سب توں اگانہہ علامت دیاں حداں شروع ہوندیاں نیں۔ تشبیہ دوشیواں

وچکار ڈہنی یا جذباتی تعلق پیدا کر دی اے۔ استعارہ اک شے یا جسم دی تھاں دو جے جسم یا شے دا اظہار ہوندا اے جدوں کہ علامت وچ نشان، تشبیہ، استعارے دے معنی اکھٹے ہو کے معنیاں دی تسلسل دا گھیراودھا دیندے نیں۔

”استعارہ ای ہوندا اے۔ جیہڑا کسے معاشرے یاں تہذیب وچ سکے ہار رائج ہو کے جدوں اپنا تشخص قائم کر لیندا اے تے علامت اکھوان ڈیہہ پیندا اے“۔ (6)

انج علامت اک شے نال منسوب ہو جاندی اے تے فیر انسان اوس شے نوں دیکھن یا سُنن توں بعد ذہن وچ اوسے گل دا پورا مقصد سمجھ لیندا اے۔ بابا فرید توں لے کے اخیر لے پنجابی صوفی شاعر کول اسلام دے نظام حیات دا نمونہ دکھالی دیندا اے۔ سارے پنجابی صوفی شاعر دنیا نوں ترک کر کے آخرت دی حقیقی حیاتی ول زیادہ دھیان کر دے سن۔ بابا فرید دے نیڑے دنیا امتحان گاہ اے تے آخرت لئی کم کرنا اے۔ ایہدے لئی اوہناں پنجاب دے مخصوص ماحول وچ مقامی علامتاں اپنایاں جیویں سوہرا گھر، پیکا گھر، موت، چرخہ، زنانی، ترنجن، سالو، جنگل، بیلہ، کاں، مٹی، ہاتھی تے پرندے وغیرہ۔ اوہناں اپنی شاعری وچ مذہب، اخلاقی قدراں، سماجی قدراں، سیاسی مسائل، صبر و استقامت، قناعت، رواداری، تحمل، عاجزی و انکساری، عبرت دادرس، موت تے زندگی دا فلسفہ، درویشی فقیری، جوانی دی عبادت تے فلسفہ حیات نوں علامتاں دے ذریعے لوکائی تیک اپڑایا۔

پنجابی دی کلاسیکی شاعری جیہدے موڈھی بابا فرید الدین مسعود گنج شکر نیں۔ اینا اک وکھرا علامتی نظام رکھدی اے۔ جیہدے وچ اسلام دے نظام تصوف دا عکس نظریں پیندا اے بلکہ اوہدے عین مطابق جا پیدا اے۔ اوہناں بندے تے رب دی جڑت نوں پکا کرن دا چارہ نویکلے ڈھنگ نال کہتا۔ دونواں دی جڑت دے فلسفے نوں سمجھان دا آہر کہتا اے۔ بابا فرید نے زندگی تے موت دے فلسفے نوں من بھاو نے انداز نال بیانیا اے۔ اوہ ایہدے اک سرادنیاتے دو جا آخرت نال جوڑ دے سن۔ اوہ موت توں بعد والی ابدی زندگی تے مکمل ایمان رکھدے نیں۔ جیہڑی علامتی طور تے اک پاسے خوف تے دو جے پاسے حوصلے تے یقین دا باعث بندی اے۔ خوف ایس لئی کہ اوہ دنیا دیاں رنگنیاں، خوبصورتیاں، عیش و عشرت نوں چھڈ کے نہیں جانا چاہندا تے حوصلہ ایس لئی کہ دنیاوی مشکلاں توں موت ای نجات دواندی اے۔ انج موت دے خوف دے ذریعے نیکی ول پریرن وی گل کر دے نیں۔ جیویں سوئی

دے نئے توں وی باریک پل صراط نوں پار کرن لئی دھاگے وانگ باریک ہونا پوے گا تاں ای تے او سے نئے توں لنگھن والی گل بنے گی۔ اتھے دھاگہ بن دی علامت نوں واضح کر دے نیں کہ بندیا اپنے نفس نوں مارا و ہدی تربیت کر کیوں جے او ہدی تربیت تے تہذیب دے بنا موت ورگی اوکھی گھڑی چوں لنگھنا مشکل اے:

جند ووہٹی مرن ورلے جاسی پرناء

اپنیں ہتھیں جوں لے کے گل لکے دھاء (7)

جیویں اک عورت اپنے ماپیاں دے گھر جم پل کے وی پرانی ہوندی اے تے اک دن اوہدا لاڑا آ کے اوہنوں لے جاندا اے انج ای انسان دی روح وی پرانی اے تے اک دن موت دے فرشتے نے ایس نوں اپنے نال لے جانا اے۔ انج چند نوں ووہٹی تے موت نوں لاڑے دی مقامی علامت راہیں اک اوکھے فلسفے نوں سادے انداز وچ بیانیا اے انسان نے اپنا کیتا وعدہ ضرور نبھانا اے تے اوہدی جان نے رب دے حوالے ہو کے رہنا اے۔ لاڑے نے ووہٹی نوں مقررہ دن تے لے جانا اے۔ اتھے بابا جی دنیا دی حیاتی وی علامت پیکا گھرتے آخرت دی حقیقی حیاتی نوں سوہرا گھر آ کھدے نیں۔ جیویں کڑی لئی پیو دا گھر عارضی ہوندا اے انج دنیا وچ قیام عارضی اے۔ جے کڑی سلیقہ شعار ہوئے اپنا چنگا کم کاج جانندی ہووے تے اپنا داج وی چنگا تیار کر لوے تے اگلے گھر عزتاں پاندی اے اپنے سلیقے نال لاڑے دا تے گھر والیاں دا دل جت لیندی اے۔ انجے ای انسان وی اپنے اعمال دے ذریعے رب دے کول یعنی سوہرے گھر عزت پت نال جاوے گا تے اپنے اگلے سکون نوں بھال لوے گا۔ انجے ای بابا جی دے ایہ شلوک حیاتی نوں چنگی نگاہ نال نہ دیکھن والی گل نوں بیان کر دے نیں۔

کجھ نہ بکھے کجھ نہ سُجھے دنیا کجھی بھاہ

سائیں میرے چنگا کیتا نہیں تاں ہنمبھی و جھاں آہ (8)

بابا جی قرآن، حدیث، تفسیر تے سنت دے جانوسن ایس توں اوہناں دے شلوک قرآن دیاں آیتاں دے ترجمے ای جا پدے نیں۔ ایس شلوک وچ ترک دنیا نوں مکھ رکھیا گیا اے، کہ میرے اللہ نے چنگا کیتا اے کہ میں اوہدے ول لولا کے دھیان اوہدے ول کیتا ہویا اے۔ نہیں تے ایس نفسا نفسی تے جھوٹ نال بھری دنیا وچ جیہڑی کجھی بھاہ وانگ اے وچ سڑ کے اپنی آخرت دی زندگی نوں تباہ کر دیندا۔ دو جے شلوک وچ دنیا اندر جوڑ جمع کر کے

اپنے اصل نون بھل جان والیاں لئی عبرت دی علامت نون واضح کر دے نیں۔ کہ اونہاں دے نہ تے محلاں دان نشان رہندا اے تے نہ ای اونہاں دان نشان رہندا اے جے باقی رہندا اے تے صرف اوہد الوکائی نال حسن سلوک رہ جاندا اے۔ محلاں دی اساری اصل وچ اونہاں دی اپنی لہائی دا اعلان ہوندا اے۔ ایہ کوڑا سودا ای اے جیہدی سانوں سار نہیں۔ اپنے ولوں اونہاں جیہڑا سودا کیتا اے اوہدی رمز ایہو اے کہ جیویں ماٹیاں اسردیاں گئیاں او سے طرح گوراں وی اسردیاں گئیاں۔ اتھے باباجی ”کر گئے“ وچ ٹھیڈا کھا کے یا چکرا کے ڈھیہ پین والی گل نون علامتی انداز وچ سچے ڈھنگ نال ورتدے نیں۔

فریدا جنگل جنگل کیا بھوئیں ون کنڈا موڑیں

وسے رب ہیا لئیے جنگل جنگل کیا ڈھونڈیں (9)

سورۃ ق وچ الیس دا ذکر کجھ انجملد اے:

”وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ“۔

ترجمہ: ”اور ہم انسان کے اسی قدر قریب ہیں کہ اس کی رگ گردن سے بھی

زیادہ۔“ (10)

رب سوہنا انسان دی شہ رگ توں وی نیڑے اے۔ باباجی دا ایہ شلوک ایسے گل دی عکاسی کردا اے کہ رب بندے دے دل وچ وسدا اے اوہنوں جنگلاں وچ تہائی وچ جا کے لہسن دی تے ایویں گھاس پھوس تے ون کنڈے نون پیراں تھلے مدھولن یعنی بے مقصد سفر کرن دی لوڑ نہیں انسان اپنے من اندروڑ کے نفس نون مار کے رب نون پا سکدا اے۔ خدا ساڈے دلاں وچ اے جیہڑا ہر لمحے ساڈا گندہ خون صاف کر کے جسم ول گھلد اے تے انسان دیاں نفسانی خواہشات اوس نون فیر گندہ کر کے دل وچ لیاندیاں نیں رب فیر صاف کر کے واپس گھلد اے تے اپنے ہون دا ثبوت دیندا اے پر انسان سمجھ نہیں سکدا۔ اتھے بندے تے رب دے اک مک ہون دی علامت تے ظاہری عبادت تے فضولیات توں باز رہن دی علامت نون واضح کیتا اے:

”رب دی تلاش لئی جنگل وچ جا کے واسا کرن دی لوڑ نہیں جیہدی تلاش

وچ پھر دے پئے نیں اوہ ہیا لئیے (دل) وچ وسدا اے۔“ (11)

انج جنگل بیلا تلاش دے لمبے عمل دی علامت بن دا اے۔ ایس توں اگانہہ جان تلی تے رکھ کے جانا ہوندا اے۔ جنگل بیلا دوہاں وچ پھل پھل، پودے رکھ تے گھاہ آپ مہارے پیدا ہوندے نہیں اوہ توجہ دا باعث نہیں ہوندے۔ ایس دے اُلٹ کھیتاں، گھراں، شہراں نوں انسان واسطے محفوظ سمجھیا جاندا اے جد کہ جنگل وچ ایہ تحفظ نہیں ہوندا۔ ایس لئی علامتی معنیاں نال خوف وی جڑ جاندا اے ایہ عاشق دے امتحان دی رمز اے۔ جس نے محبوب دی تلاش وچ تھیں تھیں دی دھوڑ پھکی تے اپنا آپ گوا کے اوہدا نشان لہھیا۔ تلاش دا ایہ عمل باطن دی ڈوہنگھیا تے اپنے خارج وی وسعت دونواں وچ ہوسکدا اے۔ انج ایہ پچھان تے تطہیر دی علامت بن جاندا اے۔ انسان اپنے دل وچ اُگے نفس دے گھنیرے جنگل نوں مکا وے تے دل نوں رب دے نور نال بھر لوے ایہہ ای رب دی پچھان اے۔ ایس شلوک وچ انسانی اعمال نوں علامت بنا کے دسدے نہیں کہ کسے دے عیب لہھن دی تھیں اپنے گریبان وچ جھاتی پاؤ، تے اپنے اعمال درست کر کے اپنے نصیب کالے ہون توں بچاؤ۔ اپنی عقل نوں اشرف المخلوقات دے درجے توں تھلویں درجے ول نہ لیاؤ۔ دوجے دی برائی ول نگاہ پا کے اوس نوں دنیا دے سامنے ذلیل و رسوا نہ کر بلکہ اوہدے سامنے ایسا عمل کر کے اوہ اپنی اوس غلطی نوں سدھار لوے۔ بابا جی دا ایہ شلوک سماج سدھار دی علامت بن کے وی سامنے آوندا اے۔

کانگا سب تن کھائیو چن چن کھائیو ماس

دو نین مت کھائیو پر ویکھن دی آس (12)

کان نوں نفس امارہ دی علامت سمجھیا جاندا اے ایہدے بارے ہور نظریات وی ملدے نہیں۔ اک تے اوہنوں سیاسی، سماجی سامراجی طاقتاں دی علامت سمجھیا جاندا اے دھرو دا ذمہ دار سمجھیا جاندا اے تے دوجا ایمان والے، سالک لوکاں دے رستے وچ شیطانی قوتاں دے ہتھوں اوہناں دا پندھ کھوٹا کرن دی علامت اے۔ اک نظریہ ایہہ وی اے کہ اپنی ذہانت پاروں ایہ سمے دے آون بارے دس وی پاند اے۔ اُپر لے شلوکاں وچ ایسے گل نوں مکھ رکھیا گیا اے کہ نین محبوب نوں ویکھن لئی نہیں۔ ایہناں نوں نقصان نہ اپڑائیں تاں جے ایہ اوہدا دیدار کر لین۔ ایہ سماراجی طاقتاں دے دھرواگے بلند حوصلہ گل دی علامت اے۔ ہور وی مختلف پرندیاں توں روحانیت ول اشارہ ملدا اے۔ جیویں باز، کونج، چڑیاں، پیہیا، مور وغیرہ۔ کہ پرندے دا اسمان ول اڈنا ذات حقیقی ول روح دا سفر اے

روحانیت داسفرائے تے اوہدازمین ول اڈاری مارنا زبینی رشتیاں، رویاں دی پکیائی ول اشارہ ہوند اے۔ اتھے بابا جی نے پُر خلوص تبلیغی کوشیش راہیں لو بھ، لالچ نوں تہاگ کے صبر و استقامت دی علامت نوں اجاگر کیتا اے تے جو رزق ملے اوس تے صبر شکر کرن دادرس دیندے نیں کہ دو جیاں دامال ویکھ کے حرص نہ کردنیا دی لذت نوں چھڈ دے قناعت دادامن نہ چھڈ تے اپنے ظاہر تے باطن وچ کوئی فرق نہ رکھ۔ درویشی فقیری اختیار کرتے دنیا دی لذت وچ نہ پھس۔ اتھے چو پڑی علامت اے دنیا دی لذت دی، نفانفسی دی، لالچ دی تے اونہاں لوکاں دی جیہناں دے گوشت پوست مظلوماں دے مال کھو کے اونہاں دے خون پسینے نال بنے ہوندے نیں بظاہر اوہ بڑے خوشحال پر اندروں کھوکھلے ہوندے نیں اونہاں دی ظاہری شان و شوکت نوں ویکھ کے اپنی جان نوں ترسان توں منع کر دے نیں۔ انج گل ایہ تر دی اے کہ جیہڑے رب تعالیٰ تے ایمان رکھدے نیں تے اوہدے احکام نوں منوں نہیں دوسار دے اوہ چو پڑیاں دے چاہیوان نہیں ہوندے تے اوہی لوک رب دے سامنے سرخرو ہوندے نیں۔ ودھیاتے مٹھے طریقے نال انسان دی میں نوں مارن دی علامت توں بھر پور شلوک اے۔ غرور تے تکبر نوں مارنا اصل وچ اپنے آپ دی نفی کرنا اے۔ اتھے ایثار تے قربانی دے جذبے دی انتہا قرار دتی گئی اے کہ جدوں میں مرجائے گی تے تیرا عمل رب دے تابع ہووے گا۔ اوہدے سارے کائنات دے خزانے پوشیدہ تے غیر پوشیدہ سب تیرے سامنے ہوں گے۔ انج منج نوں علامت بنا کے انسان نوں ہر ویلے اوس فکر نال جوڑے رکھدے نیں جتھوں کدی اوہ اُچا جا کے ویکھن دی گل نوں من وچ اک رتی وی جگہ نہیں دے سکدا۔

بابا فرید علیٰ اخلاق دے مالک سن تے اخلاق نوں ای علامت بنا کے ایس شلوک وچ ہر دور دے جاہل لوگ جیہڑے اخلاق توں عاری ہون گے اونہاں دے دلاں وچ اخلاق تے صبر نوں جگایا اے اوہ منزل دسی جتھے انسانیت دا جذبہ خیر سگالی تے درگزر داراہ اختیار کردا اے۔ اسوہ حسنہ ایس دی بھروس عملی شکل پیش کردا اے۔ بے تئسی اپنی میں نوں مار کے تے درگزر دی راہ اختیار کرو گے تے رب دی قربت وی نصیب ہو جاوے گی۔ انسان نوں غرور تکبر چھڈ کے عاجزی تے انکساری داراہ پھڑن دی پریرنا کر دے وکھالی دیندے نیں۔ مٹی نے مٹی وچ ای جانا اے انسان دا اخیر ایہو ای اے ہر انسان مٹی نال بنیا اے کوئی اک دو جے توں ودھ کے نہیں ایہ مٹی بہت سارے رازاں نوں لگو لیندی اے۔ ایہہ انسان دے زندہ ہوندیاں وی اوہدہاں چکدی اے تے مریاں وی اوہدی میت دے عیب دا

بھار چکدی اے۔ اتھے خاک نوں نندن دا اک اشارہ شیطان ول وی جاندا اے کہ اوس نے غرور تکبر وچ آکے اپنے آپ نوں اعلیٰ سمجھیا تے ذلیل درسا ہویا۔ ایس بارے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوری لکھدے نیں:

”غرور تے تکبر نوں چھٹکارا حاصل کرن والا بندہ خدا دی بارگاہ وچ پسندیدگی نال ویکھیا جاندا اے۔“ (13)

استھے بابا فرید دے مٹی بارے کجھ نویکلے انداز دے فلسفے سامنے آوندے نیں۔ اک تے زندگی دین والا تے دوجا زندگی کھوہن والا فلسفہ جس وچ حیات تے موت دونوں دیاں رمزاں پاروں عجیب طرح دی کیفیت اے۔ مٹی زرخیز وی اے تے انسان دی پیدائش دی علامت وی اے۔ حیات دادار و مداردی ایسے تے وے تے موت دے بعد جُتیاں نوں لُکا کے ساڈے عیب وی لکا وندی اے مٹی اکدو جے نال جڑت وی اے ساڈا خمیر وی ضمیر وی اے۔ ایس نوں عاجزی تے انکساری دی علامت بنا کے وی چانن پایا گیا اے۔ سرکپن توں مراد لاه کے سٹ دین توں مراد اس انسان دا جینا نہ جینا اک برابر دسدے نیں، یعنی مکمل طور تے اس انسان دا وجود ختم ہو جان ول اشارہ اے۔ جیہڑا اپنے رب اپنے سائیں اگے نیواں نہیں ہوندا او ہدا شکر بجا نہیں لیا ندا۔ ایہدے وچ اپنے مالک نال محبت دی انتہا بارے گل اے کہ مرشد دی ضرورت، محبت تے وحدت الوجود خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ ایس شلوک وچ پنجگانہ نماز یعنی شریعت دی اہمیت دسی گئی اے۔ اپنے رب دی محبت تے او ہدے شکر بجا لیاں دی گل نوں علامت بنا کے سوہنے ڈھنگ نال پیش کر دے نیں:

بڈھا ہویا شیخ فرید کنبن لگی دیہہس

جے سو ورہیاں جیونا بھی تن ہو سی کھیہ (14)

استھے دیہہ یعنی جسم دا کنبن تے فیر کھیہ ہونا علامتاں نیں۔ دنیا دی بے ثباتی دی علامت اے کہ انسان نے فنا ہو جانا اے۔ اتھے بابا جی ازلی حقیقت توں جانو کراندے نیں کہ ایس دنیا وچ انسان جنا وی جی لوے او ہدا انجام خالق حقیقی نال ملنا ای اے فیصونی لئی دنیا تے گزارے سوور ہے وی اوس نوں وقت دا ضیاع جا پدے نیں:

گُوک فریدا گُوک توں جیوں راکھا جوار

جب کک ٹانڈا نہ گرے تب کک کوک پکار (15)

باباجی نے ایس شلوک وچ سماج تے مذہب دی علامت نوں ظاہر کیتا اے۔ جیویں جو اردار اکھا شور مچاندا اے کہ پرندے جو انوں کھا کے وقت توں پہلاں خراب نہ کر دین۔ جدوں تک سٹہ پک کے ڈگ نہیں پیندا اوہدی حفاظت ضروری اے تے کوک پکار دے عمل نوں جاری رکھو۔ انج ای اپنی روح دے واپس جان توں پہلاں اوہدے پکن توں پہلاں تک اپنی تے رب دی جڑت نوں پکیاں کر کے رکھو۔ دو جے پاسے ایس نوں سیاسی سماجی منظر نامے وچ وی دیکھیا جاسکد اے کہ جد تک ظلم تے دھرو دے خلاف آواز چک سکنا ایس چک اپنا حق ملن تک اپنی محنت نوں جاری رکھ اوس ویلے جابر جاگیر داری نظام توں وی نابری دادرس ایس شلوک وچ نظریں پیندا اے۔ باباجی دی شاعری وچ علامتاں دے ذریعے سماجی تے اخلاقی اصلاح دا اک لمیر اسلسلہ اے جے اک اک علامت نوں بیان کرن ٹریے تے ورتے مک جان لیکن گل نہ مکے۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوریں لکھدے نیں:

”اوہناں داسارا کلام عملی نصیحتاں نال تے انسان نوں حالات تے واقعات

توں عبرت حاصل کرن نال بھریا ہو یا اے۔“ (16)

بابا فرید نے علامتاں دے ایہو جے ہڑھ وگائے نیں جیہناں وچ آن والیاں نسلاں غوطے کھا کے اپنیاں بند اکھاں نوں کھول کے حقیقت دی شفافیت نال ربی نور دا نظارہ کرن گنیاں۔ بابا فرید دے شلوک نکلے نکلے ہون دے باوجود وڈیاں وڈیاں نصیحتاں جا پدے نیں۔ جیہناں وچ اوہ فقر بھری فکر اے جیہنیں سانوں اوہ فکر کرن تے مجبور کیتا جیہدی فکر کرن دی اسان کدی فکرای نہیں کیتی۔ مکدی گل ایہ وے کہ تخلیق کار دی علامت معنیاں دانواں جہان دیندی اے تے اوہ اطریقہ اظہار مفاہیم نوں انج بیان کردا اے جس نال تخلیقی اظہار وچ حسن پیدا ہو جاندا اے۔

حوالے

- 1- وارث شاہ، سید۔ ہیر وارث شاہ، مرتب عبدالعزیز (بار ایٹ لا)، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1995ء، ص 21
- 2- عصمت ابوسلیم، مترجم، المنجد (عربی لغت)، لاہور: مکتبہ دانیال اردو بازار س۔ ن، ص 687
- 3- قرآن حکیم، پارہ 14، سورت 16، آیت 12، مع تفسیر بیان القرآن (اختصار شدہ) از مولانا اشرف علی تھانوی، لاہور، کراچی پاکستان، نومبر 2000ء

- 4- Aa Callins english dicationary, collins An imprint of harpercollins publishers westerhill road bishopbriggs glasgow c 64 2 QT, 12edition 2014, P. 1993
- 5- عارف عبد المتین، امکانات، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز اردو بازار، 1975ء، ص 134-135
- 6- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر۔ میاں بخش دی حیاتی تے شاعری، لاہور: مقصود پبلشرز اردو بازار، دسمبر 2007ء، ص 546
- 7- آصف خان، محمد، آکھیا بابا فرید نے، ص 143
- 8- اوہی، ص 146
- 9- اوہی، ص 162
- 10- قرآن حکیم، پارہ 26، سورت 50، آیت 16، مع تفسیر بیان القرآن (اختصار شدہ) از مولانا اشرف علی تھانوی، لاہور، کراچی پاکستان، نومبر 2000ء
- 11- شریف کنجاہی، شیخ فریدی شاعری بارے کچھ گلاں، مشمولہ سانجھ و چار، مرتب سعید بھٹا، لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 399
- 12- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ بول فریدی، لاہور: عزیز بک ڈپو اردو بازار، 1998ء، ص 132
- 13- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر۔ ادب سمندر، لاہور: اے ون پبلشرز، 14 الفضل مارکیٹ اردو بازار، 1997ء، ص 20
- 14- آصف خان، محمد، آکھیا بابا فرید نے، ص 184
- 15- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، بول فریدی، لاہور: عزیز بک ڈپو اردو بازار، 1998ء، ص 118
- 16- اسلم رانا، ڈاکٹر، رمز روایت، لاہور: عزیز پبلشرز، جولائی 1993ء، ص 21

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتھنار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹر واصف لطیف، ڈاکٹر افتخار احمد سلہری

GURMUKHI PART OF RASALA RAVI**رسالہ ”راوی“ دا گورکھی حصہ****Abstract**

Government College Lahore was established in 1864 while the first literary magazine "The Ravi" was published in January 1906 which was published monthly. The Punjabi-Persian script in "The Ravi" started with the publication of folk songs in January 1910, while the Gurmukhi script began in December 1922 and January 1923 with a two-page essay by Kapur Singh Bajwa. The January-February 1925 issue was published as "Punjabi Number". This is the first issue in which Punjabi was published for the first time in Gurmukhi and Persian script. After English and Urdu, the editorial board of the Punjabi section was separated in October 1925 and Sher Singh Giyani was appointed as the first editor. One-page editorial by the editor titled "Shukar Hai" can be said to be the first Punjabi editorial. In the same issue, a separate

☆ اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور
☆ اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

beautiful title "Punjabi Phulwari" for the Punjabi section was also launched. After Sher Singh Giyani; Krishan Singh, Baldev Singh Loother, Kapoor Singh, Kesar Singh Kanwal, Gurdial Singh Khosla, Giyan Singh, Bawa Bhupinder Singh, Gurcharan Singh Chopra, Pritam Singh, Jasbir Singh Bawa, Charanjit Singh Giyani, Satnam Singh Hatkari, Kartar Singh Bawa, Avtar Singh, Gurbachan Singh Intizar, Pritam Singh Nagi, Sudarshan Singh Bajwa and Gur-inderjit Singh Keith were editors of both Punjabi scripts till March, April 1947. During this time, the Punjabi part of "The Ravi" continued to be published very vigorously. From December 1922 to March-April 1947, a total of 116 issues were published, of which 985 were only Gurmukhi pages. From its inception to 1947, the notable and numerous published contents of "The Ravi" are Folk Songs, Poems, Free Verses, Quatrains, Essays, Light Personal Essays, Short Stories, Editorials, Jokes, Humorous Pieces and Editor's Notes. Its a brief introduction to the Punjabi Gurmukhi section.

Keywords: Literary magazine, Folk Songs, 1910, Sher Singh Giyani, Vigorously

لاہور پرانے سمیاں توں علمی، ادبی، تہذیبی، ثقافتی شہراے تے اج وی علم، ادب تے فن دا مرکز منیا جاندا

اے۔ لاہور نونوں کالجوں داشهر آکھیا جاندا اے۔ انگریز دور دے کئی تعلیمی ادارے ایس شہر دی رونق نیں جیہناں وچوں گورنمنٹ کالج لاہور وی اک اے۔ ایہہ ادارہ یکم جنوری 1864ء نونوں قائم ہویا تے اج وی علمی ادبی رجھاں تے خاص روایتاں پاروں اچ کوئی دا ادارہ منیا جاندا اے۔ ماضی تونوں اج تائیں اڈواڈ منڈہباں، تہذیبیاں، رنگاں تے نسلاں دے لوک پھٹ فسادتونوں بغیر بڑی محبت تے پیارنال تعلیمی، تدریسی تے تحقیقی کماں وچ رُجھے نیں۔ ادارے دے طالب علماں ہر پڑ وچ اپنا، اپنے کالج، شہر تے دیس دانانوں روشن کیتا اے۔ گورنمنٹ کالج (جی سی) نونوں گورنمنٹ آف دی پنجاب نے 2002ء وچ یونیورسٹی دا درجہ دے کے گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور دانانوں دتا۔

گورنمنٹ کالج، لاہور دے قیام دا مقصد انگریزی تعلیم دینا سی تاں جے انگریز سرکار نونوں کاروبہار چلان لئی پڑھے لکھے ”باؤ“ لہھ سکسن۔ 1864ء تونوں 1900ء تک کالج دا تعلیمی سفر بڑی کامیابی نال جاری رہیا جیہدے حوالے ایچ ایل او گریٹ دی تاریخ پنجاب گزٹیر تے پنجاب یونیورسٹی لاہور دے ریکارڈ وچ اے۔ کالج دے سال وار تعلیمی ریکارڈ، رپورٹاں تے علمی ادبی خبراں دی سانجھ سنبھال لئی کوئی ریکارڈ گزٹ نہیں سی تے نہ ای پڑھیاراں دیاں سرگرمیاں کوئی ادبی رسالہ یا میگزین۔ لوڈ مکھ رکھدیاں ”1900ء وچ جناب پی ایس ایلن نے اک سالانہ ریکارڈ گزٹ شروع کیتا:

“A college Magazine, confined to records and published annually, was started in June 1900, with Mr. P.S. allen as editor”.(1)

جون 1900ء نونوں ”دی اینول“ (The Annual) دے ناں نال شروع ہون والا گزٹ صرف کالج ریکارڈ تے ادھارت سی جیہدے وچ طالب علماں دیاں لکھتاں لئی تھاں نہیں سی۔ گریٹ دے مطابق چھیتی محسوس کیتا گیا کہ سالانہ ریکارڈ نامہ تعلیمی ادارے دیاں ادبی سرگرمیاں لئی کافی نہیں۔ ایس لوڈ نونوں مکھ مڈھ رکھدیاں 1905ء وچ اک مہینہ وار ادبی رسالہ کڈھن دا منصوبہ بنایا گیا۔ پروفیسر Brett، Jones تے Wathen دے جوش، جذبے تے کوششاں نال جولائی 1906ء وچ رسالہ راوی“ دا پہلا شمارہ چھپیا:

“In July 1906 was published the first number of

"The Ravi" a monthly Magazine which, under a succession of able and zealous editors, has continued to grow and flourish".(2)

”راوی“ دا پہلا شمارہ انگریزی وچ سی جیہدے صرف بارہاں صفحے نیں۔ 1924ء وچ کالج دا 60 سالہ جشن منایا گیا تے اوس موقعے تے ”راوی“ دا ”سپیشل جوہلی نمبر“ وی شائع ہويا۔ جوہلی نمبر دا ایڈیٹر K.M. Sarkar ”راوی“ دے پہلے شمارے بارے تبصرہ کردیاں لکھدا اے:

“The first number of The Ravi consisted of 12 pages only. There were two articles by students; one..... 'On Guru Nanak' by Mr. Atma Ram and the other 'An account of the work of the Debating Society' by Mr. Devi Dayal Joshi. The rest of the Magazine was filled up with reports about the Examination”. (3)

”راوی“ دے پہلے شمارے وچ چھپے انگریزی مضمون "Baba Nanak: His Life and Teaching" (3) توں گویڑ لایا جاسکدا اے پئی اودوں دی سکھ پڑھیار چنگی چوکی تعداد وچ پڑھدے سن۔ جس کچھوں ”راوی“ دے پہلے شمارے وچ ای پنجابیاں دی رلت ہوئی۔ مضمون انعام یافتہ سی تے لکھاری نوں سلور میڈل وی دتا گیا۔ جنوری 1910ء وچ پنجابی فارسی اکھراں وچ پہلی واری چار صفحے چھاپے چڑھے۔ ایہہ ان چھپے پنجابی لوک گیت (4) سن جیہڑے لالہ رام پرشاد نے ”راوی“ لئی کھوئے:

بیہڑے بڑا دابڑک نہیں کردا بابے گل ٹل پادیو
بابا بھر مٹھیاں، میں اگ توڑ کے آئی بابا بھر مٹھیاں (4)

مارچ 1911ء وچ دس صفحیاں اُتے پنڈھراں لوک گیت اپریل 1911ء وچ بلھے شاہ دی حیاتی تے شاعری

بارے انگریزی مضمون "The life and writings of Bullha Shah"۔ جون 1911ء وچ ”غزل پنجابی ساون“ تے دو لوک گیت بالک رام گوہل دے کھو جے دوسوہاگ چھاپے چڑھے انگریزی مگروں جیہڑی سب توں پہلی ورنیکلز بان ”راوی“ وچ چھپی اوہ فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ پنجابی زبان سی۔

اکتوبر 1911ء اُردو زبان دی اشاعت موجب پنجابی حصے وچ صرف دو صفحیاں اُتے 6 لوک گیت چھپے جد کہ دسمبر 1911ء وچ پنجابی صفحے چھپے۔ مئی 1912ء دا پورا شمارہ ”مئی دی راوی“ (5) دے ناں نال چھپیا جیہدے وچ سارے اُن چھپے تے اُن سو دھے لوک گیت سن۔ خاص نمبر مگروں دس ورھیاں تک کوئی پنجابی لکھت نہ چھپی، سوائے اک انگریزی مضمون "The Life and Teaching of Sri Guru Nanak Devji"، جیہڑا دو قسطاں (6) وچ سی۔ 13 ورھے مگروں دسمبر 1922ء، جنوری 1923ء دے سانجھے شمارے توں گور مکھی حصے دی نینہہ دھری گئی تے کپور سنگھ باجوہ دا گور مکھی لیکھ ”پنجابی سبھادی لوڑ“ چھپیا۔ جس وچ ماں بولی دی وکالت وچ واضح کیتا کدی وی کسے پر جوہی بولی وچ وڈا ساہت نہیں رچیا جاسکدا۔ تت سٹا ایہہ پئی ماں بولی ”پنجابی“ جیہڑی دلیس پنجاب دی بولی اے، اُکا بولن دی حد تک نہیں سلگوں پڑھن لکھن، سوچن سمجھن تے تخلیقی کماں لئی وی اپنانی ہووے گی، تہ ہی وڈا ادب رچیا جاسکے گا:

”انگریزی بھاشا تاں کیول سانجھی بولی (Common Medium of)

Expression) دا ہی کم دے سکدی ہے پر سانوں اوہ رس تے سواد اس وچ کدے وی نہیں آسکدا جیہڑا کہ سانوں اپنی سدھی سادھی سادھارن بولی دے وچ آؤندا ہے۔ میں اُدھارن لئی پٹھلی سطر لیندا ہاں:

عشق رانجھے دے مار کے چو رکیتا

نڈھی ہیر دا کجھ وی حال ناہیں

بھاویں اسیں کتنا وی یتن کریئے پر اسیں اس دا اُلٹھا کسے ہو پر دیسی بھاشا وچ کرنوں اسمرتھ رہندے ہاں۔ اُلٹھا تاں کیول سچا ورن ہی پرگٹ کر سکدا ہے۔ پر نتو رس تے آپنی بھاشا دا سواد کدی وی اُلٹھا نہیں

کیتا جاندا۔ ایہہ رس اُتھا کاردی حدتوں پریرے ہندا ہے۔“ (5)

اکتوبر 1924ء وچ ڈیڑھ ورہے بعد ست صفیاں دا گورکھی سیکشن چھپیا جیہدے وچ کہانی ”وسا کھی“، نظم ”آتم وچار“، انگریزی نظم "Psalm of Life" دا گورکھی ترجمہ تے ”سکھ ایجوکیشنل کانفرنس“ دی رپورٹ سی۔ ایہہ پہلا بھرواں گورکھی سیکشن سی جیہدے مگروں فارسی اکھراں شاہ مکھی نال گورکھی چھپت داسلسلہ ٹریبا جیہدے 1947ء تک جاری رہیا۔ رسالہ ”راوی“ جنوری، فروری 1925ء داسا نچھا شمارہ گورکھی تے فارسی (شاہ مکھی) اکھراں وچ چھپیا جیہدے 11 صفحے گورکھی تے 7 صفحے فارسی (شاہ مکھی) سن۔ حصہ پنجابی داندیر شیر سنگھ گیانی جیہداناں مدیراں نال انگریزی مکھ پنے تے لکھیا گیا۔ شیر سنگھ گیانی حصہ پنجابی دا پہلا مدیر ہویا۔ پر پنجابی ادارہ نہیں لکھیا گیا۔ اکتوبر 1925ء توں حصہ پنجابی دی وکھری مجلس ادارت داندھ بچھا۔ سارا شمارہ گورکھی وچ سی جیہدے 13 صفحے سن۔ پہلے صفحے تے اک شعر، فیڑ ”پنجابی پھلواڑی“ دی شہ سرنخی تے بعدوں ”شکر ہے“ دے سرنواویں نال ”گیانی“ دا لکھیا ادارہ جیہدے وچ وکھرا پنجابی حصہ شروع ہون دا ذکر تھلے اکھراں کیتا گیا اے:

”راوی کے پہلے دور کے بعض لکھنے والے بعد میں نہ صرف گورنمنٹ کالج

کے اساتذہ میں شمار ہوئے بلکہ ان لوگوں نے لاہور کی علمی اور ادبی فضا پر بھی

اپنے مستقل اثرات ثبت کیے اور انہیں اُردو ادب میں بھی مقام امتیاز

حاصل ہوا۔ چنانچہ علی گڑھ میگزین کی طرح ”راوی“ کو یہ اعزاز حاصل ہے

کہ اس نے اُردو ادب کو لاہور سے کثیر تعداد میں ادبا فراہم کیے اور یوں

اُردو ادب کی بیشتر اہم اصناف کا رامن گلہائے تازہ سے بھر دیا۔“ (6)

رسالہ ”راوی“ وچ انگریزی تے اُردو مگروں پنجابی تے ہندی دی وکھری مجلس ادارت قائم ہوئی۔ جنوری،

فروری 1925ء داسا نچھا شمارہ گورکھی تے فارسی اکھراں وچ چھپیا جیہدے 11 صفحے گورکھی تے 7 فارسی اکھراں وچ

سن۔ حصہ پنجابی داندیر شیر سنگھ گیانی سی جیہداناں انگریزی، اُردو تے ہندی مدیراں، نائب مدیراں دے نال انگریزی

مکھ پنے تے لکھیا گیا سی۔ ایسراں شیر سنگھ گیانی نوں حصہ پنجابی داسبھ نالوں پہلا مدیر ہون دا اعزاز حاصل ہویا۔ پنجابی

مدیر نامزد ہون دے باوجود پنجابی ادارہ نہیں لکھیا گیا۔ اکتوبر 1925ء توں حصہ پنجابی دی وکھری مجلس ادارت داندھ

بجھا۔ ایہہ سارا شمارہ گورکھی وچ سی جیہدے 13 صفحے سن۔ پہلے صفحے تے اک شعر فیر ”پنجابی پھلواڑی“ دی شہ سرنخی تے بعدوں ”شکرچی“ دے سرنادیں نال ”گیانی“ دا لکھیا ادارہ اے۔

اپریل 1926ء دا شمارہ 12 گورکھی صفحیاں دا جیہدے وچ پہلی واری لکھتاں دی فہرست گورکھی وچ رلی۔ اکتوبر 1926ء توں گورکھی تے فارسی (شاہ مکھی) اکھر کٹھے چھپن دا مڈھ بجھا کجھ شماریاں نوں چھڈ کے تسلسل نال 1947ء تک چلدا رہیا۔ فروری 1927ء توں حصہ پنجابی دا سوہناتے من موہنا مکھ پتا بنیا جیہدے تے راوی دی ”پنجابی پھلواڑی“ دی شہ سرنخی تے ایڈیٹر داناں گیانی شیر سنگھ اگھڑواں سی۔ گورکھی تے فارسی اکھراں دیاں لکھتاں دی فہرست پہلی وار فارسی (شاہ مکھی) اکھراں وچ رلی گورکھی لکھتاں دا اندراج فارسی (شاہ مکھی) اکھراں وچ کیتا گیا۔ پہلاں گورکھی تے مگروں فارسی (شاہ مکھی) اکھراں دیاں لکھتاں نوں تھان دتی گئی۔ نومبر 1927ء توں فہرست دی تھان ”لیکھاں دی سوچی“ نومبر 1929ء توں ”لیکھ سوچی“ سرنادواں مقرر ہويا۔ دسمبر 1929ء نوں مکھ پنے تے پہلی واری نوٹو چھپی جیہدے وچ سوانی (اُستاد) نوں ہتھ وچ کتاب لئی کرسی تے بیٹھا دکھایا گیا۔ موہرے تن طالب علم جیہڑے ڈیل ڈول توں ہندو، سکھ تے مسلمان جا پدے۔ "Courage To Know" وی صاف دکھالی دے رہیا اے۔ تصویر وچ اڈدی پری وی دکھائی گئی جیہدے ہتھ جگدی شمع اے۔ اُستانی دے بالکل نیڑے بر شیر پڑھیاں وانگ پرسکون بیٹھا شاید علم دی لائبھ لے رہیا سی۔ تصویر بعد دے کئی شماریاں وچ مکھ پنے تے چھپدی رہی۔ پنجابی حصے دے کجھ شماریاں وچ ایڈیٹر دے ناں نال دو جے ایڈیٹر داناں وی لکھیا ملدا گیا پر نائب مدیر یا شریک مدیر وغیرہ کجھ نہیں۔ دوواں مدیراں دی تھان مقام اکو جیہا سی۔ زیادہ تر شماریاں دے مکھ پنے اُپر پنجابی زبان دے ودھا پھلا دے سنیہے پاروں اک یا دو شعر چھپدے۔ مئی، جون 1938ء دے مکھ پنے اُتے تن کٹھے شعر فارسی (شاہ مکھی) اکھراں وچ چھپے:

رنگ برنگے پھلاں والی ایہہ پھلواڑی لائی اے
 پت جھڑکدے نہ اس تے آوے سدا بسنت سہائی اے
 ہندی، اُردو تے انگریزی ہر اک پرکھی تولی اے
 پردل نوں کھوہ لے جاوے جو ایہہ وارث شاہ دی بولی اے

بولی دیس پنجاب جیہی کوئی ہور نہ ڈٹھی

لگے بڑی سوادلی ایہہ سبھ نوں مٹھی (7)

پنجابی حصہ ونڈ تک گورکھی تے فارسی اکھراں وچ مسلسل چھپدارہیا۔ شیر سنگھ گیانی توں شروع ہون والا سلسلہ گور اندر جیت سنگھ کیٹھ دی زیرادارت مارچ، اپریل 1947ء نوں مک گیا۔ ونڈ مگروں پنجابی حصہ مکمل طور تے ختم کردتا گیا۔ بعدوں مئی 1951ء توں اردو حصہ دے نال اکاڈ کا پنجابی صفحے چھپن لگے پر کھ مجلس ادارت اے تک بحال نہیں۔ مڈھ توں ونڈ تک دے مدیراں دے نال، ایڈیٹر شپ دا ویلا زیرادارت چھپن والے گورکھی تے فارسی اکھراں دے صفحیاں دی تفصیل ایسٹراں اے:

نمبر شمار	مدیراناں	زیرادارت پہلا شمارہ	زیرادارت اخیر لا شمارہ	زیرادارت گورکھی فارسی	کل شمارے	پتے	اکھ پتے
1	شیر سنگھ گیانی	جنوری، فروری 1925ء	مئی 1927ء	155	12	48	
2	کرشن سنگھ	اکتوبر 1927ء	دسمبر 1928ء	82	8	49	
3	گیانی بلدیو سنگھ لوتھر	جنوری 1929ء	جون 1929ء	32	4	27	
4	کپور سنگھ	اکتوبر 1929ء	اپریل 1930ء	52	7	61	
5	کیسر سنگھ کنول	اکتوبر 1930ء	نومبر 1931ء	26	8	68	
6	گوردیال سنگھ کھوسلہ	جنوری 1932ء	جنوری 1933ء	18	6	66	
7	گیان سنگھ	فروری، مارچ 1933ء	فروری 1934ء	30	6	42	
8	باوا بھوپندر سنگھ	مئی، جون 1934ء	مئی 1935ء	20	4	32	
9	باوا ہر بجن سنگھ	جون 1935ء	مئی 1936ء	20	6	61	
10	گورچرن سنگھ چو پڑھ	اکتوبر 1936ء	فروری 1938ء	71	9	99	
11	پریت سنگھ	اپریل 1938ء	مارچ، اپریل 1939ء	66	7	97	
12	جسیر سنگھ باوا	مئی، جون 1939ء	دسمبر 1939ء	45	3	35	

48	49	3	مارچ، اپریل 1940ء	جنوری 1940ء	چرن جیت سنگھ گیانی	13
110	78	7	مارچ 1941ء	مئی 1940ء	ستنام سنگھ ہتکاری	14
108	102	7	مارچ، اپریل 1942ء	مئی 1941ء	کرتار سنگھ بادا/گور بخش سنگھ	15
چودھری						
58	36	5	فروری 1943ء	مئی 1942ء	اوتار سنگھ/گور بجن سنگھ	16
انتظار						
28	24	2	جنوری 1944ء	جون 1943ء	پریم سنگھ ناگی/زیندر	17
سنگھ سیتانی						
28	28	3	نومبر، دسمبر 1944ء	مئی 1944ء	سدرشن سنگھ باجوه	18
50	51	9	مارچ، اپریل 1947ء	اپریل 1945ء	گور اندر جیت سنگھ	19

کیتھ

1067 985 116

گل 19 مدیر

پنجابی ادب جنوری 1910ء توں راوی دا حصہ بنیا۔ شیر سنگھ گیانی توں گور اندر جیت سنگھ کیتھ تیکر حصہ پنجابی دے گل 19 مدیر رہے جیہناں دے پر بندھ پیٹھ 116 شماریاں وچ حصہ پنجابی چھاپے چڑھیا گل 130 ادارے لکھے گئے۔ کجھ شماریاں دے گور مکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ دودو ادارے وی نیں۔ مجموعی پکھوں ادھے ادارے گور مکھی تے ادھے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) سارے دے سارے مدیر سکھ پنجابی سن پر اوہ دونویں رسم الخطاں نوں ورتدے سن۔ مدیر طالب علم سن پر اوہناں دے لکھے ادارے، ادارے نگاری دے سارے لازمے پورے کردے۔ پاکستانی پنجاب وچ وڈتوں پہلاں دی ادارے نگاری دی اپنی نگاری تے جاندار روایت کسے ہو رسالے وچ ویکھن نوں نہیں ملدی۔

”راوی“ کے پنجابی ادارے ہر طرح ادارے نگاری کے فن پر پورا اترتے

ہیں۔ یہ بات روز روشن کی طرح عیاں ہے کہ ادارے نگاری کا فن سہل نہیں۔

یہ جان جو کھوں کا کام ہے۔“ (8)

”راوی“ وچ مڈھ توں لے کے اج تیکر بھرویں پنجابی شاعری چھپدی رہی اے۔ لوک ادب توں اڈ طبع زاد لوک ادب، پابند نظم، نویں نظم، غزل، چومصرعہ تے ہور ڈھیر صنفاں نے پنجابی حصے نوں شنگھار یا پہلے 12 شماریاں وچ 30 دے لگ بھگ پابند، آزاد، معری تے ترجمہ ہونیاں نظماں چھپیاں۔ پہلی طبع زاد گورکھی پابند نظم ”آتم وچار“ اکتوبر 1924ء دے شمارے وچ چھپی تے سلسلہ جاری اے۔ مڈھ توں وند تک 270 پابند نظماں چھپیاں جیہڑیاں گورکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ سن پر وند مگروں نویں نظم دارواج تے زور ہون پاروں پابند نظم گھٹ گئی جس پاروں وند توں لے کے اج تائیں صرف 150 نظماں ای چھپیاں۔ پابند نظماں ونون سرناویاں بارے پڑھیاں، استادان تے مہمان شاعراں ولوں لکھیاں گئیاں۔ دوجی پابند ”ہیرا شادی“ گورکھی وچ اے گورنمنٹ کالج لاہور دی 60 ویں ورھے کنڈھ تے منائی گئی ڈائمنڈ جوبلی وچوں لکھی گئی۔ نظم وچ گورنمنٹ کالج دی تعریف اپنی تھاں پر نظم دا پنجابی لہجہ، بناوٹ تے پنجابی رنگ لا جواب اے:

ہیرا شادی“ اے، ”ڈائے منڈ جوبلی“، موتی ہیرے دی دیو سوغات اس ٹوں
 ”چاندی“، ”سونہ“، لنگھ ”ہیرے“ ٹوں آن پجا، ملے ودھن دی کرامات اس ٹوں
 پتر پوترے ہوئے اج آن کٹھے، وچ دین ودھائی جماعت اس ٹوں
 ودھائی! ودھائی!! ہووے اس پرب اُتے، ودھائی دی دے سوغات اس ٹوں (9)

پہلا ادھا مصرع ”ہیرا شادی“ تے، ”ڈائے منڈ جوبلی“ اصل وچ "Dimond Jubilee Celebrations" دا پنجابی ترجمہ اے۔ ”چاندی“ توں مراد سلور جوبلی، ”سونہ“ توں مراد گولڈن جوبلی تے ”جماعت“ توں مراد اوہ کٹھ اے جیہڑا سٹھ ورھے پورے ہون تے ہویا۔ نویں پنجابی نظم دی چھپت وی شیر سنگھ گیانی دے دور پروفیسر پورن سنگھ دی آزاد گورکھی نظم ”کھو ہے اُتے“، مئی 1926ء وچ چھاپے چڑھی:

”کرا/ کول ایہ کھو ہے اُتے پیل پٹھ/ نکلی وڈی گھگیاں/ نکلیاں نکلیاں
 بانہاں وڈیاں وڈیاں لجاں/ کڑیاں پنجاب دیاں!/ پانی پنیاں بھر دیاں/
 پانی کھوہ وچوں کڈھ دیاں/ کجھ ڈوہل دیاں کجھ بھر دیاں/ کجھ چھٹے مار مار

ونجھاندياں/ مونہہ تے پاندياں، ڈوہل ڈوہل ہتھاں نال/ پیراں نوں
 نہالدياں/ آئے گئے کدی کویٹرنوں/ پانی بگاں نال پلاندياں/ کھوہ تے
 وی اک جیون رنگ برنگی ہے/ دو گلاں کرنیاں کرانیاں/ دو سُنیاں
 سنایاں/ اوہ اک دوجے دا ہتھ وٹا وٹا/ گھڑے بھرے بھرے ڈھکنے چکاؤ
 نے/ رل مل گاؤنا ہو کالائیاں!۔ (10)

نظم اوہناں دے نظم پراگے ”کھلے میدان“ وچوں لئی گئی۔ دوجی آزاد گورکھی نظم ”جوہر“ دی ”پریم یا ترا“
 سی۔ نظم نوں نہ جانیا گیا۔ 1928ء وچ اکتان طبع زادتے دوترجمہ ہویاں نظماں چھپیاں۔ 1928ء توں 1932ء
 تک پنج سالوں وچ اک وی نظم نہ چھپی۔ 1933ء توں 1937ء تک پنج سالوں وچ صرف دس نظماں چھپیاں۔
 1938ء وچ جمود ٹھاتے اٹھ نظماں 1939ء وچ 10 ”راوی“ دی زینت بنیاں۔ 1940ء توں نوں نظم دادور
 شروع ہویا تے اٹھ شماریاں وچ 23 نظماں چھپیاں۔ گنتی ہر سال ددھدی گئی۔ 1941ء وچ 28 نظماں چھپیاں۔
 1942ء نوں نظم لئی خوش قسمت سال سی کیوں جے ایس ورھے چھپن والے 6 شماریاں وچ کل 40 نظماں شائع
 ہوئیاں۔ 1943ء توں نظماں دی گنتی فیر گھٹن لگ تے 19 رہ گئی۔ 1944ء وچ 21، 1945ء وچ 10، 1946ء
 وچ 3 تے 1947ء وچ صرف اک نظم چھپی۔ مئی 1926ء توں ونڈ تیکر گورکھی تے فارسی اکھراں وچ 180 آزاد
 نظماں رلیاں۔ ونڈ مگروں ہُن تیکر 75 ورھیاں وچ 226 نظماں چھاپے چڑھ چکیاں نیں۔ نوں فارم، نوں
 سرناویاں تے نوں مہاڑاں نوں ”جی آیاں نوں“ آکھدیاں ددھیا آزاد نظماں لکھیاں۔

”راوی“ وچ ونڈ تیکر صرف دو غزلاں چھپیاں۔ پہلی غزل گور بخش سنگھ رندھیر تے جنوری 1942ء وچ تے
 دوسری فیاض احمد کٹار بند دی فروری 1942ء وچ شائع ہوئی۔ ونڈ مگروں ”راوی“ وچ پنجابی غزل دی گنتی تے معیار بہتر
 ہویا تے ہُن تیکر 230 دے لگ بھگ غزلاں چھپ چکیاں نیں۔ حصہ پنجابی دیاں پھٹکل شعری لکھتاں وچ گھٹ ددھ
 80 چومصرعے، 100 رباعیاں، 36 مسدساں، 10 حمداں، 4 نعتاں، 10 فردیات، 34 گیت، 25 کلاسیکی شاعری
 تے قصہ ادب توں چوناں، 63 شعری ٹوٹے تے 50 دوسریاں زباناں توں منظوم ترجمے کیتے نیں۔ ایہہ سارا کجھ
 گورکھی تے فارسی اکھراں وچ سی۔ رسالہ ”راوی“ وچ پنجابی کہانی دا ڈھ شیر سنگھ گیانی دی گورکھی کہانی ”ماں تے پتر“

توں بجھا دسمبر 1924ء تے جنوری، فروری 1925ء وچ قسط وار شائع ہوئی۔ مگروں پنجابی کہانی دا سلسلہ ٹریا تے ونڈ تک 110 گورکھی جد کہ 100 کہانیاں فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ چھپیاں۔ ونڈ مگروں ہُن تیکر 75 سالوں وچ صرف 115 کہانیاں چھپیاں۔ طبع زاد کہانیاں وچ کجھ ترجمے شامل نیں جیہڑے اڈواڈ زباناں توں پنجابی وچ کروائے گئے جہد مقصد نویں لکھاریاں نوں ودیشی کہانی دے سرنائیں، تکنیک تے مہاڑ سمجھن وچ مدد ملے۔ بناں شک ”راوی“ وچ چھپی کہانی، پنجابی کہانی دی روایت وچ شاندار تے جاندار وادھا اے پر تاریخ یا روایت دا حصہ نہیں بن سکی۔

”راوی وچ چھپن والیاں کہانیاں بہتا کر کے طالب علماں دیاں کوششاں
دانہ نتیجہ سن پر کہانی دے مڈھلے نین نقش سنوارن وچ ایہناں دے حصے نوں
نظر انداز نہیں کیتا جاسکدا۔ ایہہ کہانیاں گورکھی لپی وچ وی چھپیاں رہیاں
تے اُردو رسم الخط وچ وی“۔ (11)

ڈرامے دے مڈھ تے ٹور وچوں گورنمنٹ کالج، لاہور تے گورنمنٹ کالج ڈرامیٹکس کلب (GCDC) دا اہم کردار اے۔ ایس توں اڈ دیاں سنگھ کالج تے وائی ایم سی اے ہال دے سٹیجوں لاہور وچ ڈرامے دے ودھا پھلا وچ حصہ پایا۔ پنجابی ڈرامے دا مڈھ ”شکنٹلا“ دے پنجابی ترجمے توں بجھا جیہڑا چرن سنگھ نے 1899ء وچ کیتا۔ فیر بھائی ویر سنگھ دا ڈراما ”راجا لکھ داتا“ مشہور ہويا۔ لاہور شہر وچ کالج پدھرتے پنجابی ڈراما نگاری وچ پروفیسر ایشور چندر نندا ”باوا آدم“ دا درجہ رکھدے سن۔ ڈاکٹر انعام الحق جاویدا ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”ڈرامے ”سبھدرا“ تے ”للی داویا“، گورنمنٹ کالج لاہور دی سٹیج توں
پیش ہوئے۔ ڈاکٹر ہرچرن سنگھ نوں ڈرامے دے میدان وچ ایشور چندر
نندا دا جانشین سمجھیا جاندا اے کیوں جے اوہنے سٹیج دیاں لوڑاں تھوڑاں نوں
ملک رکھ کے ڈرامے لکھے“۔ (12)

جہناں دے دو ڈرامے ”سبھدرا“ تے ”للی داویا“، گورنمنٹ کالج، لاہور دے سٹیج توں پیش ہوئے۔
دوویں ڈرامے ڈھیر سلاہے گئے ایسراں ڈرامے دا سلسلہ ٹریا۔ گورنمنٹ کالج لاہور وچ پنجابی ڈرامے وچوں پروفیسر

جی ڈی سونڈھی تے پروفیسر پطرس بخاری دے ناں سنہرے اکھریں لکھے جاندے نیں جہناں ناصر فہنجابی لکھتی ڈرامے وچ سانجھ پائی سگوں سٹیج تے پیش کرن دے نال نال ہدایت کاری دے فرائض وی نبھائے۔ ”راوی“ وچ لکھتی فہنجابی ڈرامے دی اشاعت دا مڈھ پروفیسر آئی سی ننڈا دے ڈرامے ”پڑھائی دی کھٹی“ توں بچھا۔ ڈراما فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ نومبر 1928ء وچ چھپیا۔ ونڈ تک ”راوی“ وچ کل 16 ڈرامے چھپے جیہناں وچوں 6 گورمکھی تے 10 فارسی اکھراں (شاہ مکھی) سن۔ ونڈ مگروں محمد صفدر میر دا ڈراما ”نیلے دا اسوار“ چھپیا ہن تیکر صرف 7 ڈرامے چھپے۔ ونڈ توں پہلاں 16 سالوں وچ 16 ڈرامے تے ونڈ مگروں 75 سالوں وچ صرف 7 ڈرامے صنف دے ماضی، حال تے بھلک دا گوڑ نیں۔ ڈراما نگاراں دے ناں آئی سی ننڈا، ن الف رشی، کیسر سنگھ کنول، ہرکشن سنگھ پران ناتھ، اندر غنی، اوتار سنگھ، پنچھی، محمد رشید، منموہن سنگھ کنول، سید ارشاد حسین، بلونت سنگھ، بی ایس سجدیو، محمد صفدر، قیوم نظر، حکیم احمد شجاع، ڈاکٹر آغا یحییٰ، فرخندہ لودھی، ہارون قادر شیخ تے نجم حسین سید نیں۔ ”راوی“ وچ آخری ڈراما 2008ء وچ چھپیا۔ بعد وچ جی سی ڈی سی دے پلیٹ فارم توں کجھ فہنجابی ڈرامے پیش کیتے گئے پراوہ شائع نہیں ہوئے۔ 2019ء وچ مرزا اطہر بیگ دا لکھیا فہنجابی ڈراما ”آخری شو“ (14) جی سی ڈی سی دے سٹیج توں پیش ہو یا جیہڑا سال وار انگریزی تے اُردو ڈرامے دی نسبت بہت مشہور ہو یا تے آدر کھٹی۔

رسالہ ”راوی“ وچ فہنجابی لیکھاں دا حوالہ ڈھیر تگڑا اے۔ مڈھ توں اج تائیں اڈواڈ سرنایاں بارے تحقیقی، تنقیدی تے شخصی لیکھ لکھے گئے۔ سب توں پہلے انگریزی شمارے وچ سکھ مت دے بانی تے کلاسیکی فہنجابی شاعر بابا گورونانک جی ہوراں بارے انگریزی لیکھ چھپیا۔ بلھے شاہ دی حیاتی تے شاعری بارے لکھ چھپیا۔ دوبارہ فیرو قسطل وچ بابا گورونانک جی ہوراں بارے انگریزی لیکھ شائع ہو یا۔ لیکھ بھائیں انگریزی سن پرنایاں کچھوں فہنجابی سن۔ سبھ نالوں پہلا فہنجابی گورمکھی لیکھ کپور سنگھ باجوہ دا ”فہنجابی سبھادی لوڑ“ دسمبر 1922ء، جنوری 1923ء دے سانجھے شمارے وچ شائع ہو یا۔ جنوری، فروری 1925ء وچ کیشو داس عاقل دا لیکھ ”فضل شاہ دی سوئی مہینوال“ فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ چھپیا۔ مگروں گورمکھی تے فارسی اکھراں وچ لیکھ چھپن دا سلسلہ ونڈ تک جاری رہیا۔ ونڈ مگروں گورمکھی حصہ بند ہو گیا پر فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ فہنجابی لیکھ اج تائیں چھپ رہے نیں۔ مڈھ توں ہن تیکر چھپے لیکھاں دی گنتی ”تصوف تے فہنجابی صوفیانہ شاعری“ بارے 22، ”فہنجابی قصہ ادب“ بارے 30، ”فہنجابی شاعراں تے

ادبیاں“ بارے 28، ”پنجابی شعری ادب“ بارے 9، ”پنجابی نثری ادب“ بارے 30، ”پنجابی زبان“ بارے 16، ”بابا گوردونانک جی“ بارے 11، ”پورن سنگھ“ بارے 5، ”پنجابی لوک گیتاں“ بارے 4، ”رسالہ راوی بارے“ 6 تے ”پھٹکل لیکھ“ کل 51 نیں۔ ایس توں اڈ پنجابی ادب بارے 8 انگریزی، 2 ہندی تے 8 اُردو لیکھ وی شائع ہوئے۔ ایسٹراں کل ملا کے پنجابی وچ 230 لیکھ شائع ہوئے جیہناں وچوں 63 گورکھی پنجابی وچ نیں۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دے آکھن موجب پنجابی ادب وچ ہاس رس دی روایت ڈھیر پرانی نہیں سگوں وڈتوں بعد دی اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے رسالے ”پنجابی“ وچ ہاس رس چھپد ارہیا پر پنجابی وچ ہاس رس پرانے بہت بعد وچ چھپے۔ دوجے بنے رسالہ ”راوی“ وچ وڈتوں چروکنا پہلے ہاس رس تے کوئل لیکھ (انشائیے) چھپدے رہے کسے وی محقق یا نقاد نے ہاس رس دی تگڑی تے ٹھکوس پنجابی ریت توں لایا نہ ای کسے ادبی تاریخ یا تذکرے وچ ذکر کیا۔ ”راوی“ وچ ہاس رس دا ڈھاکٹوبر 1925ء وچ چھپکے چھپن نال ہو یا جیہڑے ایس ایس برک نے لکھے۔ ”راوی“ وچ شامل ہاس رس تن طرح دا اے۔ پہلیاں اوہ مزاحیہ لکھتاں جیہڑیاں گورکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ چھپیاں تے جہاں وچ ہاس رس دا گوڑسرناویاں توں ای لایا جاسکدا اے۔ مثلاً ”ہاس بنوڈ“، گھسیٹے دیاں گھسیٹیاں“، ”چڑوے ریوڑیاں“، ”رڈی دی ٹوکری“، ”دلگن میٹے“، ”انجمن احمقاں“، ”ایدھروں اودھروں“، ”ڈھکونسل“، ”دل پرچاوا“، ”پٹاکے“، ”کھری کھری“، ”پرہیز“ تے ”گپ شپ“ وغیرہ۔ ہاس رس لکھن والے اصل ناواں دی تھان مسٹر شنگلو، بابا گھسیٹا، حاجی بگول، طوطا رام تے گھوٹو جیسے فرضی ناواں نال لکھدے رہے۔ دوجا ہاس رس رنگ مزاحیہ شاعری دا جیہڑا تعداد وچ گھٹ پر سواد لا چوکھا اے۔ ڈھتوں وڈتیکر کل 30 مزاحیہ نظماں چھاپے چڑھیاں جیہڑا گورنمنٹ کالج لاہور، کواڈرینگل، نیو ہاسٹل، نویس فیشن، امتحاناں، پڑھائی لکھائی تے پڑھا کوکڑیاں منڈیاں دے مسئلیاں تے مشکلاں بارے سن۔ مزاحیہ نظماں دا ڈھاکٹوبر 1927ء دے شمارے وچ دو نظماں ”دل“ تے ”فیشن دار ووہٹی“ توں بجھا۔ نظماں وچ جتھے مزاح دارنگ غالب اے او تھے مثبت طنز تے اصلاح دا پہلو وی اگھڑواں اے۔

ہاس رنگ دی تیجی قسم کوئل لیکھ اُردو وچ انشائیے تے انگریزی وچ "Light Personal Essay" اے۔ اصطلاحی معنیاں وچ اوہ صنف جیہڑی افسانے توں وکھری، روایتی طنز تے مزاح توں علیحدہ تے عام لیکھ توں ہٹ کے اچھی چھان رکھدی اے۔ انشائیے اوہ ہولا پھل لیکھ اے جیہڑے وچ مزاح وی اے تے طنز تنقید وی۔ پنجابی

ادب وچ انشائیہ نگاری دی تاریخ ڈھیر پرانی نہیں۔ اختر جعفری موجب پنجابی وچ انشائیہ نگاری دا مڈھ نظام الدین توکلی توں بھجا جد کہ ڈاکٹر انعام الحق جا وید مطابق ویہویں صدی دے مڈھ وچ ایس چرن سنگھ شہید، پیارا سنگھ داتا تے گورنام سنگھ تیر نے گورکھی وچ ہاس رس لکھیا۔ 1972ء وچ انور علی دی کتاب ”کالیاں اٹاں کالے روڑ“ تے 1975ء وچ ارشد میردی کتاب ”چونہڑاں“ چھپی۔ ایہہ دوویں کتاباں ہاس رس کھاتے وچ آندیاں نیں۔ پنجابی وچ عبد المجید سالک، کنہیا لال کپور، ارشد میر، مشتاق باسط، کنول مشتاق، اسلم قریشی، انور علی، میاں ظفر مقبول، ڈاکٹر محسن مگھیانہ تے ڈاکٹر ناصر رانا دے ناں اچھے نیں۔ ہاس رنگ دی تیجی قسم دا ”راوی“ وچ ڈھیر مواد اے۔ دسمبر، جنوری 1926-27ء وچ ”میرا گواہنڈی“ پہلا انشائیہ مارچ، اپریل 1947ء وچ چھپے دو انشائیے ”میرا یار“ تے ”کھوتا“ آخری انشائیے نیں۔ ایسراں مڈھ توں ونڈ تیکر گورکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ کل 109 تے ونڈ توں اج تائیں صرف 5 انشائیے ”راوی“ دی زینت بنے۔ ہاس رس پکھوں ”راوی“ وچ چوکھا مواد موجود اے جیہڑا پنجابی ہاس رس دی تاریخ نوں کدھرے پچھانہہ لیجاسکدا اے۔

رسالے، جریدے یاں میگزین پرائیویٹ ہون بھادیں سرکاری، ذاتی ہون یاں اداریاں ولوں چھپدے ہون عام کر کے اٹھوارے، پندرہ وارے، مہینہ وارے، دو ماہی، تن ماہی، چھ ماہی تے سالوار ہوندے نیں۔ رسالیاں دی ویلے سرتے وقفے توں بغیر چھپن پاروں رسالے دا معیار تے مقام مٹھیا جاندا اے۔ تعلیمی اداریاں تے تنظیمماں دے رسالے تے جریدے ادبی نیں جیہناں وچ ادارے توں اڈ شعری تے نثری لکھتاں چھپدیاں نیں۔ رسالیاں دی معمول دی اشاعت توں ہٹ کے بعض اوقات کجھ اچھے شمارے، اچھے نمبر تے اچھے گوشے وی چھاپے جانداں جیہناں وچ کسے اک موضوع یا کسے اک اچھی شخصیت بارے ساریاں لکھتاں شامل کیتیاں جاندیاں نیں۔ اُردو رسالیاں وچ اچھے شمارے چھاپن دی روایت دا مڈھ بحوالہ ڈاکٹر محمد ہارون عثمانی ”مخزن“ رسالے دے دسمبر 1902ء دے ”دربار نمبر“ توں ہو یا جیہڑا ایڈورڈ ہفتم دی تاج پوشی دی تقریب دے موقعے تے چھپیا۔ رسالہ ”راوی“ جولائی 1906ء وچ شروع ہو یا تے شمارہ 45 تک صرف انگریزی زبان وچ مہینہ وار چھپدا رہیا۔ 46 واں شمارہ خاص نمبر دے طور تے شائع ہو یا ”مسی دی راوی“ دے سرناویں نال مئی 1912ء وچ چھپیا۔ پہلا خاص شمارہ سارا اکوای سرناویں یعنی لوک گیتاں دی چون تے مشتمل سی تے پروفیسر جی ڈی سونڈھی دی نگرانی وچ چھاپے چڑھیا۔ پنجابی

زبان تے ادب لئی مان دی گل سی۔ بعدوں اُردو، انگریزی، ہندی تے پنجابی دے بہت سارے خاص شمارے، تے گوشے چھپے جیہناں وچ گورنمنٹ کالج لاہور دی سلور جوبلی، گولڈن جوبلی، ڈائمنڈ جوبلی، سو سالہ جشن، اک سو پینچھی سالہ جشن تے اک سو پینچاھ سالہ جشن دے موقعیاں تے نویں اشاعت دے نال کچھ حصہ یاں مکمل شمارہ پچھلے ”راوی“ توں چون کر کے دوبارہ شائع کیتا گیا۔ ”راوی“ چوں چون کر کے کئی کتاباں شائع ہوئیاں جیہناں وچ دو پنجابی کتاباں ”راوی دیاں چھلاں“ تے ”راوی رنگ“ شامل نیں۔ رسالہ ”راوی دے خاص شمارے تے گوشے جیہڑے اڈواڈ دوراں وچ گورمکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ شائع ہوئے۔

نمبر شمار	خصوصی شمارہ/گوشہ	تاریخ	رسم الخط	مدیر	صفحے
1-	مئی دی راوی	مئی 1912ء	فارسی اکھر	سید ذوالفقار الدین	40
2-	پنجابی نمبر	جنوری، فروری 1925ء	گورمکھی/فارسی اکھر	شیر سنگھ گیانی	7+11
3-	کوٹا نمبر	فروری 1931ء	فارسی اکھر	کیسر سنگھ کنول	12
4-	ساون نمبر	اکتوبر 1940ء	گورمکھی	ستنام سنگھ ہتکاری	18
5-	نانک نمبر	نومبر 1940ء	گورمکھی/فارسی اکھر	ستنام سنگھ ہتکاری	16+8
6-	سوندھی نمبر	نومبر یا دسمبر 1945ء	گورمکھی/فارسی اکھر	گورا اندر جیت سنگھ کیتھ	10+7
7-	پنجابی (الگ شمارہ)	اپریل 1971ء	فارسی اکھر	مشتاق صونی	79
8-	پنجابی (الگ شمارہ)	اپریل 1972ء	فارسی اکھر	مجید شیخ	52
9-	پنجابی (الگ شمارہ)	مئی 1973ء	فارسی اکھر	عبدالمجید شیخ	51
10-	قائد اعظم نمبر	دسمبر 1976ء	فارسی اکھر	زاہد کامران	81
11-	گوشہ احمد راہی	ستمبر 2002ء	فارسی اکھر	ندارد	15
12-	گوشہ شریف کنجاہی	ستمبر 2003ء	فارسی رسم الخط	ندارد	8
13-	گوشہ نجم حسین سید	2004ء	فارسی رسم الخط	ندارد	11
14-	گوشہ شریف کنجاہی	2007ء	فارسی رسم الخط	ندارد	11
15-	گوشہ محمد عباس نجمی	2012ء	فارسی رسم الخط	واصف لطیف	21

”راوی“ بھاری انگریزی کالج دا ادبی رسالہ سی پر ایہدے وچ پنجابی ورنیکلز زبانان نوں بھروسہ تھیں دتی گئی۔ پہلاں پہل ”راوی“ انگریزی زبان وچ چھپنا شروع ہو یا پر کجھ عرصے بعد اُردو، پنجابی، ہندی تے گورکھی دی اشاعت وی شروع ہو گئی۔ پنجابی دے حوالے نال ”راوی“ دی خصلت اے کہ مڈھ توں لے کے 1947ء تیکر گورکھی تے فارسی اکھراں وچ اکٹھا چھپداریا اے۔ ونڈ مگروں گورکھی ختم کردتی گئی پر فارسی اکھراں وچ حالے وی شائع ہو رہیا اے۔ بے پنجابی لکھتاں مثلاً اداریے، شاعری، نثر، کہانی، ڈراما، لیکھ تے ہاس رس دا ونڈ تیکر دا ویروا کیتا جاوے تاں دوویں رسم الخط بھروسہ چھپدے رہے تے زیادہ تر شماریاں وچ گورکھی تے فارسی اکھراں نوں کٹھی تھیں دتی جاندی رہی۔ ونڈ تیکر دے ”راوی“ دے پنجابی حصے توں بڑے چاتے پر بندھ نال دونوں رسم الخط چھاپے جاندے تاں بے ہندو، سکھ تے مسلمان سوکھ نال اپنے اپنے رسم الخط وچ لکھ سکسن۔ مڈھ توں لے کے ونڈ تیکر کل 985 گورکھی تے 1067 فارسی اکھراں والے (شاہ مکھی) صفحے چھپے۔ جد کہ ونڈ مگروں ہن تیکر 1697 صفحے تے اُردو، انگریزی وچ وی 123 صفحے چھپے۔ ایسراں جولائی 1906ء توں اج تاں رسالہ ”راوی“ دے کل 3872 صفحے چھپ چکے نیں جیہڑے پنجابی زبان تے ادب لئی کسے مان نالوں گھٹ نہیں۔

حوالے

- 1- H. L. O. Garrett, Abdul Hamid, A History of Government College Lahore (1864-1964), Lahore: Ripon Printing Press Ltd, 1964, P: 124
- 2- Ibid, P: 125
- 3- K. M. Sarkar, The course of The Ravi (Essay), Included: The Ravi (Special Jubilee Number), Lahore: Vol: XIX, No: 03, December 1924, P. 74.

4- لالہ رام پرشاد، بابے گل ٹل پادیو، (لوک گیت)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“، لاہور: جلد 5، شمارہ 38،

جنوری 1910ء، ص 26

- 5- انور سدید، ڈاکٹر، پاکستان میں ادبی رسائل کی تاریخ (ابتدا تا 1988ء)، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1992ء، ص 331
- 6- واصف لطیف، پنجابی زبان و ادب کے فروغ میں رسالہ ”راوی“ کا کردار، تحقیقی مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی، پاکستانی زبانیں، اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، 2020ء، ص 28
- 7- رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد 32، شمارہ 6، مئی جون 1938ء، ص 1
- 8- واصف لطیف، پنجابی زبان و ادب کے فروغ میں رسالہ ”راوی“ کا کردار، ص 321
- 9- شیر سنگھ گیانی، ہیرا شادی (گورکھی پابند نظم)، مشمولہ: مجلہ ”راوی“ لاہور: جلد: 19، شمارہ: 3، 1924ء، ص 135
- 10- پورن سنگھ، پروفیسر، کھو ہے اُتے (گورکھی آزاد نظم)، مشمولہ: مجلہ ”راوی“ لاہور: جلد: 20، شمارہ: 8، مئی 1926ء، ص: 2, 3
- 11- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب و ارتقاء، (1947ء-2003ء)، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004ء، ص 134
- 12- اوہی، ص 239

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو

LIFE WITHOUT COMPLETION (KHALQAT GAI ADHORI)

خلقت گئی ادھوری (شاہ حسین دی حیاتی، فکر تے شاعری)

Abstract

Society in broader sense is divided in two class groups, Poor and Rich. The rich group is always associated with ruling elite because their interests are served within that circle. The so-called religious personalities and bureaucracy is also served the interest of ruling elite for their personal gains. The second group is People, who are always struggling to meet their ends, and they have to live under the rule and economic oppression. Shah Hussain was part of, second group. He raised their concerns, present their hardships, became their voice and atlast become the conscious of his group. Shah Hussain used "Khalqat gai Adhori" for both groups who lived in a same society but are not alike and dont feel for each other. Rich group has done everything for their wealth but they lack conscious and knowledge. In objective conditions they have degrees and posts but on conscious level they are the real poor people of

society. The poor group was associated with poverty and Darveshi they have strong conscious. They are far behind in material terms but in they have the true knowledge. Shah Hussain poetry is about the second group. In this article we are trying to make a point that the real losers in this game are people with no conscious.

Keywords: Society, Rich, People, Economic, Shah Hussain, Knowledge

شاہ حسین دی کیتی گل وچوں چنے بول نیں:

کہے حسین فقیر سائیں دا، خلقت گئی ادھوری

کہے حسین فقیر سائیں دا، دنیا جاندى بڈی (1)

شاہ حسین (1538-1599ء) دی حیاتی، فکرتے شاعری دا اچھا کوئی کچھ نہیں، جیہدے اُتے سالوں بدھی گل نہ ہوئی ہووے، ارج جدوں ایہہ کچھ سامنے آیا، ”خلقت گئی ادھوری“ تاں شاہ حسین دی شاعری تے فکر دا جو منڈھ مول رہیا، اوہدے اتے کسے سے راج کے گل نہیں ہوئی۔ جہان دی صدیاں بدھی حیاتی وچ سے دا کوئی پنا اچھا نہیں دسد اجدوں انساناں اُتے شاہی دی پکڑ پکی نہ رہی ہووے فقیر تے درویشی نوں راج گدی ملی ہووے تے خلقت شوہدی نوں سکھ داساہ آیا ہووے۔ مصرعے پکھوں تاں شاہ، گدا اکو تر کڑی ٹلدے دسدے نیں۔ شاہ عملاں ولوں۔ خلقت نوں زور زبردستی دی لاٹھی نال پکدے تے خلقت ڈر، سہم و جھوں ادھ سستی، ادھ جا گدی، ٹردی، کھلوتی، ادھ راجی، ادھ بھگھی، ادھ راضی، ادھ کاوڑی، دسدی اے روز ازل توں خلقت دی اپوری ہوند، کدی پوری ہوندی نہیں دسدی تے شاہ حسین دوہاں دھراں وچوں خلقت نوں جا گیرتی دینوں مُردا نہیں۔ خاص طور تے اپنے ویلے جیلانی کامران ہو ریں لکھدے نیں:

”سولھویں صدی دنیا دے فکری ارتقا وچ اک بڑا اہم زمانہ اے۔ 1570ء

دے آل دوالے دنیا تے عملی تے تہذیبی نقشے اُتے کوئی اچھا بندہ نظر نہیں

آؤندا جیہڑا اوس واردات وچوں لنگھیا ہووے، جیہدے وچوں شاہ حسین

لنگھے نیں۔“ (2)

شاہ حسین دی سوچ، فکر تے حیاتی بارے وی و تھاں تے پاڑ پاؤن دیاں گلاں ملدیاں نیں، پاڑ پاؤن والی تاریخ اپنی پرانی نہیں گھٹ ودھ نوں ای اے۔ اوہناں دی فکر تے حیاتی نوں اکسارتاناں پیش کرن والیاں پینتری (35) کتاباں دی دس محمد آصف خاں ہوراں پائی، جیہناں وچوں ”بہاریہ“، ”حقیقت الفقرا“، ”حسنات العارفين“، ”عمدة التواريخ“، ”حدیقة الاولیا“، ”تحقیقات چشتی“، ”ہسٹری اوف لاہور“، ”تاریخ لاہور“، ”شالامارکی تاریخ“، ”لٹریری ہسٹری آف پنجاب“، ”ہنس جوگ“، ”پنجاب دے ہیرے“، ”پنجابی صوفی پوٹس“ تے ہور ڈھیر اہم نیں۔ ایس ای لیکھ وچ اوہ اگے جا کے لکھدے نیں:

”شاہ حسین دی آواز ساڈے لئی بیگانی نہیں، کیوں جے جیہناں سوالاں توں اوہناں دی واردات پیدا ہوندی اے اوہ سوال ساڈے زمانے دے سوال نیں، پر شاہ حسین نے اپنے زمانے نوں صحیح راہ لاون لئی اپنے آپ نوں پیش کیتا تے اوہدے گناہاں لئی اپنے آپ نوں قصور وار سمجھیا۔ اوہناں دی التجا اوس زمانے دی التجا اے پر اوہناں دی دعا ساڈے دور دی دعا اے۔“ (3)

ستارھویں صدی وچ فارسی نظم وچ لکھی گئی شاہ حسین دی سوانح عمری اُپر آدھا کتاب ”حقیقت الفقراء“ وچ اوہناں دی فکر، فقر، درویشی، انسانی سنیہے تے محبت بھرے وچاراں نوں مکھ رکھیا گیا، جہدے راہیں شاہ حسین دی سوچ صاف شفاف شیشے وانگ سامنے چمکدی دسدی اے۔ کتاب 1571ھ وچ شاہ حسین دے مرن مگروں کوئی بہتر (72) ورھے مگروں لاہور دے بزرگ شیخ محمود المعروف پیر محمد نے لکھی۔ اوہدی بنیاد ایہہ تذکرہ وی رہیا۔ خاص کر مولوی نور احمد چشتی نے ”تحقیقات چشتی“ نے سید محمد لطیف نے ”ہسٹری اوف لاہور“ لکھن ویلے ایس کتاب یا قلمی نسخے توں لا بھرتی۔ ایہدے اندر پیر محمد شاہ حسین دی حیاتی دی تصویر کجھ انج پیش کردے نیں:

”ترجمہ: اوہ فقیری علم دے دھاگے جوڑن والا اے۔ تار تار نوں وکھرا کر دین والا، تے پھیر جوڑ دین والا۔ اوہ جدوں پیدا ہو یا عام توں ظاہر وچ آیا۔ تواریخ ۹۴۵ھ آھی، اک واج غیب تھیں آئی، تے ایہہ ویلا آھا سحری سویردا، سبھے فقر بھرے درویشاں سنیا جو فقر دا ہون حسین دے وجود نال ہے۔ تے خوبصورتی فقر دی اوہدے نال جڑی ہوئی۔ اوہ ہمیش آسٹے رب دی ذات دا چنگ واقف آھا۔“ (4)

شاہ حسین دی شاعری تے فکری مہاڑ اوہناں توں 681 ورھے پہلاں بیضا، مشہد وچ آون والے حسین بن منصور حلاج (922ء-857ء) نال ڈھیر رلدے نیں۔ دوواں دی فکری سانجھ توں وکھ دوواں وچ عملی سانجھ حلاج ہون یعنی کھڈی اُنن والاکم کرن دی وی اے۔ دوویں انسانی آزار دے دار تے سُخن نوں بچھن تے طبقاتی ونڈ تے خلقت وُردھ ہوئے اوہناں بارے آکھیا جاندا اے کہ عام لوک ڈھانی نال جڑے دسدے نیں۔ شاہ حسین جیکرا کبر دے مول، بیاج تے مالے، آبیانے خلاف میدان وچ آن ہلہ مارن والے دُلا بھٹی نال کھلوتے نیں تاں حسین بن منصور حلاج بارے وی تاریخ دے پنے دسدے نیں:

”ترجمہ: حسین بن منصور اوس ویلے دے جاری مالیاتی نظام دے اُکا
خلاف آھا، اوہ نہیں چاہوندا آھا جو عوام توں بھاری ٹیکس تے خراج لیا
جاوے، تے اوس پیسے نوں عیاشی لئی ورتیا جاوے۔ ایس وجہوں، اوہ حسین
دے دشمن ہو گئے جیہناں داکم عوام توں پیسہ اکٹھا کرنا آھا، مال دا پورا محکمہ
ای اوہدے خلاف ہو گیا۔ ہن مذہب تے مالیات نال جڑے ایہہ دوویں
گروہ ای حسین نوں بھنڈن لگ پئے تے ایہہ الزام وی لایا جو حسین
غریباں نوں مفت وچ روٹی کھواندا اے تے پیسے وی دیندا اے۔ بغداد
دے ایس آمرانہ معاشرے وچ ایہہ گل وڈی حیران کر دین والی آھی جو
کوئی انسان ایناں عوامی تے عوام دوست وی ہو سکدا اے پر اوہدایاں مننا
آھا کہ جد اللہ تعالیٰ کسے انسان نال محبت کردا اے تاں لوکاں نوں اوہدی
دشمنی تے تیار کردا ہے۔“ (5)

خلقت نال جڑت اوہدے نال رلن دا ایہہ اوہی تصور اے جیہڑا صوفیاں دا مڈھ قدیم توں شعار رہیا جو عملی
تے فکری پردوہاں پکھوں اپنے اندرا کسار تار کھدا اے ایہدے وچ کار لگی اے رب دے اوس حکم دی پاسداری دی گل
جو جس انسان کسے اک انسان نوں گھاٹا دتا اوس جانو مینوں گھاٹا دتا تے جس کسے اک انسان دا دل دکھایا اوہ جانو
میرے راہ توں گرا ہے پئے گیا۔ منصور حلاج ہوریں رشتے دی ایس جڑت نوں بیان کردیاں آکھدے نیں:

میں اوہ ہاں جو میرا محبوب اے، میرا محبوب میں ہاں
اسیں دو، روحاں ہاں، جیہڑیاں اکوجئے وچ موجود ہاں
تسیں مینوں دیکھو گے تے اوس نوں دیکھو گے

تسین اوس نوں ویکھو گے تے مینوں ویکھو گے (6)

ایہہ اوس جڑت تے ملاپ دی گل اے جو ادھورے پن، ادھورانے پن تے ادھوری خلقت نوں پوری خلقت وچ بدل دیندی اے۔ پروفیسر موہن سنگھ ہوراں دی آکھی گل موجب
 ”صوفی لوکاں دا ایہہ وچار کہ دنیا فانی اے، تے ایس وچلیاں چیزاں وی
 فانی نیں۔“ (7)

شاہ حسین دی شاعری تے شاعری وچ موجود فکر نوں وی صوفی مت دے سوے وچوں پھٹی آکھیا جاسکدا اے، دنیاوی پکھوں اُچ میل دے اوہناں طبقیوں نوں جہڑے خلقت نوں عام ورتارے دیاں شیواں توں دور یڈے رکھن دے حیلے بہانے وچاردے رہندے نیں۔ اوس طبقے نوں وی اوہناں ادھورا ای آکھیا تے ہمیش حرص، ہوس تے مایا لوبھ وچ السائے لوکاں نوں ادھورا دنیا جتھوں تیک اوہناں دی اپنی ذات دا تعلق اے نور احمد چشتی دی کھوج موجب:

”لوکاں حضرت حسین نوں پکچھیا: تسین کون او؟ اوہناں جواب دتا، میں نہ

مقیم آں نہ پاندھی۔“ (8)

اُچی سچی معرفت دی گل جہدے سمجھن واسطے کسے اُچے سچے ویلے دی اڈیک اے گل سمجھن واسطے شاہ حسین خلقت نوں واروار ادھوری رہون پاروں ورجدے نیں، تے حکمی وسیب دی اکھ اوہناں اپر گوڑھی دسدی اے، اج توں چھونجا (56) ورھے پہلوں اج یعنی 2022ء دے 26 مارچ دی شامیں میلہ چراغاں اپر خلقت دی کھل نوں سٹور، وچ بدل دیاں ویکھیا جاسکدا اے اج توں چھونجا ورھے پہلوں 1966ء وچ وی محمد صفر میر ہوراں اپنے لیکھ ”اگ تے ڈگا“ وچ ایہی دسیا اے۔ ”اگ تے ڈگا“ دوہیں علامتاں شاہ حسین دی شاعری دیاں وڈیاں علامتاں نیں۔ صفر میر لکھدے نیں:

”سامراجی طاقتاں نے کچھے جیسے ساڈے سر تے اک ہور طبقاتی کلچر تھپ

دتا اے۔ قرون واسطی دے تعصب دی طرح نویں مُلاں تے قاضی عام

لوکاں تے اوہناں دے فنی اظہار کولوں ڈونگھی نفرت کردے نیں۔ ایہہ

صرف زبان دا مسئلہ نہیں سگوں معاشرتی رویے دا مسئلہ اے۔ انگریز راج

وچ ”ذہین طبقہ“ نہ صرف عام لوکاں دی زبان توں پرے اے، سگوں اوہ

عام لوکاں نال نفرت وی کر داسی تے اپنے آپ نوں اوہناں نالوں کوئی
اُچی مخلوق سمجھ داسی۔ ایہہ سامراجی ورثہ اے وی ساڈے مگروں نہیں تھا۔
ہور گلاں توں اڈ ایہدا اظہار لوکاں نوں شمالا مار باغ وچوں کڈھ دین نال
وی ہو چکیا اے۔ بھادیس ایہہ باغ کئی سالوں توں میلے دا پڑ لگا آؤنداسی۔
ایہہ حرکت اپنے منوں بڑی چالاکی نال کیتی جاندی اے۔ پرائس ٹولے دی
منافقت باغوں باہر لگے ہوئے نوٹس توں ای ظاہر ہو جاندی اے۔ پئی باغ
عام لوکاں لئی مرمت پاروں ۲۷ توں ۲۹ مارچ تائیں بندر ہوے گا۔ ”اللہ
دی شان پچھلے سال وانگوں ایٹکی وی میلہ چراغاں دی تے مرمت دی
تاریخ اکوای پے گئی۔“ (9)

تاریخ اتفاقی طور تے نہیں پیندی، گھتی جاندی اے اوہدی حقیقت تاریخ اتے تاریخ داوڈا کارن ہے، خلقت دے
ادھورے رہ جاوون دا۔

حوالے

- 1- شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2002ء، ص 59
- 2- جیلانی کامران، شاہ حسین، لاہور: پنجابی ادب، شاہ حسین نمبر، 1996ء، ص 77
- 3- جیلانی کامران، شاہ حسین، لاہور: پنجابی ادب، شاہ حسین نمبر، 1996ء، ص 85
- 4- پیر محمد، حقیقت الفقراء، لاہور: مجلس شاہ حسین، 1966ء، ص 27
- 5- صابر آفاتی ڈاکٹر، حسین بن منصور حلاج، لاہور: تخلیقات، 2005ء، ص 26-27
- 6- علی عباس جلاپوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2003ء، ص 162
- 7- موہن سنگھ پروفیسر، صوفی ملت دانکاس، لاہور: پنجابی ادب، شاہ حسین نمبر، 1966ء، ص 19
- 8- نور احمد چشتی، تحقیقات چشتی توں، لاہور: پنجابی ادب، شاہ حسین نمبر، 1966ء، ص 57
- 9- زینو (صفر میر)، ڈگاتے آگ، لاہور: پنجابی ادب، شاہ حسین نمبر، 1966ء، ص 162

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ حافظہ نازیہ انور

FOLK LOR IN THE POETRY OF FAQEER FAISALABADI**فقیر فیصل آبادی دی شاعری وچ لوک رنگ****Abstract**

Fakir Fasalabadi is a reverend name in punjabi poetry. His poetry is characterized by almost all the aspects of human life and society. In his poetry folk hue is prominent along with the combination of tradition and modernity. The poet is the most sensitive person of society. He feels the agony of society more than a lay man. If one looks in this perspective, Fakir Faisalabadi is the best projection of natural poetry, human emotions and feelings. Fakir Faisalabadi was a man of saintly disposition that's why his poetry reflects the mystic tint and along with this he seems to follow the stairs of genuine love through the path of virtual love. The land of punjab is the land of literature and folk songs. These folk songs are mirrors of our civilization and customs in which by seeing our past we can materialise our present and future. Fakir Fasalabadi also laid the foundations of his rang mahal on folk

songs. His songs enrape sweetness and melodious effects because in his hearts of heart by putting the sweetness of emotions he planted the plants with aroma of love. There emotions by taking the form of folk songs scattered the fragrance of love. These songs seem the voice of hearts of the readers. There is no ostentatiousness and fictitiousness. Sweetness of tone, rhythm and folk tint have increased the appeal of these songs. In his poetry the description of human amicability, love, hardwork, struggle and love for relation is prominent. Fakir Fasalabadi is true server of his folk language. He was in great love with his native language. That's why he filled all the hues and tints of poetry in his native language. In the topics of his colourful poetry the most prominent feature is the melodious rhythm of gaxal and poem. Mostly by reading his ghazals and poems we find the melodious rhythm. He is true lover of nature. His imagination makes him communicate with natural phenomenon. He not only himself enjoys this natural beauty but also gets his readers enjoy natural serenity. The folk tint of his poetry is the most prominent and beautiful completion of perspective of Punjabi poetry.

Keywords: Poetry, Human Life, Society, Rang Mahal, Readers

لوک ادب کسے قوم دا عظیم سرمایہ اے کسے زبان دے لوک ادب دی تاریخ زبان دی تاریخ نال جڑی ہوندی اے۔ لوک ادب انسان دا اوہ سرمایہ اے جیہڑا اس دی حیاتی نوں اوہدی تہذیب تے ثقافت نال جانو کرواندا اے۔ لوک ادب تہذیب دا عکاس اے۔ اج دے دور وچ اجہی شاعری ادب تے تہذیب دی وڈی خدمت اے۔ اجہی شاعری فطری جذبات تے خیالاں دا نتیجہ اے۔ اوہ خیال جیہڑے دل دی بھٹی وچ انگور دے شیرے وانگ پکدے رہندے نیں اک دن آپ مہاڑے اکھراں دا روپ دھار کے شاعر دے قلم راہیں سامنے آن کھلوندے نیں۔ پنجابی ادب بڑا خوش قسمت اے کیوں جے ایہدی جھولی لوک شاعری نال بھری پئی اے۔ لوک رنگ وچ رنگی شاعری لکھن والیاں وچوں اک ناں فقیر فیصل آبادی ہوراں دا اے۔

فقیر فیصل آبادی یکم جنوری 1948ء نوں چک نمبر 282 گ۔ ب نور پور بستی، تحصیل گوجرہ ضلع ٹوبہ ٹیک سنگھ وچ فضل دین دے گھر جمے۔ بچپن وچ گیت سنن دی عادت نے اوہناں وچ گیت لکھن دا شوق پیدا کیتا تے ایہو شوق اوہناں نوں ادبی محفلاں تک لے گیا۔ شاعری دا مڈھ اوہناں گیتاں توں رکھیا تے فیر ادبی متراں اوہناں نوں غزل لکھن دا مشورہ دتا۔ اوہناں دے گیتاں وچ لوک روایت دا ڈھیر اثر دکھالی دیندا اے۔ لوک گیتاں وچ پنجاب دی ثقافت، تہذیب، گھر وکی رشتیاں نال محبت دا اظہار، مٹی دی خوشبو، دھرتی نال محبت تے لوکائی دیاں سدھراں تے امنگاں ازلی حقیقتاں بن کے ابھر دیاں نیں۔

فقیر فیصل آبادی دیاں گیتاں وچ نازک خیالی، شدت جذبات، سوز و گداز تے لوک رنگ دے نال نال فکری سانجھ وی موجود اے۔ گیت پڑھکے انج جا پدا اے جیویں الھڑاں جڈیاں دے خاباں دیاں تصویراں بنا کے سامنے رکھ دیتاں ہوں۔ عشق مجازی تے عشق حقیقی دا مٹھا مٹھا سیک اوہناں دی شاعری وچ لہجہ اے۔ فقیر فیصل آبادی نے کسے ہیئت یا فارم دی پابندی توں آزاد ہو کے سدھ پدھرے ڈھبیں گیتاں راہیں کوئل جذبات دا اظہار کیتا۔

فقیر ہوراں دی شاعری وچ روایت تے جدت دی رلت نال لوک رنگ اگھڑواں اے
 کلاسیکیت تے جدیدیت دے اکھ نال تشکیل دتی کلاسیکی پس منظر دی غزل وچ لکھدے نیں:

آوے تینوں مت نی کڑیے
 سوہنا سوہنا کت نی کڑیے
 دھیاں دھن پرایا ہوندا
 سدا نہ مایاں چھت نی کڑیے (1)

فقیر فیصل آبادی دی غزل تے بلھے شاہ دی کافی ”کت کڑے نہ وت کڑے“ دی گہری چھاپ
 دکھالی دیندی اے۔ فقیر فیصل آبادی اوکھے لفظ ورت کے اپنی شاعری نوں گنجدار بناون دی تھاں
 سادگی نال پڑھن والے دادل موہ لیندے نیں۔ شاعر معاشرے دا احساس ترین جی اے اوہ محبتاں ونڈ
 داتے محبتاں دا چاہیوان ہوندا اے اوہدے خلوص تے وفاداری دی قدر نہ ہووے تے اوہ اندروں ٹٹ
 جاندا اے۔ ہر رنگ وچ بے چین رہنا وی شاعر ییدی عادت اے۔ اکلا پابندے دے اندروں پھٹدا اے
 پرایہدیاں جڑاں دور تیک کھلریاں ہوندیاں نیں۔ اکلا پے تے تنہائی دی کیفیت دن رات بندے نوں
 وہماں وچ پائی رکھدی اے خوف دی وگن وچ لپیٹی رکھدا اے۔ بندیاں دے اکھ وچ کلیاں رہ جان دی
 صورت وچ بندہ باہر دی دنیا کولوں اُکا ای ڈر جاندا اے اکلا پے دے خوف توں جنم لین دے وہم بڈ
 اویاں بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید آکھدے نیں کہ:

”اکلا پے تے تنہائی دی ایہ کیفیت جدوں بندے نوں پوری طرح
 اپنی وگن وچ لے لیندی اے تے ایہدی لکھ چوں اک خوف
 پھٹدا اے جیہدے وچ کئی وہم بڈاوے لکے ہوندے نیں۔“ (2)

کلا بندہ اپنے آپ نال گلاں کردار ہندا اے تے اکلا پا اوہنوں اندروں خالی کردیندا اے۔

شاعر نے حیاتی داد بوہتا حصہ پردیس لنگھایا ایس لئی اوہ جانے نہیں کہ سبناں پیاریاں کولوں دور رہنا ڈاھڈا اوکھا اے۔ شاعر جماندروای حساس تے درد مند دل لے کے دھرتی تے پیردھر دے نیں۔ ہڈھ بیتی تے جگ بیتی نوں جدوں شعراں وچ ڈھالیا تے لوکائی دے دلاں دی دھڑکن بن کے اوہناں دے شعر پردیس دی اداسی دے سفر دی داستان بن گئے۔ اداسی دے سفر بارے اخلاق حیدر آبادی ”فقیر فیصل آبادی۔۔۔ اک آفاقی شاعر“ وچ لکھدے نیں:

”دیارِ غیر وچ حیاتی دا چوکھا حصہ لنگھا ون پاروں فقیر ہوراں کول
اداسیاں دا سفر وی ملد اے۔ ایہہ سفر معاشی لوڑاں دی تھاں اپنے
اندر پیار دا نگھ رکھدا اے۔ ایہو وجہ اے جے اوہناں دی اداسی
دیوے دا دھواں بنن دی تھاں اک اجہی لاٹ بن جاندی اے

جیہڑی اکھ دے دیوے وچوں نکلی اے“۔ (3)

حیدر آبادی فقیر ہوراں دی شاعری وچ اکھ دے جس دیوے دی گل کیتی اوس وچ لوکائی داد در شامل ہو کے
تبرکا تبرکا بھڑکن دی تھاں درد سمندر بن گئی اے جس پاروں شاعر دے اکھر لوک رنگ دیاں اجہیاں تصویریاں جا پدے
نیں جہناں دے نین نقش شاعر نے اکھراں دے برشاں نال گھڑے تے اوہناں وچوں معاشرے دے دکھ درد دا
نرول روپ سامنے لیا ندا۔ فقیر فیصل آبادی دی شاعری وچ معاشرے دے دکھ درد دیاں تصویریاں موہوں بولدیاں
نیں جنہاں وچ شاعر نے عجیب طرحاں داد دتے سوز بھر دتا اے ایہ درد حیاتی دیاں نکلیاں نکلیاں محرمیاں تے
چھوٹیاں چھوٹیاں خوشیاں ہتھ نہ آون دا نتیجہ اے جس پاروں اوہناں دی غزل وچ بے بسی تے بے چارگی توں پھٹن
والی کوک شامل اے اوہ دکھاں وچوں خوشی تے جھگڑیاں وچوں صلح دا پہلو لبھن دا جتن کردے نیں کیوں جے اوہناں
نوں اوس گل دا ڈاھڈا احساس سی کہ جھگڑیاں تے غلط فہمیاں نال دلاں وچ پے جان والیاں گنڈھاں پیار محبت نال ای
کھولیاں جاسکدیاں نیں:

جیہڑیاں جھگڑیاں جھیڑے دے وچ پے گئیاں سن
گنچھلاں اوہو نال میں پیار دے کھولیاں نیں (4)

فقیر فیصل آبادی نوں جھوٹ تے منافقت توں سخت نفرت سی اوہ منفی رویاں دی چادر تان کے سٹے جھوٹے
راہبر اں تے دوست نما دسمنناں دے چہریاں توں نقاب لہا کے اوہناں دا اصل روپ لوکائی دے سامنے لیا کے اخلاقی
قدراں دے پرچارک بن کے ابھرے۔ اوہناں معاشرے دے دکھاں درداں تے اخلاقی قدراں دی گراوٹ دی نہ
صرف عکاسی کیتی سگوں تلخ حقیقت نوں معاشرے دے ہر جی دے دل دی آواز بنا کے اپنی آواز وچ رلا لیا انج
اوہناں دی آواز لوکائی دے دلاں دی دھڑکن بن کے ابھری کیوں جے اوہناں حقیقت پسندی نال سچائی نوں ویکھیا،
پرکھیا تے اوہ دے نال اکھ ملاون دی جرات کیتی ایسے پاروں اوہناں دی شاعری وچ لوکائی دا درد تے دیس مٹی دی
واشنا رچی دسدی اے۔ شاعری وچ لوکائی دے دکھاں، درداں، مجبوریاں، اوکڑاں تے بے بسی دا بیان روایتی ہون
دی تھاں وارداتی اے۔ حساس بند منفی قدراں تے منفی رویاں نوں قبول نہیں کردا۔ چنگیاں قدراں جیہڑیاں مکدیاں
جا رہیاں نیں ہر حساس بندے وانگ فقیر ہوراں نوں ڈاڈھا دکھ اے اوہناں دی شاعری گواچیاں قدراں دا نوحہ
جا پدی اے:

دید لحاظ تے لوکاں وچوں مکدی جاندی

پیار محبت والی کھیتی سکدی جاندی (5)

اجو کے مشینی دور تے اوپری تہذیب نے لوکائی نوں اپنی ثقافت تے اخلاقی قدراں توں دور کر دتا
اے۔ ویلے دی تیز رفتار نے لوکاں نوں اینا مصروف کر دتا اے کہ رسماں، پنھان دی ویلھ ای نہیں رہی۔ منافقت،
ریاکاری تے حرص و ہوس بھرے دور وچ ہر منکھ سے سفنے گواچے گئے نیں اک توں اگے ودھن دی دوڑ نے انسان نوں
انسانیت دتا اے۔ فقیر ہوراں نے وی ایس مادیت پرست تے گھٹن زدہ ماحول وچ اکھ کھولی، ماحول وچ امن تے
آشتی دے سفنے ویکھدے تے خاب نوں پورا کرن لئی فکر دے جذباتی ہڑکولوں کم لے کے حیاتی دیاں اوکڑاں نوں
نخیاں وچ بدل کے صحراواں وچ پھل کھڑاؤن دا آہر کیتا۔

فقیر فیصل آبادی کول ذاتی تے اجتماعی دکھاں دا جھورا اے۔ شاعری وچ انسانی دکھاں دی کہانی کدی

اتھرواں وچ ڈھلدی تے کدے عزم تے حوصلے دا دیو ابا لدی اے اوہناں لوکاں نوں جس طرحاں دے حالات نال نبرد آزما ہوندیاں ویکھیا اوہناں نوں لفظاں دا روپ دے کے غزل دے پیکر وچ ڈھال دتا، اوہناں دی شاعری ہڈ بیتی تے جگ بیتی بن گئی۔ فن اوہو چوندا اے جس وچ عوام دے جذبیاں، سدھراں تے امنگاں دی بھرویں عکاسی ہووے لوک رنگ نوں شاعری وچ سموئے بناں کوئی شاعر عوامی رنگ دا حامل نہیں ہو سکدا۔ ایس حوالیو فقیر ہوراں اپنے آپ نوں لوکاں کولوں دکھرائیں جانیا۔ اوہناں نوں احساس اے پئی دکھی دل دا حال صرف دکھی جان سکدا اے جیہڑے ہمیش سکھ مان دے نیں اوہ کدے دکھیاں دی پیڑ نہیں سمجھدے فقیر ہوری آکھدے نیں:

کول دکھیاں دے آ کے بہندے دکھی لوک

پیڑاں اپنیاں آپ اوہناں نے پھولیاں نیں (6)

کول لفظاں دی ورتوں جذبات دی شدت دی عکاسی سوز تے گداز، مترنم بحر اے تے فقیر فیصل آبادی دی شاعری نوں لوکاں دے دلاں دی دھڑکن بنا دتا۔ اوہناں دی غزل تے نظم وچ گیت والا ترنم موجود اے جیہڑا اوہناں دی غزل نوں گیت نال جوڑدا اے اوہناں دیاں اکثر غزلاں پڑھدیاں گیت والی مدھر لے دا جھولا پیندا اے۔ گیت والی مترنم بحر وچ رچی ہوئی غزل وچ لکھدے نیں:

ترا تکیا حسن جمال گڑے

تیرے گورے گورے گال گڑے

توں اس دل توں پچھ لے میرے نی

تیرے دکھڑے میرے نال گڑے (7)

شعران دی رومانویت دا احساس دلاں نوں دھڑکن بن کے ابھر دا اے تے اوہناں دی شاعری عوامی جذبیاں دی آئینہ دار ہوندی اے۔ کائنات دا مڈھ محبت اے دنیا دی رونق محبت دے دم نال اے پنجاب دیاں مشہور لوک کہانیاں ہیرا رانجھا، سسی پنوں، سوہنی مہینوال تے سیف الملوک محبت دے سچے جذبیاں دیاں داستاناں نیں جہاں نوں وڈے شاعر نصیب ہوئے تے ادا ہو کے قصے ہو گئے۔

پنجاب دیاں لوک داستاناں ایس دھرتی دا حسن تے انملا سرمایہ نیں فقیر فیصل آبادی نے لوک داستاناں

دے کرداراں نوں اپنیاں شعراں راہیں اختصار دے نال رومانوی داستاناں اکھاں سامنے لیا کھلا ریاں۔ لوک داستاناں دے سہمے کرداراں تے عشق دے راہ وچ دتیاں قربانیاں نوں منحصر تے جامعیت نال اکو غزل وچ سمو کے قادر الکلامی داثبوت دتا:

رانجھا ہويا فٹ فقير بن کے جوگی لبھدا ہیر
 ستی رہ گئی سسی یارو پنن نوں آ لے گئے ویر
 عرب دا راجا سوہنا قیس ہويا لیلی عشق اسیر
 مہینوال نے سوہنی خاطر تن کباب بنایا چیر
 عشق شیریں دے وچ فرہاد پٹ پہاڑ وگایا شیر
 ستا مرزا جنڈ دی چھاں صاحبان توڑ گوائے تیر
 ویکھ فقیرا عشق دے کارے ماریا مرزا خان شمیر (8)

کاں دھرتی دا ڈھیر پرانا پکھی اے پنجابی شاعری وچکاں دی علامت تو اترا نال ورتی گئی۔ قرآن مجید وچ ہائیل تے قابیل دے قصے وچ کاں دا ذکر اے۔ پنجابی شاعری وچ کاں دے ذکر دے حوالے نال نوید شہزاد ’پورن ماشی‘ وچ لکھدے نیں کہ:

”جھتوں تیک پنجابی شاعری دا تعلق اے ایہدے وچ کاں دا ذکر بڑے
 بھرویں ڈھنگ نال ملدا اے ہر شاعر (لکھاری) کول ایس پکھو دے ناں
 وچ گھٹ ودھ تبدیلی وی ملدی اے جیویں کدھر کاں کدھرے کاؤں،
 کاگ، کا کا کا نگ، کا نگاتے کاؤں وغیرہ“۔ (9)

جدید شاعراں کول ایہہ علامت مضبوط پکھوں سامنے آئی۔ کاں دے بولن نوں اڈیک، درد، وچھوڑا، آس، امید دے چاواں دے معنی وچ ورتیا گیا۔ فقیر فیصل آبادی نے کاں دی علامت آس تے اڈیک دے معنیاں وچ ورت کے لوک رنگ شاعری وچ بھرن دا جتن کیتا۔

موسیقی غزل دی جان اے فنی چٹنگی نال جے موسیقیت تے غنائیت شامل ہو جائے تے کلام دا لطف

دوہناں ہو جاندا اے موسیقیت نال غزل وچ چاشنی تے مٹھاس پھٹدی اے سگوں رومانیت دارنگ وی غالب آجاندا اے۔ فقیر فیصل آبادی نے مترنم بحراں ورت کے غزل وچ موسیقیت ارادی نال ای نال اوہناں غزھلاں وچ تپے تے ماہیے والا رنگ بھرتا۔ جنہاں وچوں پنجاب دی ثقافت دارنگ ڈھلکاں ماردا اے ایس رنگ دیاں غزلاں پڑھ کے ٹپے تے ماہیے ورگا مٹھا مٹھا سواد آؤندا اے۔

فقیر ہوریں اخلاقی قدراں دے پرچارک نیں اوہناں موجب ویلے دے بھانڑ نے اخلاقی، سماجی تے تہذیبی قدراں دامہاندرامسح کردتا اے۔ جس پاروں ایس دھرتی دے دواسی دکھاں دے عذاب وچ پھس گئے۔ اوہناں دی آواز رویے دے خلاف احتجاج بن کے ابھری اوہناں دی شاعری پڑھ کے جا پیدا اے کہ حیاتی دیاں اوکڑاں سوکڑاں تے روزمرہ دے حالات اتے اوہناں دی ڈونگھی نظر اے۔ شاعری دا تعلق اخلاق نال اے کسے مہذب معاشرے وچ اخلاقی قدراں خاص اہمیت رکھدیاں نیں کیوں جے اوہناں قدراں دی پاسداری توں بغیر مثالی معاشرہ قائم نہیں ہو سکدا انسان خود غرضی، لالچ، بے حسی تے حرص و ہوس پاروں اینا ڈگ پیا اے انسانیت دی سطح توں تھلے آ گیا اے فقیر فیصل آبادی نے شاعری راہیں اخلاقی گراوٹ دا ذکر کردیاں سانجھ دا جتن کیتا اے۔ شاعری وچ غریب دی بے بسی، حاکماں دا ظلم تے مکدیاں اخلاقی قدراں دا نوحہ اے۔ فقیر ہوری حساس رکھن والے شاعر نیں جس پاروں اوہناں شاعری راہیں امن، محبت تے بھائی چارے دا پیغام دتا۔ بے مروتی تے خود غرضی دے جن نے ہمدی وسدی خلقت دے دلاں نوں پتھر کر کے چپ دے جندرے لادتے۔ حساس فرد ہون ناطے اوہ بے حسی تے چپ نہیں رہ سکے سن دنیا وچوں نفرت، دکھ درد، بھک ننگ، ناامیدی، خود غرضی تے بے حسی مک جاوے اوہدی تھان ہر پاسے سکھ دا چانن کھلر دا اے۔ امن، پیار، محبت تے بھائی چارے دی بھال وچ پھرن والے شاعر نے لوکاں نوں لڑائی جھگڑی توں ٹھاکیا تے صلح صفائی نال معاملے حل کرن دی صلاح دتی۔ روایت دے علمبردار شاعر نے شعر وچ وارث شاہ والا انداز اپنایا۔ قدراں دی موت اتے دین دے نال نال اوہناں دی شاعری وچ سماج دی دو غلے پن تے انسانیت دی بے قدری پاروں دلاں دے پتھر ہو جان دا ذکر اوہناں انسان نوں دو غلے پن توں دور رہن دا مشورہ دتا:

تسیں وی رہنا میرے ویرواں دو غلے پن توں دور

ماہر بہت زیادہ آدم اج دو غلے پن دے وچ (10)

منفی رویاں دی چادر تان کے سُستی راہبر اے، راہزناں تے دوست نما دشمنان دے چہریاں اتوں نقاب لاه کے اوہناں دا اصل روپ لوکائی سامنے لیا کے فقیر فیصل آبادی نے اخلاقی قدراں دی سانجھ دا سبق دتا اے۔ شاعری جذبییاں نال بھری اے تے احساس اے کہ سائنسی تے تکنیکی دور نے انسان نوں مادیت پرست بنا کے اصلیت توں دور کر دتا اے جس پاروں انسان پیار، محبت تے انسانی ہمدردی توں وانجھیا ہو گیا اے۔ دوغلا پن فرد دی تھاں اک نسل، اک عہد، یاں اک گروہ دے حوالے نال وی بیان کیتا گیا اے۔ ڈاکٹر انعام الحق رائے دیندے نیں:

”اک ہور مضمون جیہڑا شروع توں ای غزل دا محبوب موضوع رہیا اے

رہبایار ہنما دے دوغلا پن نال متعلق اے کیوں جے اکثر اوقات رستہ دسن

والا ذاتی منفعت دی خاطر قافلے نوں کراہے پا کے آپ پاسے ہو

جاندا اے۔“ (11)

منافقت، ریاکاری، خود غرضی تے حرص ہوس بھرے دور وچ ہر منکھ دے سنے گواچے نیں۔ فقیر نے ماحول وچامن تے آشتی دے سنے ویکھ کے خواب نوں پورا کرن لئی تے حیاتی دیاں اوکڑاں نوں نشیاں وچ بدل کے صحراواں وچ پھل کھڑاؤن دا آہر کیتا۔ اندر دی ٹٹ بھج، حیاتی دیاں اوکڑاں، دکھاں درداں، معاشی ناہمواریاں تے لوکائی دے کالے کرتوتاں نوں سچائی نال بیان کر کے فقیر ہوراں سماج نال سانجھ جوڑن دا جتن کیتا۔ سدھراں دے پیڑ پراگے وچ پھسے منکھ بارے غلام مصطفیٰ بسمل آکھیا:

”اجوکا منکھ حیاتی دیدو پڑاواں وچ پھسیا ہو یا اے۔ اندر تے باہر دوہاں

بنے ہسٹراے۔ ایس چکی وچ سدھراں تے پیڑاں دے پراگے ولدے

ولدے اوہ آپوں ولیا جا رہیا اے۔“ (12)

فقیر ہوراں ہیبت دی پابندی توں آزاد ہو کے سدھ پدھرے ڈھب وچ اپنے کوئل جذبییاں دا اظہار کیتا۔ کائنات دی بنیاد محبت اے دنیا وچ رونق وی محبت دے دم نال ای اے جدوں پیار تے محبت جذبییاں نوں زبان دیندے نیں اوس ویلے مونہوں جیہڑے بول نکلدے نیں اوہناں وچ جذبییاں دا ٹھاٹھاں ماردا سمندر اے۔ پنجابی شاعری وچ محبوب بے پرواہ تے عاشق دے خلوص تے محبت دا چاہیوان اے۔ محبوب دی بے رخی

عاشق نوں داس کردی اے جس پاروں عاشق دی حیاتی دے دن رو رو کے لگھدے نہیں اوہنوں کائنات دی ہر شے بے معنی جا پدی اے۔ فقیر فیصل آبادی وی محبوب دی جدائی وچ کلمے رکھ وانگوں ہر ہر ساہ نال بے پرواہ محبوب دیاں خیراں منگدے تے محبوب دے حسن دے قصیدے پڑھدے نہیں۔ زنانی گہنیاں دی شوقی ہوندی اے لوک گیتاں وچ گہنیاں دا ذکر ودھیرا اے۔ نوید شہزاد گہنیاں نوں سدھراں تے چاواں دا ترجمان قرار دیندے نہیں۔ اوہناں موجب:

”جتھوں تیک گیتاں دا تعلق اے گیتاں وچ ہار سنگھارتے گہنیاں دا ڈھیر

ذکر ملدا اے۔ ایہہ گہنے سدھراں، چا، ہوکے، ہاواں اتے دل دیاں ہور

کئی وارداتاں تے کیفیتاں دے ترجمان جا پدے نیں۔“ (13)

فقیر کیلن دا ہنر جاندا اے ”پراندہ“ ماہی نال اے اوہنوں جا پدا اے جیویں پراندے دے شیشاں وچوں ماہی اوہدا دیدار کر رہیا اے۔ جذباتی کیفیت نوں فقیر ہوراں گیت دے اکھراں وچپر وکے سنگھاریا اے:

لال پراندہ شیشاں والا لے دتا اے جاں نثار مرے

پایا گنڈھکے نال والاں دے جو، اوہو کردا اے دیدار مرے (14)

فقیر ہوراں گیتاں وچ لوک گیتاں دی پردھان پنجاب دی ٹیاردے گہنیاں دا ذکر کردیاں ریشمی کرتی، کجل، سک، جتی، جھانجر، ست رنگیاں ونگاں، سرخی گجرے تے مندیری دی سلاہنا وکھو وکھ دھبوں کہتی۔ گیت سچے جذبیاں تے سدھراں دے لشکارے نیں گیتاں وچ جمن توں مرن تیک دے گیت نیں۔ شادی ویاہ دیاں گیتاں وچ پنجابی وسیب دے نین نقشے اتے دھیاں رانیاں دے مایاں کولوں وچھڑن دے گیت ڈونگھا درد سمیٹی رکھدے نیں۔ دھیاں پر ایادھن نیں اک دن اوہناں نوں مایاں دا گھر چھڈ کے سوہرے گھر جانا پیندا اے وچھوڑے دی جذباتی کیفیت لوک گیتاں وچ وکھو وکھ اے۔ مایاں گھر لاڈاں نال پللی دھی دا جدوں گھر وچوں وداع ہون دا ویلا آؤندا اے تے اوہ گھر جتھے بچپن لنگھایا، ہسیا کھیڈیا، اتھوں وچھڑن دا خیال دل دے ٹوٹے کر دیندا اے۔

بابل اگے ترے لاڈ دھی دیاں جذبیاں نوں فقیر ہوراں درد ویلے ڈھنگ بیانیا اے۔ میں تیرا ہر حکم سرمتھے

رکھاں گی۔ نمائی دھی دے بابل اگے پائے باڑیاں نوں فقیر ہوراں گیت دے روپ وچ بیان کیتا اے:

بالا نہ گھروں کڈھیں لاڈو دھی رانی نوں
دیواں گی سلامی تیری ایس مہربانی نوں
رکھی سکھی کھا کے لتوں زندگی گزار دے
ماں باپ بہن بھائی جیہی نہ بہار وے
ڈار وچوں وچھوڑیں نہ توں کونج نمائی نوں
بالا نہ گھروں کڈھیں لاڈو دھی رانی نوں (15)

پنجاب دی دھرتی گیتاں دی دھرتی اے گیت حیاتی دے ہر پکھ نوں سمیٹے کھلوتے نیں۔ گیت لوکاں دیاں
جذبییاں تے تہذیبیاں دا شیشہ نیں۔ افضل پرویز لوک گیتاں بارے لکھدے نیں:

”پنجاب دے لوک گیتاں وچ پنجاب دا مہاندر اپورے جو بن سنے اگھڑ
کے سامنے آؤندا اے تے ایہہ گیت اوس کھلے تے وڈے علاقے وچ
بولیاں جان والیاں بولیاں تے لچیاں وچ اج وی گائے جاندے
نیں۔“ (16)

فقیر ہراں دے گیت اسلوب پاروں لوک گیت جا پدے نیں۔ اوہناں دا اسلوب من کچھواں اے جیہڑا
دلاں دے تاراں نوں ٹنڈا تے محبتاں دی واشنا کھلاردا اے۔ گیت رومانی جذبییاں دی کولماتا تے ایس دی راہ وچ
آن والے وچھوڑے دی کیفیت نوں نروئے ڈھنگ نال بیان کردے نیں۔ گیت محبتاں دا والہانہ اظہار نیں
وچھوڑے دی اک داسیک سموئے نیں۔ گیتاں وچ لوچ، مٹھاس تے رس ایس واسطے وی اے کہ اوہناں اپنے من
مندروچ لوکائی دے جذبییاں دی چاشنی تے کولماتا نوں رچایا و سایا تے فیراہناں سوچاں تے جذبییاں نوں لوک رنگ
وچ گنھ کے گیتاں دے روپ وچ پیش کردتا اوہناں دے گیتاں وچ لوک گیت تے لوک رنگ بارے ڈاکٹر اظہار
احمد گلزار لکھدے نیں کہ:

”باباجی فقیر فیصل آبادی ہوراں اپنی شاعری دارنگ محل تعمیر کرن لئی لوک
گیتاں کولوں مضبوط عینہاں دا کم لیا اے۔ اوہناں دے اظہار دا طریقہ ایہنا

من کچھواں تے منفرد اے پئی عام بندہ اوہناں نوں لوک گیت ای خیال
کردا اے۔ (17)

سٹہ ایہہ کہ فقیر فیصل آبادی نے اجو کے شاعراں وچ اپنی وکھری پچھان بنائی۔ اوہناں دی شاعری نے انسانی
حیاتی تے معاشرے دے تقریباً سارے پہلوؤاں نوں اپنے کلاوے وچ لتا جیہڑی لوکاکی دے جذبیاں تے خواہشاں
دی ترجمانی کردی اے۔ اوہناں دے جذبیاں، آرزواں تے سدھراں دی بھروس عکاسی کیتی اے۔ عوام دی سماجی
حیاتی دے شعور تے لوک وسیب دی عکاسی توں بناں کوئی شاعر لوک رنگ دا حامل قرار نہیں دتا جاسکدا۔ فقیر ہوراں دی
شاعری اوہناں وصفناں نال گجھی اے کیوں جے اوہناں اپنے اپ نوں کدے وی لوکاکی توں دکھ نہیں جانیا۔ حیاتی دے
نکے مسئلے، دیس پیار دے جذبے تے سماجی رشتیاں دے ڈونگھے احساس تے اوہناں نوں عزم تے حوصلے دا شاعر
بنایا۔ اوہناں دی شاعری پڑھ کے جا پدا اے کہ اوہ دھرتی واسیاں دے جذبیاں دے ترجمان نیں۔ ایسے سوچ،
احساس تے فکر نے اوہناں دی شاعری وچ لوک رنگ بھر دتے جیہڑے دلاں دی دھرتی نوں مہکاون دا جتن کردے
دکھالی دیندے نیں۔ پیار، محبت تے خلوص و نڈن والے شاعر نے اکھراں دی چٹکی ورتوں نال شاعری وچ اچھے رنگ
بھرے جیہڑے مایوسی دے ہنیرے وچ امید دی کرن بن کے ابھرے۔ دنیا دی بے ثباتی تے آخرتی دی فکر جیہہ
موضوع صوفی شاعراں کول ڈھیر لہند اے۔

فقیر ہوراں دے شعری مرتبے دا تعین آون والا ویلا ای کرے گا۔ تاہم اوہ پنجابی گیت، نظم تے غزل وچ
نمایاں آواز بن کے ابھرے نیں جس نوں نظر انداز کرنا ممکن نہیں۔ اوہناں آل دوالے دی سماجی، سیاسی تے ثقافتی
حیاتی دیاں تصویراں الیک کے اوہناں وچ اچھے لوک رنگ بھرے کہ تصویراں موہوں گلاں کردیاں دسدیاں نیں جس
پاروں اوہناں دی شاعری لوکاکی دے دلاں دی دھڑکن بن کے جیوندی جا پدی اے۔

حوالے

- 1- فقیر فیصل آبادی، نت اڈیکس، فیصل آباد: سنگت پبلی کیشنز، 2011ء، ص 123
- 2- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دارالتقاء، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004ء، ص 553
- 3- اخلاق حیدر آبادی، مضمون: فقیر فیصل آبادی۔۔۔ اک آفاقی شاعر، مشمولہ: میلہ چاردناں دا، فقیر فیصل آباد، ص 14
- 4- اوہی، ص 62
- 5- فقیر فیصل آبادی، نت اڈیکس، ص 123
- 6- فقیر فیصل آبادی، میلہ چاردناں دا، ص 62
- 7- اوہی، ص 71
- 8- فقیر فیصل آبادی، نت اڈیکس، ص 43
- 9- نوید شہزاد، پورن ماشی، لاہور: عمیر پبلشرز، باراول، 1998ء، ص 146
- 10- فقیر فیصل آبادی، میلہ چاردناں دا، ص 95
- 11- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دارالتقاء، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004ء، ص 534
- 12- غلام مصطفیٰ بسمل، پنجابی غزل دارالتقاء، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 1994ء، ص 83
- 13- نوید شہزاد، ڈاکٹر، پنجابی لوک گیتاں داموضوعاتی مطالعہ، لاہور: مقصود پبلشرز، پہلی وار، 2007ء، ص 199
- 14- فقیر فیصل آبادی، میلہ چاردناں دا، ص 117
- 15- فقیر فیصل آبادی، دردغماں دیاں ہولوں، فیصل آباد: سنگت پبلی کیشنز، 1999ء، ص 19
- 16- افضل پرویز، (مضمون) لوک گیتاں وچ پنجاب مہاندرا، مشمولہ: سانجھ وچار از سعید بھٹا، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 16-17
- 17- اظہار احمد گلزار، (مضمون)، رنگاں تے خشبوواں دی شاعری، مشمولہ: میلہ چاردناں دا از فقیر فیصل آبادی، ص 24

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ماجد حسین، پروفیسر ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

PUNJABI POETRY OF TANVEER BUKHARI**تنویر بخاری دی پنجابی شاعری****Abstract**

Tanvir Bukhari, as a poet, researcher and critic, has a special significance in Punjabi Language and Literature. In this research article, different subjects of his Punjabi poetry have been discussed. After describing his life history briefly in start, his poetry in various Punjabi poetical types has been discussed. As Punjabi Ghazal is his mark of recognition in poetry, so in this research article various subjects found in his Punjabi Ghazal have been brought under discussion through examples.

Keywords: Poet, REsearcher, Critic, Ghazal,

Discussion

نقوی سادات خاندان نال تعلق رکھن والے تنویر بخاری دا جماندروناں فقیر محمد اے۔ جد کہ قلمی ناں حکیم ابن
مبشر توں اڈ تنویر بخاری اے۔ مڈھ وچ تنویر نقوی تخلص کردے رہے۔ شناختی کارڈ تے اوہناں داناں فقیر محمد تنویر بخاری
ولد سید عبدالرحمن شاہ بخاری اے:

☆ ریسرچ سکالر، پی ایچ ڈی پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

☆ پروفیسر، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

”تنویر بخاری 25 کاتک 1994 بکرمی، 10 نومبر 1939ء جمعے دے
دیہاڑے سرگھی ویلے بھیکھی ونڈ ہٹھارنزد قصور ضلع لاہور وچ جے، اوس
ویلے قصور ضلع لاہور دا حصہ سی“۔ (1)

1947ء دی ونڈ توں بعد اوہناں دے خاندان نے کڑیال کلاں ضلع گوجرانوالہ وچ آن کے وسوں کیتی۔
کڑیال کلاں ضلع گوجرانوالہ دی تحصیل نوشہرہ ورکاں دا اک قصبہ اے جیہڑا نوشہرہ توں جنڈیالہ شیرخاں، شینو پورہ نوں
جان والی سڑک توں دس کلومیٹر دور اے۔ مغل بادشاہ ہمایوں دے دور وچ جٹ ورک قوم دے مسی ”کرن“ نے ایس
قصبہ دا مڈھ رکھن دے نال نال ایہداناں کڑیال وی رکھیا۔ تنویر بخاری 1948ء وچ سکول داخل ہوئے، پہلی جماعت
توں پنجویں جماعت تیکر تعلیم کڑیال کلاں دے سکول توں حاصل کیتی۔ پنجویں توں لے کے مڈل تائیں تعلیم جنڈیالہ شیر
خاں گورنمنٹ مڈل سکول توں حاصل کیتی تے 1956ء وچ مڈل دا امتحان پاس کر کے کجھ چرکھیتی باڑی تے ڈنگر چلان
وچ ماں پیونال ہتھ ونڈاندے رہے۔ 1956ء وچ تنویر بخاری ہوراں حزب الاحناف قصور وچ داخلہ لتا، جس دے
بانی تے سربراہ حضرت مولانا عبداللہ سن۔ اوہناں کولوں درس نظامی دی تعلیم حاصل کیتی پر حزب الاحناف وچ تعلیم مکمل
نہ کر سکے تے تعلیم چھڈ کے واپس جنڈیالہ آ کے ابوالمظہر محمد جیہڑے مولانا ابوالکلام آزاد دے مرید تے علی گڑھ
دے فارغ التحصیل سن، کولوں تعلیم حاصل کرن لگے۔ دو جی جماعت توں لے کے اوہناں دی وفات تیکر (22-20
ورہے) اوہناں کولوں پڑھدے رہے۔ سکول توں چھٹی توں بعد روز اوہناں دی خدمت وچ حاضر ہو کے دینی کتاباں
پڑھدے۔ تنویر بخاری موجب ساری حیاتی اپنے استاد ورگا عالم نہیں ویکھیا۔ اوہناں کولوں تنویر بخاری ہوراں مولانا
رومی، حافظ شیرازی، مولانا جامی، شیخ سعدی تے عمر خیام دیاں فارسی کتاباں پڑھیاں۔ قرآن کریم، ترجمہ تفسیر حدیث
تے فقہ دادرسی وی اوہناں کولوں ای ملیا۔ تنویر بخاری ہوراں نوں پڑھائی دی ترغیب اک مہینے توں ملی۔

”اوہناں دی برادری دے اک بندے بڑے فخر نال آکھیا کہ اللہ دے
فضل نال پوری برادری چوں میٹرک صرف اساں ای پاس کیتا اے۔ ایہ
میہناسن کے اوہ اوسے ویلے اٹھ کھلوتے تے پڑھائی دوبارہ شروع کر
دتی“۔ (2)

فارسی وچ فاضل کیتا تے 1974ء وچ ایم۔ اے پنجابی دا امتحان پاس کیتا۔ ایم۔ اے پنجابی وچ تنویر بخاری ہوراں پنجاب یونیورسٹی وچوں دو جی پوزیشن حاصل کیتی فیر پنجاب یونیورسٹی وچ پی ایچ ڈی واسطے اپلائی کیتا پر کجھ وجہوں پی ایچ ڈی مکمل نہ کر سکے۔

”58-1957ء وچ نارووال توں جے۔ وی دا امتحان پاس کر کے 1959ء وچ تلونڈی موسے خاں ضلع گوجرانوالہ دے سکول وچ بطور استاد دی حیثیت فیر لیل تھانہ نوشہرہ ورکاں، گرمولا ورکاں، باغانوالا کڑیال، مسندہ ورکاں تے کڑیال کلاں دے سکولاں وچ استاد دی حیثیت نال پڑھاندے رہے۔ 1978ء وچ تن چار مہینے لئی لوک ورثہ وچ وی ملازمت کیتی۔ 1996ء وچ کڑیال کلاں دے سکول توں 13 سکیل وچ ریٹائر ہوئے۔“ (3)

1959ء وچ تنویر بخاری ہوراں دا ویاہ اپنے ای خاندان وچ ہو یا۔ دو ورہے بعد اک بچی ہوئی اوہدے بعدوں چوداں بچے ہوئے جیہڑے مر گئے۔ فیر پنج بچے ہوئے جیہڑے جیوندے نیں جیہناں نوں اوہ کچھلی عمر دی اولاد کہندے نیں ہُن اوہناں دے تن منڈے تے تن کڑیاں نیں۔ پتراں دے ناں نیں: (1) ذیشان تنویر بخاری (2) ساحر تنویر بخاری (3) ساک تنویر بخاری۔ ساک تنویر بخاری جیہڑے فوت ہو چکے نیں:

مر گیا تنویر ہوئی نہ کسے نوں وی خبر

نال دے کمرے چ اونویں ریڈیو و جدا رہیا (4)

تے اپنے دادے دیوان سید عبداللہ شاہ بخاری دے چرناں وچ اوہناں دے دربار شریف وچ ای دفن

نیں۔ انٹرویو دوران تنویر بخاری ہوراں دسیا اے کہ:

”اسیں سید آں تے ساڈے وچ دھیاں دے ناں نہیں دسے جاندے

اوہناں اپنی ماں، بیوی، دھی، پوتری، دھوتری وچوں کسے دانناں نہیں دسیا نہ

ای اوہ کسے لکھت وچ لکھدا اے۔“ (5)

تنویر بخاری شاعری بارے گل کر دیاں دسیا کہ شاعر تے میں اودوں توں ساں جدوں مینوں ایہ وی نہیں سی پتا

پہلی شاعری کیہ ہوندی اے تے شاعر کیہوں آکھدے نیں۔ سکول توں چھٹی دے بعد میں اپنے پنڈ دے اک عالم مولانا ابوالمنظہر محمد جیہڑے علی گڑھ دے پڑھے سن، کول جاندا تے دینی کتاباں پڑھدا۔ اوہناں کولوں رومی، شیرازی، نظیری، جامی، سعدی، خیام وغیرہ دیاں فارسی کتاباں پڑھیاں۔ فارسی شاعری پڑھن دے شوق نے شعر آکھن ول پریریا۔ جس پاروں چوتھی جماعت وچ اپڑ دیاں ای شعر آکھے شروع کردتے۔ کدی کوئی شاعر نہیں سی ویکھیا۔ پہلی وار جیہڑا شاعر ویکھیا اوہ منیر احمد منیری جیہڑا ہے۔ وی کلاس وچ میراجامعی سی۔ کجھ چرگروں پتالگا کہ اُردو دے اُستاد سید جواد کلیم ہوریں چنگے بھلے شاعر نیں۔ اوہناں دی مادری زبان اُردو سی تے اوہ اُردو وچ ای شعر کہندے سن۔ پنجابی ہون پاروں اوہناں دے نیڑے نہ ہو سکے۔ جے۔ وی دا امتحان پاس کر کے محکمہ تعلیم وچ گوجرانوالہ دے سکول وچ نوکری کیتی اوس ویلے باقاعدگی نال شاعری کر رہے سن۔ صبح سکول پڑھاندے تے رات نوں شاعری کردے۔ گوجرانوالہ وچ پنج ورہے پڑھایا۔ ملازمت دوران اوہناں دی ملاقات عبدالغنی وفا ہوراں نال ہوئی جیہڑے اُچ چوٹی دے شاعر سن۔ شاعری وچ اوہناں نوں اوہ اپنا اُستاد مندے نیں۔ عبدالغنی وفا ہوریں ہر جمعے نوں اپنے ڈیرے ”انور ولاج“ تے ”بزم وفا“ دے ناں پیٹھ محفل سجاندا۔ محفل دے بانی عبدالغنی وفا ہوریں آپ سن۔ اوہ باقاعدگی نال محفل وچ جاندے۔ اوتھے ملاقات عبدالغنی وفادے پتر غلام یعقوب انور نال ہوئی۔ ”بزم وفا“ دے زیر سایہ اک سالانہ مشاعرہ وی ہوندا۔ سالانہ مشاعرے اُتے ملاقات راجہ رسالو، محمد آصف خاں، روؤف شیخ، منظور وزیر آبادی تے پیر فضل گجراتی ہوراں نال ہوئی۔ فیر شعر و شاعری دا جنون ہو گیا کیوں جے پنجابی نال پیار تے شاعری وراثت وچ ملے سن۔ اوہناں دناں نور کشمیری ہوراں پنجابی سٹڈی سرکل کراچی وچ بنایا ہو یا سی، جیہدے اجلاس حلقہ ارباب ذوق و انگوں ہوندے۔ اوہناں اپنیاں لکھتاں پنجابی سرکل سٹڈی کراچی نوں گھلیاں۔ اوتھے اکٹھ وچ لکھتاں اتے تنقید ہوندی۔ تنویر بخاری ہوراں دی پہلی غزل ماہنامہ ”پنجابی ادب“ (لاہور) دے سالنامے وچ جنوری 1960ء وچ شائع ہوئی۔ 1962ء وچ تنویر بخاری ہوراں دا پنجابی غزلاں دا مجموعہ:

”ولکنیاں“ پاکستان بنن مگروں پنجابی غزلاں دا پہلا مجموعہ سی۔ دیوان کشتہ

توں بعد پنجابی غزلاں دا دوسرا مجموعہ سی“۔ (6)

ولکنیاں توں بعد تنویر بخاری ہوراں دے غزلاں دے مجموعے اج تیکر چھپدے آ رہے نیں۔ غزل توں اڈ

او ہناں حمد، نعت، منقبت، نظم، مرثیہ، سی حرفی، شلوک، کافی توں وکھ قریباً ہر شعری صنف وچ قلم داز و رکھایا تے قارئین کولوں داد کھٹی۔ اوہناں دے شعری مجموعیاں وچ اداسیاں، الیش ٹرے، الفوالف، بجھی عشق دی اک نوں وا لگی، ہناں عشق محمد توں، بُلا وا، پیڑ دا بوٹا، پُرساد یو میخو اران نوں، تاج داموتی، تازے پھل، تنو تاریاں، تنویر دے گیت، جاوے بے دردا، جیوے پاکستان، حدیث غم، حدیث کر بلا، حضور دے حضور، دیوان تنویر بخاری، دُھونی، رسم اُلفت، رَب ہوراں دے ناں، رَبْنَا، سلام آکھنا واں، سنہری محفل، سنہیڑے، سوغاتاں، سوہنی دھرتی، شاعری، غزلاں، غزلیواں، کڑتتاں، گوری دیاں جھانجراں، گیت، لوگ گیت، لوئے لوئے، مستومست فلندر لال، معرفت دا خزینہ، مکاشفہ، نذرانہ، وین، واجاں، واشتا، ورچیواں، ولکنیاں، ہرج، ہُو، یاسیدی یار رسول اللہ شامل نیں۔

پنجابی وچ حمد لکھن دا مڈھ صوفی شاعر اے بدھا۔ اکثر صوفی شاعر اں کلام دے مڈھ وچ حمد ضرور لکھی۔ شاعر دا رب دی ذات تے صفات اُتے مکمل ایمان ہونا اُت ضروری اے۔ اوہدی عظمت تے رفعت دا قائل ہونا، اوہدے عشق تے محبت دے سمندر وچ ڈُب جانا، اوہنوں وحدہ لا شریک تے حقیقی معبود سمجھنا، پاک نیت تے صاف لباس، با وضو تے قادر الکلام ہونا لازمی اے۔ شاعر دالفاظ دی صحیح قدر تے قیمت، زبان اُتے عبور تے قدرت حاصل ہونا وی لازم اے تاں جے لفظاں دے ورتاوے وچ کوئی اجیہا لفظ نہ ورتے جس توں شرک یاں بے ادبی دا کچھ ظاہر ہووے۔ رب دی حمد تے ثناء بیان کردیاں لہجہ نرم، سبھا وچ عاجزی تے انکساری، اکھاں وچ نمی، دھون وچ خم، گنا ہواں اُتے ندامت، اپنیاں خامیاں تے کمزوریاں دا احساس، رب کریم دی بخشش تے مغفرت دا پورا یقین ہونا اُت ضروری اے۔ تنویر بخاری قادر الکلام شاعر نیں۔ اوہناں دی حمد وچ اوہ ساریاں خوبیاں نیں۔

ہر آیت نشانی عجیب جیہی، اوہدا ہر آثار نو یکل اے

پئی بولدی ہر تخلیق مونہوں، کیڈا نقش نگار نو یکل اے (7)

مسلمان شاعر کسے وی شعری صنف وچ شاعری کرے حقیقت وچ اوہدی شاعری دا مل اودوں پیندا اے جد اوہ سچے جذبے تے محبت نال پیارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم دی مدح قلم نال لکھدا اے۔ کوئی اجیہا مسلمان شاعر نہیں جیہے حضور صلی اللہ علیہ وسلم دی مدح تے نعت وچ طبع آزمائی نہ کیتی ہووے۔ حضور صلی اللہ علیہ وسلم دے معراج والے معجزے نوں تنویر بخاری اپنی نعت دے شعراں وچ ایس طرح بیان کردے نیں:

سدرہ توں وی اگے پُجیا

مولا دا مہمان محمد ﷺ (8)

منقبت وچ صحابہ کرام یاں اولیاء کرام دی تعریف تے توصیف بیان کیتی جاندی اے۔ تنویر بخاری ہوراں اپنیاں منقبتاں وچ سب توں پہلاں اہل بیت دی منقبت لکھی۔ اہل بیت دے فضائل بڑے من کچھویں انداز وچ بیان کیے نیں۔ ایس توں اڈ تنویر بخاری ہوراں منقبت وچ پاک و ہندی عظیم شخصیت لعل شہباز قلندر دے حضور نذرانہ پیش کیتا اے۔ تنویر بخاری ہوراں تخلیقی سطح تے اپنے پیرومرشد تے سندھ دے روحانی پیشوا حضرت لعل شہباز قلندر رحمۃ اللہ علیہ دی بارگاہ وچ منقبت دا نذرانہ پیش کر کے روحانی مُرشد نال محبت دا ثبوت دتا۔ ایہ منقبت اوہناں ولوں اپنے روحانی مُرشد نوں اک خراج عقیدت اے۔ تنویر بخاری ہوراں اپنی منقبت وچ اپنے روحانی مُرشد لعل شہباز قلندر رحمۃ اللہ علیہ دے حُسن دی تعریف جس ڈھنگ نال کیتی اے اوہ سلاہن جوگ اے۔ محبت دے اظہار لئی اک محبت بھری فکر تے عاجزی والی قلم دی لوڑ ہوندی اے جیہڑی تنویر بخاری کول موجود اے:

دنیا چنگی دولت چنگی، نہ چنگا ایہہ مال

چنگا میرے ماہی داناں، رکھے نت نہال (9)

تنویر بخاری ہوراں شلوکاں وچ صرف رب دی حمد تے ثنا ای بیان نہیں کیتی سگوں اوہناں مذہبی، سماجی، معاشرتی تے سیاسی مضموناں نوں وی شلوکاں راہیں بیان کیتا اے۔ جتھوں ثابت ہوندا اے کہ شلوک وچ مضمون یا موضوع دی کوئی پابندی نہیں۔ آخرت دے نال تنویر بخاری ہوراں حیاتی دے اڈ واڈ پہلوواں نوں موضوع بنا کے حیاتی لنگھاون دے ول سکھائے۔ تنویر بخاری ہوراں خالق تے مخلوق، رعایا تے مخلوق، ظلم تے قہر، حیاتی عارضی تے فانی، مُلاں تے جعلی پیر، بڑھاپے تے جوانی توں علاوہ دہشتگر دی بارے وی شلوک لکھے۔ اوہناں دہشتگر داں دے مسجد اں اندر بمب چلان والی کوہچی حرکت نوں وی شلوکاں وچ کچھ ایس طرح بیان کیتا:

کس کافر نے آن کے، بمب دتا اے مار

ڈھے گیا سنے نمازیاں، ربا! تیرا گھار (10)

تنویر بخاری ہوراں شاعری دیاں قریباً ساریاں صنفیاں وچ قلم دالوہیا منوایا اے اوہناں نوں بہتی شہرت

تے داد غزل پاروں ای لہھی۔ اوہناں غزل وچ صرف محبوب دا ذکر نہیں کیتا سگوں حیاتی دے اڈواڈ پہلوواں نوں
موضوع بنا کے گل کہیتی۔ جس پاروں پنجابی غزل نے اوہناں نوں اُچ کوئی دے غزل گو شعراں وچ لیا کھلاریا۔ تنویر
بخاری گدی نشین نہیں تے اج وی اللہ دے ولیاں دی تعلیم اُتے نہ صرف عمل کر رہے نیں سگوں اوہناں دی تعلیم عام
لوکائی تیکر اپڑا رہے نیں۔ تنویر بخاری ہوراں گدی نشین ہون دے باوجود جعلی پیراں اُتے غزل وچ تھیں تھیں کھل
کے تنقید کہیتی اے جیہڑیاں ولیاں نال محبت دے نال نال اک بے خوف صوفی ہوون داوی ثبوت اے:

لا لین گے لوکڑے آپ میلا، پردہ کسے وی ڈھیری تے پاچھڈو

کولوں گجھ کرامتاں جوڑ کے تے، نانوں گھڑے پیر دے لاچھڈو (11)

تنویر بخاری ہوراں غزل راہیں لوکائی نوں اک دو بے نال پیار، محبت تے سانجھے داری دادرس دتا نال ای
درختاں تے پرندیاں نال محبت کرن داوی آکھیا۔ درخت وڈھن تے فصلاں اُتے زہر چھڑکن نوں تنویر بخاری
ہوراں اپنی غزل دا موضوع بنایا لکھدے نیں:

فصل فصل تے چھڑکیا زہر لوکاں، کتے نہیں کوئی چڑی جُور دِسدا

کلاّ اوہو ای کھا کے رہے زندہ، پیا عجب انسان دا طور دِسدا (12)

غربت دے پاروں ساڈے دیس دے نوجواناں نے دو بے مکاں وچ ڈیرے لالئے۔ تنویر بخاری دوہی
گئے جواناں دے گھر والیاں نوں اوہناں دی یاد وچ روندیاں ویکھدے تے اوہناں دے جی نوں کھج پیندی۔ اوہناں
دادل کردا اے کہ ہو کے ٹیپ وچ رکارڈ کر کے اوہناں نوں دُہی گھل دیون تاں بے اوہناں نوں احساس ہووے کہ
جے اوہ پردیس وچ پریشان نہیں تے استھھے دیس وچ اوہناں دے گھر والے وی اوہناں نوں یاد کر کے روندے نیں۔
پردیس جان والیاں بارے تنویر بخاری ہوراں دے وچار کجھ ایس طرح نیں:

رکھی بیٹھاں کنج ہتھ کالجے تے، سائیں گئے دوہی وچاریاں دے

جی کردا مگرے ٹور دیواں، ہو کے کر کے ٹیپ ڈکھیا ریاں دے (14)

پنجابی زبان اوہ زبان اے جیہڑی سانوں کسے وی دوجی زبان نالوں ودھ پیاری اے۔ ہر کوئی اپنی جمن
بھونیں نال اپنی جان توں ودھ کے پیار کردا اے تے اپنی زبان (ماں بولی) نوں باقی زبانوں توں افضل سمجھدا اے۔

ایسے شے نوں مد نظر رکھدیاں ہوئیاں تنویر بخاری ہوریں وی اپنی غزل وچ اپنے سوہنے دیس پنجاب دے کھیتاں دیاں ہریالیاں تے اوہناں اُتے وگن والے دریاواں دے پانیاں دا ذکر وی کردے نیں۔ اوہ اپنے دیس پنجاب دی خوبصورتی بیان کرن دے نال نال اپنی ماں بولی پنجابی نوں وی اپنی جند جان آکھدے نیں تے ایہناں دوہاں دی قیامت تیکر حیاتی دی دُعامنگدے نیں:

مندے کون تنویر کلام میرا، ایڈا ابوالکلام میں نہیں بھانویں

بولی بخششی پُر تاثیر جسے، رہوے ماں پنجابی حیات میری (16)

تنویر بخاری ہوراں غزل وچ دُنیا دی بے ثباتی بارے گل بات کہتی اے۔ حیاتی کرائے دے مکان وانگوں اے جس نوں مالک مکان (رب تعالیٰ) جدوں جی چاہوے خالی کراسکد اے۔ اپنی مٹی نال پیار، دیس نال محبت تے آل دوالے وسدی لوکائی نال چاہت تے ہمدردی دے رشتے اوہ رشتے نیں جیہڑے رت دے رشتیاں توں کدھرے اُچے تے سماجی بندھناں توں کدھرے سچے ہوندے نیں۔ جس بندے نوں اپنے دیس تے اوہدی عظمت نال پیار نہیں اوہ انسانیت دی وگن وچ کدے وی نہیں آسکد۔ تنویر بخاری ہوراں دیاں نظماں داوڈا موضوع دیس پیار اے۔ جمن بھوئیں نال پیار انسانی فطرت اے۔ تنویر بخاری دیاں نظماں وچ اوہناں دا دیس نال پیار تھاں تھاں تے دکھالی دیندا اے۔ اوہ ہر ویلے دیس توں جان وارن لئی تیار نیں:

زندگی کیہ اے بخاری جوں کرائے دا مکان

جیس ویلے جی کرے مالک لوے خالی کرا (17)

اوہناں دیاں نظماں وچ جذبہ فکر تے فن قدر دارو پ وٹا کے پورے جو بن تے اے۔ تنویر بخاری ہوراں ایس دھرتی اُتے جنم لیا۔ دھرتی ماں دی ککھ وچوں اُگن والیاں فصلاں دا اناج کھاہدا۔ ایہدے سینے وچوں پھٹن والے چشمیاں دا پانی پیتا۔ ایہدیاں گھلیاں ہواواں وچ ساہ لیا۔ ہواواں اوہناں دے جُٹے دے روم روم وچ سما چکیاں۔ سوہنے دیس دیاں سنہریاں دُھپاں تے ٹھنڈیاں چھاواں وچ پل کے اوہ جوان ہوئے ایس لئی سوہنی دھرتی نال محبت اوہناں دے دل دی ٹھنڈک، اکھاں دا نور تے رُوح دا سُر وراے۔ اوہ دیس اُتوں سبھے کجھ وارن لئی ہر ویلے تیار نیں:

بسم اللہ صدقہ لکھ واری، جاواں تده توں میں بہار وطنہ
ٹھنڈ دے دی اکھاں دانور چائن، سکھ روح دا چین قرار وطنہ
تیرے ناں دے نال اے ناں میرا، تیری شہرت اے میرا وقار وطنہ

منگاں دم دم سوہنیا خیر تیری، رہواں بھالدا تہہ دا پیار وطنہ (18)

ساڈی پاک فوج دا شمار دنیا دیاں بہترین فوجاں وچ اے۔ پاک فوج جغرافیائی سرحداں دی محافظ اے۔

تنویر بخاری ہوریں اپنی نظم ”فوجی نوں“ وچ فوجی نوں کجھ ایس طرح آدر دیندے نیں:

جند ایں توں قوم دی تے رُوح پاکستان دی

جیویں جیویں فوجیا او! خیر تیری جان دی

ہووے تیرے اُتے سایا رب تے رسول دا

رہوے چن تارے والا جھنڈا انت جھول دا (19)

صوفی شاعراں وانگوں تنویر بخاری نظماں وچ اپنے لئی جین دی تھاں لوکاں لئی جین دا درس دیندے نیں۔

اپنی نظم ”لکھ دے“ وچ اوہ رب تعالیٰ اگے ارداساں کردے دسدے نیں کہ مولیٰ دنیا اُتے وسن والے کسے دی بندے

نون کوئی وی دکھ نہ دیویں تے نہ کوئی روگ ای لاویں۔ تنویر بخاری ہوراں آل دوالے دے لوکاں توں ہٹ کے اپنی

قوم لئی رب تعالیٰ اگے جیہڑیاں ارداساں کیتیاں اوہ تعریف یوگ نیں:

کسے ہور نوں لاویں نہ روگ ربا

میرے ناں سب جگ دے دکھ لکھ دے

لگے داغ نہ کسے دی پت اُتے

سبھو کالکاں نوں میرے مکھ لکھ دے (20)

تنویر بخاری نوں لہجے دے شاعر نیں۔ اوہناں دیاں کافیاں وچوں اوہناں دی روح دی پکار سنائی دیندی

اے۔ اوہناں دیاں کافیاں کسے خاص موضوع دیاں پابند نہیں سگوں اوہناں دی ہر کافیا وچ نواں درد تے وکھری

دھونی دھندی دسدی اے۔ اوس اگ دی دھونی اے جیہڑی اوہناں اپنے دل دے ویہڑے وچ اپنے ہڈاں نوں بال

کے بھڑکائی۔ جس وچ اوہ آپ وی سلگدے نیں تے پڑھن والیاں نوں وی اپنے جذبیاں راہیں گرامندے نیں۔ تنویر بخاری ہوراں دیاں کافیاں وچ فکر دی رشنائی تے کھلار اوہناں دے ماہرانہ انداز دی دس اے۔ کدھرے دھرتی نال پیار دے گیت تے کدھرے ہجر فراق دیاں سؤلاں۔ کدھرے رماں تے کدھرے مذہب دیاں اعلیٰ قدراں۔ اوہناں دیاں کافیاں قوس قزح دے رنگاں وانگوں نکھر کے اکھاں نوں چکا دیندیاں نیں۔ کافیاں وچ توحید، رسالت، مُرشد، دھرتی نال پیار، عشق، ارمان، اخلاقی قدراں، علم تے عقل اُتے نکتہ چینی، استحصال، ظلم تے جبر دے خلاف نفرت، زندگی دے مسائل، غربت، وفاتے معاشرے دی اُچ جھک نوں موضوع بنا کے گل بات کیتی اے۔ اوہ ایہناں موضوعاں نوں کافیاں وچ تمثیلاں، تشبیہاں، استعاریاں، تلمیحاں، کرداراں، منظران، ترکیباں تے علامتاں راہیں سوہنے تے من کھجویں ڈھنگ نال بیان کردے نیں۔ ظلم تے نا انصافیاں دے خلاف تنویر بخاری دی لکار سلاہن جوگ اے۔ معاشرتی نا انصافیاں دے بُناں نوں لفظاں راہیں ٹوٹے ٹوٹے کرن دا فن تنویر بخاری ہوراں دی سلاہن جوگ کوشش اے۔ کیوں جے معاشرتی نا انصافیاں دے خلاف اوہو بندہ لکھ سکدا اے جیہڑا آپ ایہناں نا انصافیاں دا شکار رہیا ہووے یاں فیروہدی ایہناں معاشرتی نا انصافیاں اُتے ڈونگھی نظر ہووے۔ تنویر بخاری ہوراں ظلم سہن دی تھاں اوہدے خلاف اُٹھ کھلون دا درس دتا۔ کافیاں وچ ظلم دے خلاف لکار تھاں دس دی اے۔ امیراں تے وڈیریاں دا غریباں اُتے ظلم اوہناں کولوں برداشت نہیں۔ وڈیریاں دے ظلم نوں اوہ اپنیاں کافیاں وچ ایس طرح بیان کردے نیں:

ماہی وے آ کرئیے باتاں

دیندا نہیں مزدوری صاحب کیہیاں ونڈدا اے خیراتاں

ماہی وے آ کرئیے باتاں

اوہناں نے کیہ اُکھ ہنڈاؤنی چہاں کھانیاں ہون زکاتاں

ماہی وے آ کرئیے باتاں (21)

تنویر بخاری ہوراں مرثیاں وچ صرف مدحت آل رسول صلی اللہ علیہ وسلم ای بیان نہیں کیتی سگوں کربلا دے شہیداں دی یاد وچ اتھرووی کیرے نیں۔ اوہناں دے مرثیے پڑھدیاں ہو یاں ایہ احساس ہوندا اے جیویں اوہ آل

رسول صلی اللہ علیہ وسلم دے غم نوں اپنے دکھاں توں ودھ محسوس کردے نیں۔ شہدائے کربلا اُتے ہون والیاں ظلمیاں تے سختیاں نوں اوہ اپنے اُتے واپڑیاں جاندے نیں۔ تنویر بخاری ہوراں دے مرثیاں دا اک اک لفظ، اک اک مصرعے تے اک اک شعر پڑھ کے انج محسوس ہوندا اے جیویں ایہ مرثیے اوہناں آپ نہیں لکھے بلکہ شام دے قیدی مسافراں دے اپنی زبانی ہاڑے نیں۔ جینہاں نوں پڑھن والا اک اک مصرعہ تے اکھیاں ترکتیوں بغیر نہیں رہ سکدا۔ اوہنوں انج ای جا پدا اے جیویں ایہ واقعہ اوہدی اپنی موجودگی وچ واپریا اے۔ تنویر بخاری ہوریں حضرت بی بی زینب رضی اللہ عنہا دے جذبات دی ترجمانی ایس طرح کردے نیں:

پیشی ویلے پیش نہ جاندی پیش پئی کیہ میرے
لے ولے ویرن لکد گئیاں جھوکاں اُجڑ گئے نی ڈیرے
رہ جانے ہُن یا مل کتھے ہوسن شام سویرے

دُب گیا سوہنا چن بخاری چارے گوٹ ہنیرے (22)

لوک شاعری ایس حقیقت دی دس پاندی اے کہ ویاہ اُتے سہرے، گھوڑی، چنچ تے ملنی وغیرہ دے گیت بڑے چاء تے موقع رجھوں گائے جاندے نیں۔ سہرا لکھنا اوکھاتے منفرد کم اے کیوں جے ناواں نوں وزن تے بحر وچ لیانا تے رشتے داراں دے جذبات دی صحیح ترجمانی ہر شاعر دے وس دی گل نہیں۔ تنویر بخاری اُچ کوئی دے شاعر نہیں رشتیاں دے تقدس تے جذبات دے سیک توں چنگی طرح واقف۔ ایس دا گوڑا اوہناں دے سہریاں نوں پڑھ کے بخوبی ہوندا اے۔ اپنے بھنویں دے ویاہ تے اوہناں دے جسم دالوں لُوں نچ رہیا اے:

ایویں تے نہیں تتلیاں ایہہ، رقص کر بندیاں پینیاں
ایویں تے نہیں کوہ قافاں توں، پریاں اُتر رہیاں
ایویں تے نہیں ناچ نچیندا، لُوں لُوں تیرا، میرا

اج اُلفت نوں سہرا بجھیا، ہو یا کرم گھنیرا (23)

تنویر بخاری اک بندے دا نہیں سگوں اک ادارے داناں اے۔ کلے بندے نے ماں بولی پنجابی دی جیہڑی سیوا کیتی اے اوہ شاید ای کسے ہور پنجابی لکھاری دی ونڈے آئی ہووے۔ پنجابی اوہناں دا اوڑھنا بچھونا اے تے

سب توں نوہیکلی گل ایہ کہ تر اسی سال دی عمر وچ وی اوہناں دا قلم رُکیا نہیں سگوں اج وی ماں بولی پنجابی دی سیوا
وچ رُجھے نیں۔

حوالے

- 1- محمد امین طارق، پروفیسر، پنجابی غزل دے نورتن، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء، ص 10
- 2- محمد مسعود خالد ملہی، تنویر بخاری دی پنجابی غزل دافنی تے موضوعاتی مطالعہ، تحقیقی مقالہ برائے ایم۔ فل پاکستانی زبان و ادب، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد، 2022ء، ص 18
- 3- عمران حیدر۔ تنویر بخاری ہوراں نال گل بات، لاہور: ماہنامہ لکھاری، ص 91-89
- 4- تنویر بخاری ہوراں دا انٹرویو، 2020ء، 9-11
- 5- تنویر بخاری۔ ولکنیاں، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1962ء، ص 3
- 6- تنویر بخاری۔ ورچیواں، لاہور: نقشی ہاؤس جیاموسی شاہدہ، س۔ ن، ص 17
- 7- حضور دے حضور، حضور دے حضور۔، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاں موسیٰ لاہور۔ 1986ء، ص 78
- 8- مست و مست قلندر لال۔، لاہور: پنجابی لکھاریاں جیاموسی شاہدہ، 1984ء، ص 94
- 9- تنویر بخاری۔ شلوک تنویر بخاری، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 2017ء، ص 10
- 10- تنویر بخاری۔ ورچیواں، لاہور: نقشی ہاؤس جیاموسی شاہدہ، س۔ ن، ص 53
- 11- تنویر بخاری، ورچیواں، ص 35
- 12- تنویر بخاری، ایڈیٹر، ص 43
- 13- تنویر بخاری۔ شاعری، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1985ء، ص 17
- 14- پُرساد یو میٹھو اراں نوں، لاہور: بھلیکا پبلیشرز، 2003ء، ص 84
- 15- اوہی، 80
- 16- تنویر بخاری۔ شیشہ، کراچی: اسحاقیہ پرنٹنگ پریس، 1980ء، ص 5
- 17- تنویر بخاری۔ سوہنی دھرتی، (لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاموسی، 1983ء، ص 19
- 18- تنویر بخاری۔ جیوے پاکستان، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1980ء، ص 266

- 19 تنویر بخاری۔ وین، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، س۔ن، ص 58-59
- 20 تنویر بخاری۔ دھونی، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1987ء، ص 48
- 21 حدیث کربلا بحوالہ ماہنامہ لکھاری، تنویر بخاری نمبر، 1990ء، ص 77
- 22 تنویر بخاری۔ رسم اُلفت، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1988ء، ص 6

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

☆ ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

**SOCIETY OF THE PRESENT TIME IN
THE BANI OF BABA GURU NANK DEV JEE**

گرونانک صاحب دی بانی وچ سسکالی سماج

Abstract

Guru Nanak is the founder of Sikh religion. He presented his philosophy through his poetry. He dealt with a large number of philosophical, religious, political and social issues of the prevalent society. His depiction of social life was almost altogether different from his predecessors as well as most of his contemporaries. Guru Nanak fully rejected ritualism and idol worship. He propagated the idea of oneness of God (Tauheed). Even Allama Iqbal gave his tribute to Guru Nanak for preaching "Tauheed". He condemned the idea of considering women as secondary human being. He rejected the idea of using women as slaves and sex objects. He supported equal rights for women. Guru Nanak raised his voice against tyranny and inhumanism. He openly challenged the

oppressors and invaders. He also condemned the luxurious life of the rich and the ruling class. He asserted that big wealth is usually a result of sinful acts.

Keywords: Founder, Philosophy, Poetry, Religious, Political, Tauheed

ہر دھرم تے وسیب انسانی ترقی، آپسی بھائی چارے، سکھ دکھ تے اک دو جے داسہارا بنن اتے زور دیندا اے۔ دھرم توں سیکولر قوتوں وی انسانیت دی ترقی بارے اجیہا نظریہ رکھدے ہن۔ صوفیاں، پیراں دامتقصد لوکاں وچ محبت تے بھائی چارے نوں عام کرنا اے تے نفرت نوں دور کر کے آپس وچ پیار، محبت اسارنا اے تاں جے حکمران طبقے دی اناتے سوچ نوں اگے دھن نہ دتا جائے۔ پنجاب دی دھرتی اوہ انمول دھرتی اے جس دی رہتل اتے آون والے سارے دھرماں نے انسان دوستی دے نال نال انسانی سیوانوں جنم دتا۔ دھرتی تے اوتار دھارن والے سارے منکھاں نے سیوانوں اپنے جیون دا اٹوٹ انگ بنایا۔ سیوا اتے وسیب کارن دو جے سبھیا چارک نوں دھرتی تے حملہ کرن دا موقع ملیا۔ ترک، ایرانی تے افغانی لوکاں نے ایٹھوں دی لوکائی اتے حملہ کیتا۔ بابر بادشاہ نے پنجاب دی مہان دھرتی اتے وڈی منڈی ’سید پور‘ (موجودہ ایمین آباد ضلع گوجرانوالہ) دساکھی دے موقعے تے حملہ کر کے تمام لوکائی نوں ارتھک کچھوں نہ صرف وڈا نقصان دتا سگوں حملے وچ پنجاب دی جوانی نوں وی سرعام قتل کیتا گیا جس دا ویرا دھر مک گرنٹھاں وچ ملدا اے۔

’گورونانک جی‘ داسموچا جیون مہان کھوج کاروالاسی۔ گورونانک جی دی بانی تے اوہناں داسموچا جیون ایس گل دی گواہی دیندے کہ اوہناں چنگے عملاں والا جیون جیونیاں رب دی پرت کرنا منکھی جیون دا اصل مقصد دسیا۔ جگ دے مہان اٹرفیٹھ سکا لراتے ساوتھ ایشیا وچ دھرماں تے بھگتی لہر دے سوچنوں اکال پرکھ وچ پروں والے سٹروپ Stroup دا ایہہ فکر گورونانک جی دی دکھری ہون دی راہ دکھاندا اے:

“In the respect, he is distinctive, the other founder of religions originaliting in India,

Mahavira and the Budha, so far as is known,
did not write any part of the sacred of their
faith”.(1)

اوہناں دے مان تے سمان ایہناں گلاں توں اچے تے وکھرے ہن ہندوستان وچ پھٹے دو جے مذہباں
دے بانیاں دی جتھوں تک جانکاری اے، آپو اپنے مذہبی گرنہاں دا کوئی حصہ ناک جی آپ نہیں لکھیا۔ ہندوستانی تے
خاص طور تے پنجاب تے پنجابیت دے ماہر سمجھے جان والے مہان ودوانمیر کالیف ایس الہی دی سرب اچتم بانی نوں
اپنے شبدوں وچ ایس پرکار بیان کردے ہن:

“The sikh religion differs as regards the
authenticity of its dogmas from most other great
theological system. Many of the great teachers
the world has known have not left a life of their
own composition, and we only know what
they taught through tradition or second-hand
information”.(2)

سنگیت دی تان وچ جدوں گورونانک جی نے اپنی بانی نوں گایا اُس نال ساراوتا پوتر ہو گیا۔ گورونانک جی دا
اوتار دکھی جگت دے دکھ دور کرن لئی ہیا۔ گوروجی دی بانی وچ ویلے دے ہندوستان دیاں راجیسی، دھرمک، ارتھک تے
سماجک حالات دا ویروا اے۔ گوروجی نے شبدوں وچ اپنے آپ نوں شاعر آکھیا تے کدھرے ڈھاڈی گوروجی دا
دھناسری راگ وچ فرمان اے:

ساس ماس سبھ جیوؤ تمہارا تو میں کھرا پیارا

نانک شاعر ایہو کہت ہے سچے پروردگارا (3)

انسان اک ساہ دی مالک ہن اپنی حیاتی دی میعاد دا پتا نہیں ایہہ نہیں پتا کہ موت دا ویلا کدوں آونا اے۔

گورو صاحب رب داسمرن کرن تے زور دیندے ہن۔ جس ایہہ جند تے ساس ہن۔ سواس، ماس اتے آتما سارے رب دی عطا نہیں۔ سدا رہن والے جیاں دے پالن والے رب! دے درتے بنیتی اے کہ نیویں جات والا اوہدے درد دا ماڑ آ جیہا ڈھادی اے۔ اوہدے ناں دی اے اوہ جیہڑے رب دی بندگی کردے نیں اوہناں سنگی بنا دے۔ گورو نانک جی دے سے سماج دی حالت ڈھیر وگڑ چکی سی خاص کر ہندوستان دی حالت ڈھیر خراب سی۔ اوہناں اتے ڈاڈھا ظلم ہو رہیا سی۔ دھرمک کھیتڑ وچ دھرم دے ٹھیکیدار تے راجیسی کھیتڑ وچ لوکائی لئی ساہ لینا اوکھاسی۔ گورو جی نے سے دے سماج نوں نیڑے ہو کے دیکھیا اوس دی آلوچنا کیتی۔ سماج دھرم دی آدرتے دو حصیاں وٹڈیاں ہو گیا سی۔ دھرم دے منن والے اک دو بے نون بہت برا سمجھدے سن۔ سمجھیا جاندا سی کہ رب نے ہندوستانیاں نوں غلام رہن لئی بنایا اے۔ حکمران راج دے نشے وچ دو بے دھرم ماں نوں تنگ کردے تے ہندوستانی ترس یوگ تے ماڑی حیاتی گزار رہے سن۔ بھائی گورو داس اوس سے بارے لکھدے نیں:

ورتیاں پاپ جگتر تے دھول اوڈینا نند زوا

باج دیا باہن ہوئے مگر چلے رسائل ٹوا (4)

استھے ہی نہیں سگوں ہندو اپنی حیاتی اتے آپ وی ظلم کردے سن۔ ہندو چار جاتیاں وچ وٹڈے ہوئے سن۔ برہمن، کھشتری، ویش تے شودر۔ شودراں دی حالت بہت ماڑی سی۔ بھگت نام دیو جی فرماندے ہن:

”جدوں میں مندر جاندا سی تے پنڈت مینوں مندر وچوں شودر شودر آکھ

کے مار کڈھدے سن کوئی کتا تاں کھوہ اوپر چڑھ کے پانی پی سکدا سی پر شودر

کھوہ تے جا کے نہاوی نہیں سکدا“۔ (5)

ہندو راجے نوں خوش کرن لئی اپنے بھراواں اتے وی چھری چلانا ہندو سماج دی وڈی برائی سی۔ گرو جی ویلے دے سب توں نیویں طبقے، کساناں، پاریاں، کاریگراں دی بھادنا نوں اپنے اکھراں وچ پیش کیتا۔ ذات داہنکارا تے ناں داہتکار فضول نیں صرف رب ہی ساریاں نوں پناہ دیندا اے۔ کوئی جی اپنے آپ نوں چنگا آکھے تاں ترہی اوہ چنگا جانیاں جاوے گا جد اوس دی عزت رب دی نظر وچ ڈھیر ہوئے۔ جے کردروازے اُتے سدا دیوے تاں اوہ مالک اوس دی پکار سن لیندا اے۔ فیہر مرضی اوہ حوصلہ دیوی یادھکا رب اوس نوں وڈیائی ہی دیندا اے۔ سمھناں وچ

رب دی جوت جان کسے جات نہیں کیوں جے پر لوک وچ کوئی جات نہیں ہوندی۔ برہمن جیہڑے اپنے آپ نوں رب دے نیڑے سمجھدے سن تے اُچی جاتی داہنکار کردے سن۔ اج تے نیچ سارے جیواں نوں اوں پر ماتماں نے اک ہی آکھیا اے۔

جات پات صرف سنسار وچ رہ جاندى اے اوں درتے کوئی جات پات نہیں۔ گورو جی انوسار سارے منکھ پر ماتماں دے پیدا کیجئے ہن۔ جنہاں وچ کوئی تیر میر نہیں۔ جات پات، اوچ نیچ نوں دور کرن لئی گورو جی نے لنگر دی پر تھا شروع کیجی جس دی مثال کسے ہور سبھیا چارک وچ نہیں۔ دنیا وچ لوک وڈیاں نال میل ملاپ کردے، سانجھ پاؤندے تے وشواس رکھدے پر گورو جی نے اوہناں نوں نابر ہوندیاں آکھیا کہ اوہ دے کچلے لوکاں نال ہن سری راگ وچ فرمان اے:

نیچا ندر نیچ جات نیچی ہوات نیچ

ناک تن کے سنگ ساتھ وڈیا سو کیار لیس

جتھے نیچ سالیاں تھے ندر تیری بکھیس 3-4 (6)

گورو صاحب نے سماج وچ نمانے توں نمانے لوکاں نال نسل دے آدراتے زیادتی دے خلاف نہ صرف آواز چکی سگوں آپ نوں نیچ آکھے جان والے لوکاں دے ہمدردی اکھیا لوکی چنگے مندے دی پرکھ منکھدے عملاں دی کسوٹی اُتی نہیں سگوں اچیا یاں نیویاں ذاتاں اتے سی۔ برہمن بھائیں جنناں مرضی برا کم کرن اوہ چنگا سی پر نیویں جات شودر چنگے کم وی کرن تاں اوہ بھیڑے گئے جان دے۔ گورو جی دا فرمان اے:

اگے جات ن جور ہے اگے جیونوے

جن کی لیکھے پت پوے چنگے ہسی (7)

سنسار دی ونڈ سنسار وچھی کم جاندى اے پر ماتما دی درگاہ وچ کرماں انوسار نیڑا ہووے گا ساریاں اندر رب دے پرکاش دی پچھان ہونی جات ورن بارے نہ کوئی پچھ ہونی اے لوکاں وچ کوئی جات نہیں۔ سکھ تواریخ دے لکھاری لکھدے ہن:

”کسے قوم دی سبھیا تا ایس گل نال ناپی جاندى اے کہ اوہ استری نوں کیہ

استھان دہندے ہن۔ ہندوستانی سمھیا چارک وچ استری نوں پیردی
 جوتی، گھر دی چاکر، ادھاز ہرادھا امرت اتے استری وچ آتما (روح) ہی
 نہیں ہوندی۔ عورت دی مت کھڑی تے ہو رکئی بریاں گلاں نال اس نوں
 یاد کیتا جاندا اے۔ جاگیر دار سماج وچ استری باقی سنسارک پرارتھاں
 وانگ ہی اپنے مالک دی جائیداد سمجھی جاندی اے۔ بیچ تے اپوتر سمجھ کے گھر
 دی چار دیواری وچ بند رکھی جاندی اے تے ہر پرکار دی راجنتی دھرک
 اتے سماجک مسلیاں توں دور رکھی جاندی سی۔“ (8)

استری ڈراکل وہی تے شرمکل ہوگئی۔ استری جنی وی دکھی ہوئے پراوس نوں ہس کے پتی (کھسم) نوں
 خوش کرنا پیندا۔ استری دے خلاف ترسکار دی بھاونا اپنی ڈھیر سی کہ ہر کوئی ایس دی ننڈیا کرن توں نہ رہ سکدا۔ گورکھ
 ناتھ نے استری نوں خوب بھنڈیا تے اوس نوں بگیاڑنی آکھیا جیہڑی آدمی نوں ادا تہاک طور تے کھا جاندی اے
 پر ماتماں دے رستے وچ وڈی رکاوٹ اے جویں ”باگھین جنڈے باگھین بندے باگھین ہماری کایا، ان باگھین
 تر لوئی کھائی، بدن گورکھ رایا“ ایس پرکار پیلو نے مرزا صاحبان وچ آکھیا:

چڑھدے مرزے خان نوں، وچھل دیندا مت
 بھٹے رناں دی دوستی، گھری جیہناں دی مت
 ہس کے لاؤندیاں یاریاں، روکے دیندیاں دس
 جس گھر لائی دوستی، مول نہ گھتے لت
 لتھی ہتھ نہ آوندی، دانشمنداں دی پت

صاحبان آئیں نہ چھڈ کے، سر نہ رہو ساڈی پت (9)

رب توں وچھڑ کے منکھ ظالم اے اتے استریاں ظلم لئی صلاح کار بنیاں۔ شرم حیا کتے دور چلی گئی تے عزت
 آبروی اوس دے نال ٹر گئی۔ مٹھا سمجھا، دل دی صفائی سمجھ گلاں دور ہو گئیاں حرام مال لوکاں دا کھانا بن گیا۔ شرم حیا
 کدھرے دور چلی گئی اتے انکھ نوں مار دتا گیا۔ گورو جی دا فرمان کیول رب ہی سچا سچا اے تے کسے ہور سچے دی کھوج

درکار نہیں۔ گورو صاحب نے استری دی و شانوں برداشت کرن والی جانیا ویلے جیہڑی ہر ظلم برداشت کردی تے کھسم دی ہر برائی سہنا دھرن نوں نبھانا جاندی سی اوہ اپنے گھر والے دے خلاف نہ کجھ بول سکدی تے نہ مونہہ کھولدی۔ کڑی نوں جمدیاں ماردتا جاندا۔ استری پرتی ترسکاری دی بھاونائی ڈھیرسی کہ زانی مردنوں اوس دے مال تے دولت و جہوں پیار کردی۔ گورو جی نے استری دی ایس و شانوں ویکھ کے پہلی وار استری دی بری حالت دے خلاف آواز چکی اوہناں موجب سنسارنوں چلاونا والی شکستی، گناں دی بادشاہ، جوگی تے مہان پورشانوں پیدا کرن والی استری کدی وی نیچ تے اپوتر نہیں ہوسکدی۔

گورو جی نے استری دی بھیڑی بھاونوں رچنا وچ بیان کیتا۔ گورونانک صاحب دھرم دے بانی سن جس دیاں نینہاں لوکاں ہتھاں اُتے چکیاں سن۔ دھرم دی ٹھیک ویاکھیاں نہیں سی۔ گورو جی دی رچنا دی مہانتا نوں سمجھن لئی سوٹھویں صدی سے دھرم دے کھیتروچ اُتھل پتھل ہوئی۔ گورو جی آکھیا دھرم تن پرکار لوکاں دے ہتھی۔ پہلا قاضی، دو جا برہمن، تیجا جوگی تنوں ای اپنے دھرم نوں تیاگ کے ادھرم دا کارن بن گئے۔ پنڈت تے پنڈت دیاں دھرمی کتاباں تے پران دی تھان بے ادبی ہو رہی سی۔ بھگوان دانا لین والے نوں سخت سزا دتی جاندی۔ ایس بارے گورو جی دارام کلی راگ وچ فرمان اے:

کل پروان کتیب قرآن پوتھی پنڈت رہے پر آن
نانک ناؤ بھیر جمان کر کرتا تو اکو جان (10)

جیون گیان بھرپور سن پر عمل تے پکھ توں اوہ گیان رہت سن۔ وڈیاں دی عزت، شرم تے دھرم والے نیک تے اوتھ کم اوس ویلے سماج وچوں مک چکے سن۔ جھوٹ، مکر، دغا، فریب ہر تھان پردھان سن۔ پنڈتاں کول سوائے دکھاوے پاکھنڈ تے ہو رکھ وی نہیں سی سارا زور دھوتی بن تے لمبے ٹکے لاون تک سی۔ برہمنوں لوکاں نوں کرم کاٹڈاں تے ہو رکھی پر م پوکھ وچ نبھیاں ہو یا سی سو تک، جینو تے تر تھ آدھ دھرمک رسماں برہمن ورگ دیاں ہی گھنڈیاں سن۔ سو تک جس نوں اوس سے دھرمک پوتر تا دا چن سمجھیا جاندا گورو صاحب نے اس دی نکھدی کیتی اتے دسیا کہ من دی پوتر تا سو تک وچ نہیں، ایہہ تاں پرانی دولت تے پرانی استری تے نظر رکھن، چغلی، ننڈیا تے لالچ دا شکار ہوون وچ اے اجیہا کرن والیاں دا انت ڈکھاں بھریا ہوندا اے۔ گورو جی دے موجب:

من کاسوتک لوہجے جہدا سوتک کوڑ
اکھی سوتک ویکھنا، پرتیا پردھن روپ
کئی سوتک کن پے لائے اتاری کھائے

نانک ہنسا آدمی بدھے جم پُر جائے (11)

سوتک سب تھائیں ہوندا اے گوہے تے لکڑی دے اندروی کیڑے ہوندے نیں سوتک اگ، سمندر تے
دھرتی وچ اے جیہڑا نام دا جاپ کردا اے اوہ کھٹ لیندا اے اوہ کسے سوتک دی پرواہ نہیں کردا دھرم دے ٹھیکیدار
دھرمک جذبیاں نال کھیڈے اوہناں دی ورتوں اپنے ہتھاں لئی کردے تے منکھاں دا خون پیندے نیں۔ گورو جی
دے شبدوں وچ پنڈت وی ویلے دے ظلم دے بھاگی سن جیہڑے حاکم سن اوہ منکھ داماس کھاوندے سن تے نماز وی
پڑھدے سن اوہناں دے منشی غریباں اتے ظلم کردے سن۔ جدوں سچ گیان لئی کول نہ رہیا۔ دنیاوی پرا تھاپکھے ماں،
پتر، پیو، بھین، بھرا آدے رشتے ختم ہوون لگے۔ رشتیاں نوں زر، زن تے زمین دی نظروں ویکھیا جاون لگاتے گورو
صاحب اجیہی حالت دا ذکر واراں تے ویدھک وچ ایس پرکار کردے نیں:

نانک دنیا کیسی ہوئی سالک متن رہیو کوئی

بھائی بندھی ہیئت چکائیا دنیا کارن دین گوائیا (12)

گورو نانک جی دے جنم سے پنجاب تن صدیاں نالوں ودھ سے توں افغان حاکماں دے ادھین چلیا آ رہیا
سی۔ حاکم جماعت توں اڈ پجاری جات، قاضی تے ملا وی روپوری طرح سہائے ہوندے سن۔ گورو صاحب دے
ویلے وی ودی سمیا ایہہ وی سی کہ نچلی ذات دے لوکاں نوں ڈھیر نراش ہو رہی سی۔ حملہ آوراں کول ہتھیار بند طاقت
اتے باقی وی سارے سادھن موجود سن۔ کمزور پر جا پریم پوکیھیا دا بری طرح شکاری راج کاری تے دھرمک کچھ دے
ہمیش خود غرضی وچ مگن رہندے سن جتنا نوں ہر ویلے اپنے راجیاں تے اگواں دیاں غلط فہمیاں دا شکار ہوند اپیندا سی۔
دھارمک آگواں نے صرف دھرم، گرنٹھ تے بولی دا ہی سکھاں لئی تیاگ نہیں کیتا سگوں باہر لے روپ نوں وی بدل
دتا۔ گورو صاحب جی دی سیکھیا کسے دھرم نوں نہ وگاڑیا تے نہ دھرم نوں نفرت دی نگاہ نال ویکھیا۔ اوہ لوکاں نوں غلامی
توں بچاؤ نا چاہندے سن۔ گورو صاحب نے حملہ آوراں ولوں ڈھائے ظلم نوں ات دکھی روپوں محسوس کیتا سنسار نوں

چلاون والی شکتی پر ماتماں اگے ارداس کیتی۔ آسامحہ وچ ایہہ فرماندے نیں:

خراساں خصا مانا کیا ہندوستان ڈرائیا

آپے دوس سادی کرتا جم کر مغل چڑھائیا

ایتی مار پئی کر لانے تیں کی دردن آئیا (13)

اوہناں کسے جھک توں بغیر بابر بادشاہ دا گلہ اُس دے سامنے کیتا نڈرتا اُس سے یا اُس توں پہلوں کسے سہنکار دی رچنا وچ نہیں۔ گورو جی نے جتھے بابر دے قتل عام نال ہندوواں اتے اوہناں دیاں استریاں دی بری حالت بیان کیتی او تھے حملہ آور بادشاہ دے حملے کارن اوہناں دے دھرم دی جو عزت بر باد ہوئی اوس دا چتر وی کھچیا۔ جد بابر دے راج دا ڈنکا وجیا کسے پٹھان شہزادے نے روٹی نہ کھا دی اوہناں دے چونکے سنجے رہ گئے اوہ اشنان کر کے ٹکے وی سکلیاں اوہناں نوں خدا خدا وی اکھن نوں نہ ملدا:

بابر وانی پھر گئی کوئیرن روٹی کھائے

اکنا دکھت کھوایے اکنا پوجا جائے (14)

راجیاں داکم جتنا دی رکھوالی تے اندرونی بیرونی دکھاں تے مسئلیاں نوں مکاناسی۔ لوکاں وچ پیار تے ستکار دی چاہ اسارنا اوہناں دیاں حیاتی دیاں لوڑاں نوں پورا کرنا سی پر اوہ قوم نوں اجاڑ رہے سن تے وانگ وڈ رہے سن۔ کل یوگ راجے ظالم ہو رہے سن۔ سچائی پرلا کے اڈ گئی سی جھوٹ دی رات اندر سچ دا چن کتے چڑھیا نہیں دسداسی ہنیرے وچ کوئی رستہ نہیں۔ چارے پاسے جھوٹ دی سپیر سن سچ کدھرے نہیں سی قوم راجیاں دے ظلم توں تنگ آ چکی سی۔ راجے شیر بے سن گورو جی نے عیش عشرت، راجے محل ماڑیاں نوں جگت چھل روپ آ کھیا۔ جہدے وچ کوئی راجا کوئی پر یہا اے سب جھوٹھ اے سنسار وی جھوٹھ تے سنسار وچ راجیاں دیاں محل ماڑیاں وی جھوٹھ سن منکھ استریاں سارے جھوٹھ:

کوڑا راجا کوڑ پر جا کوڑھ سبھ سنسار

کوڑ منڈپ کوڑ ماری کوڑ بیسن ہار (15)

گورونانک جی نے ہندوستان اُتے ہوئے جبر، ظلم تے بھیڑی حالت نوں بانی وچ ایس طرحاں بیان کیتا

کہ ایسے نوجوانوں پر پروی پر ایت ہو گئی۔ اوہناں نڈر ہو کے ہر گل کیتی تے اپنی رچنا وچ زندگی دی حقیقت نوں بیان کیتا جو وی لکھیا پوری ذمہ داری تے ایمانداری نال سچ جھوٹ دی چھان بین کر کے لکھیا اوہناں دی قلم سچ دے پکھ وچ شکتی شالی جیوالا داروپ دھار گئی فیہ نہ کسے راجے دی شکتی تے فوج اوہناں دی قلم نوں ڈرا سکی نہ کسے پرکار داسن ساری لالچ راہ توں ہٹا سکیا۔ اوہ سماج دے کچلے جان والے لوکاں لئی سہت کاری ڈھال اتے ظلم کرن والیاں لئی تکھی تلوار بن کے آئے۔ ایس لئی پنجاب دے پرسدھ اردو شاعر ڈاکٹر علامہ اقبال جی ہوراں آکھیا:

پھر اٹھی آخر صدا توحید کی پنجاب سے

ہند کو اک مرد کامل نے جگایا خواب سے (16)

ڈاکٹر علامہ اقبال جی دی ایہہ پوری نظم گورو صاحب دی حیاتی تے تعلیم دا نہ صرف درساوندی اے۔ سگوں اوہناں نوں ”مرد کامل“ دا انمول خطاب دے کے پنجاب دی دھرتی دے سفنیاں دی تعمیر اے۔ گورو صاحب دے ویلے اوہناں پنجاب وچ انمول سندیش نوں سماج لئی ودیا دا ویلا قرار دتا اے۔ سمکالی سماج دے ہر پکھ نوں قلم دی تکھی نوک نال بانی وچ بیان کیتا۔ پندرھویں صدی بارے گورو صاحب دی پچناں نال نہ صرف دنیا دا اتہاس لکھیا گیا سگوں ویدک دے پہلو دے نال نال معاشرتی تے ارتھک مسئلیاں نوں بھر پور تھان دتی اے گورو سماج دے سمکالی وچ آون والے ویلے ہر پکھ نوں تھان دتی آون والی نسل اوہناں سمسیاواں دا شکار نہ ہووے۔

حوالے

- 1- Stroup, Herbert, Four Religions of Asia, New York: 1968, P. 195
- 2- MacAuliffe, M.A The sikh Religion, vol1, Oxford: 1990, Introduction, P.ii-iii

3- گورو گرنتھ صاحب انگ 660

4- وار پہلا پوڑی 22 بھائی گورداس جی

5- ہر چندر سنگھ دلگیر، ڈاکٹر، پروفیسر، سکھ تواریخ، امرتسر: سنگھ برادرز انڈیا، 2022ء، ص 13

6- گورو گرنتھ صاحب انگ 15

- 7 گورونٹھ صاحب انگ 469
- 8 ہرچندر سنگھ دلگیر، ڈاکٹر، پروفیسر، ص 11
- 9 چرنجیت سنگھ گمٹالہ، مرزا صاحبان پیلو، سوہی، ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان، لاہور: ودیا پبلی کیشنز، 2022ء،
ص 96-97
- 10 گورونٹھ صاحب انگ 903
- 11 گورونٹھ صاحب انگ 472
- 12 گورونٹھ صاحب انگ 1410
- 13 گورونٹھ صاحب انگ 360
- 14 گورونٹھ صاحب انگ 417
- 15 گورونٹھ صاحب انگ 468
- 16 ڈاکٹر علامہ محمد اقبال ہوراں نانک بانگ درا وچ صفحہ نمبر 253 تے موجود اے۔ اتے کلیات اقبال دا
صفحہ 269 اے

CHATNAR

Research Journal

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan
2022